ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 58

1–2

IANUARIE-IUNIE

2007

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03, Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, tel./fax: 4021-212 88 62. E-mail: mirceababes@yahoo.com. şi redactie_iab@yahoo.com
Normele de redactare a manuscriselor şi lista abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3–4, p. 343-370.

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5,
Tel. 4021-318 81 46; 4021-318 81 06, Fax: 4021-318 24 44,
050 711, Bucureşti

STUDII ŞI CERCETARI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

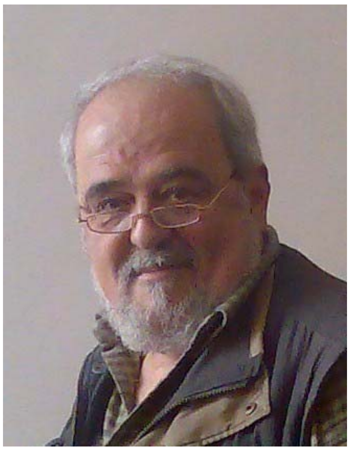
TOMUL 58 – 2007 **1–2**

SUMAR

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 58 – 2007 **1–2**

SOMMAIRE

PROFESORUL MIRCEA BABEŞ LA 65 DE ANI

Mircea Babeş s-a născut la Bucureşti la 13 decembrie1941. A urmat şcoala generală şi liceul în Bucureşti, formându-şi o bună cultură generală, între altele prin însuşirea mai multor limbi moderne de largă circulaţie (franceză, engleză, germană, rusă). Între anii 1959-1964 a studiat la Facultatea de istorie a Universităţii din Bucureşti; în ultimii doi ani de studii (1962-1964) a urmat, ca specializare, cursurile secţiei de istorie veche şi arheologie, având ca profesori savanţi străluciţi: Ion Nestor, Dionisie M. Pippidi, Gheorghe Ştefan, Emil Condurachi, Dumitru Tudor, Dumitru Berciu. Încă din aceşti ani a participat la săpăturile arheologice pe diferite şantiere, câştigând o bună experienţă pentru profesia de arheolog. A absolvit facultatea cu o teză despre *Sarmaţii în stepele nord-pontice,* o problemă a istoriei noastre vechi care l-a preocupat şi în anii următori. Îndată după licenţă a fost încadrat (la 1 noiembrie 1964) cercetător ştiinţific stagiar la Institutul de Arheologie din Bucureşti; au urmat apoi treptele ştiinţifice cunoscute în sistemul de promovare al Academiei Române: cercetător ştiinţific în 1968, cercetător ştiinţific principal III în 1976, cercetător ştiinţific II în 1992, cercetător ştiinţific I în 1996; între 1990-1994 a fost director adjunct al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, secundându-l pe profesorul Petre Alexandrescu.

În atmosfera de emulaţie ştiinţifică din această instituţie, în cadrul şedinţelor de comunicări ştiinţifice sau pe şantierele arheologice, s-a format şi dezvoltat personalitatea sa ştiinţifică. A participat la săpăturile arheologice de amploare pe mai multe şantiere, sub conducerea ştiinţifică proprie sau ca membru în diferite

SCIVA tomul 58, nr. 1–2, Bucureşti, 2007, p. 5–10

colective de cercetare: Boroseşti (jud. Iaşi; 1968-1978), Cârlomăneşti (jud. Buzău; 1967, 1972-1981, reluate în 2001 şi continuate până în prezent), Enisala (jud. Tulcea, 1968-1969), Poieneşti (jud. Vaslui, 1979-2000), Reşca-*Romula* (1965-1970), Zimnicea (jud. Teleorman, 2000-2004). De asemenea, a efectuat numeroase sondaje arheologice şi săpături de salvare: la Fântânele (jud. Teleorman, 1965), Giurgiu (1965), Davideni, Ghelăieşti şi Bârgăoani (jud. Neamț, 1968-1969), Hamcearca (jud. Tulcea, 1968). Mai multe dintre săpăturile săpăturile amintite aici, precum cele de la Boroseşti, Ghelăieşti sau Poieneşti au constituit baza solidă, originală a tezei sale de doctorat: *Moldova centrală şi de nord în secolele II-I î.e.n. (cultura Poieneşti-Lukaševka)*, inițiată sub conducerea mentorului său ştiințific şi moral Ion Nestor şi susținută, din păcate, abia după dispariția acestuia, în 1978 la Universitatea din Bucureşti.

În formarea sa, de asemenea, Mircea Babeş a beneficiat de mai multe ocazii propice de specializare în străinătate: ca bursier al Fundației Alexander von Humboldt, la Universitatea din Saarbrücken (Germania) – Institut für Vor- und Frühgeschichte, sub conducerea prof. dr. Rolf Hachmann (1971-1972; cu rechemări pentru stagii mai scurte în 1975, 1979-1980, de mai multe ori după 1989); bursier UNESCO, "Bursa G. Katzarow", la Institutul de Tracologie din Sofia, la invitația prof. Al. Fol (1977). A mai efectuat, de-a lungul timpului, scurte stagii şi călătorii de documentare în Austria, Belgia, Bulgaria, Cehia, Danemarca, Elveția, Franța. Germania, Grecia, Italia, Iugoslavia, Luxemburg, Marea Britanie, Republica Moldova, Olanda, Polonia, Portugalia, Slovacia, Suedia, Turcia, Ungaria, URSS.

Ca recunoaştere a personalității sale ştiințifice, în anul 1991 a fost ales membru corespondent *(ab epistulis)* al Institutului Arheologic German.

Mircea Babeş şi-a format o excelentă specializare în domenii diverse: civilizația şi istoria geto-dacilor în epoca preromană (a doua epocă a fierului); istoria şi arheologia bastarnilor (vezi studiul monografic asupra culturii Poieneşti-Lukaševka); dacii liberi şi primele migrații în spațiul extracarpatic, în epoca romană (sarmații, goții); unele probleme de rit şi ritual funerar în Imperiul roman; istoria arheologiei în România (vezi în acest sens ediția critică Alexandru Odobescu); arheologie practică (metode de teren, organizare, legislație, teorie).

După reorganizarea catedrei de istorie antică şi arheologie de la Facultatea de istorie a Universității din Bucureşti, a fost solicitat să ocupe o catedră universitară: mai întâi ca profesor invitat (1994), apoi profesor titular (1 noiembrie 1996). Pentru dezvoltarea învățământului arheologic din Facultatea de istorie a organizat în 1997, cu sprijinul decanatului, Seminarul de arheologie (cu o bogată bibliotecă, realizată între altele prin importante donații, din țară şi străinătate), al cărui director a fost numit prin decizia nr. din 48/8.01.1998 a rectorului Universității din Bucureşti. De altfel, o bună parte din aceşti zece ani ai activității sale de profesor s-au consumat în munca de organizare şi perfecționare a acestui seminar. Este titularul cursului de *Arheologie generală*, precum şi al mai multor de cursuri şi seminarii de specialitate pentru anii superiori de studii şi masterat (*Arheologie funerară; Arheologie*

militară; Schimbare culturală, difuziune şi migraţii în protoistorie; Cultura geto-dacică clasică; Istoria arheologiei în România).

Mircea Babeş are o adevărată chemare pentru misiunea de dascăl (de altfel, în tinereţea sa, colegii mai în vârstă îl gratulau – în glumă, dar şi cu uşoară invidie – cu apelativul "domnul profesor"). Ajuns la catedră, s-a dovedit un excelent profesor: savant şi metodic, exigent dar totodată generos cu tinerii dornici a se aventura în profesia dificilă dar fascinantă a arheologiei.

De asemenea, încă înainte de transferul la facultate, a contribuit la instruirea practică a studenţilor pe şantierele arheologice a căror conducere a deţinut-o (Cârlomăneşti, Poieneşti); a condus numeroase lucrări de licenţă, precum şi seminarii de pregătire a lucrărilor de licenţă. Este de asemenea conducător de doctorat: din 1991 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, iar din 1999 şi la Universitatea din Bucureşti (domeniul *Ştiinţe umane – istorie*). În jurul său s-au grupat, la Seminarul de arheologie de la Facultatea de Istorie şi la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", precum şi în cadrul diverselor proiecte de cercetare, un număr important de studenţi şi tineri cercetători (în special dintre cei care l-au preferat ca profesor coordonator pentru lucrări de licenţă, de masterat sau de doctorat).

După transferarea la Universitate, a continuat să funcţioneze cu o jumătate de normă la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române. Din 1972 este membru în colegiul de redacţie al revistei *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie,* iar din 1995 redactor şef al acestei publicaţii.

Trebuie menţionat efortul apreciabil, de peste 30 de ani, pe care l-a depus în Colegiul de redacţie al revistei SCIVA, ulterior în calitate de redactor şef al acestei publicaţii, dedicându-se fără preget, citind fiecare manuscris, îndreptând, traducând, stimulând autorii tineri să publice în paginile revistei, implicând activ în munca de redacţie pe ceilalţi membri ai Colegiului, încercând să ridice permanent nivelul acestei publicaţii la standardele ştiinţifice internaţionale. De menţionat că normele de redactare după care revista se orientează şi în prezent au fost elaborate de Mircea Babeş.

Este de asemenea un vechi membru al Comisiei Naţionale de Arheologie; aici a avut, în mai multe rânduri, o atitudine fermă, în cazul unor proiecte disputate (în special dintre cele care aduc prejudicii patrimoniului arheologic naţional, precum controversatul proiect de exploatare auriferă de la Roşia Montană). Este de asemenea membru al unor asociaţii savante: preşedinte de onoare al *Clubului Humboldt din România,* membru al Consiliului Permanent (din 1991) şi al Comitetului Executiv al Uniunii Internaţionale de Ştiinţe Preistorice şi Protoistorice (ales la Congresul de la Liège, 2001), precum şi preşedinte al Comisiei 1 (istoria arheologiei) a UISPP.

Profesorul Mircea Babeş are o bună experienţă în programe de cercetare naţionale şi internaţionale: coordonator, o vreme, al grupei Bucureşti a proiectului

Römische Funde in europäischen Barbaricum, în colaborare cu Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt-am-Main (1995-1999); responsabil pentru România (şi coordonator pentru România şi Bulgaria) al proiectului *Lexikon zur Keltischen Archäologie,* coordonat de Academia Austriacă de Ştiinţe; Grant CNCSIS D 191, *Program complex de cercetare şi formare în domeniul arheologiei* (director de grant, 2001-2002); coordonator al grupului român de lucru pentru programul AREA = *Arhivele Arheologiei Europene,* în Programul Cultura 2000 (Université Paris X - Nantèrre, derulat de la 1 septembrie 2005, până în 2008).

Cu fondurile rezultate din aceste proiecte s-a îmbogăţit baza de informare (bibliotecă, aparatură electronică) a Seminarului de arheologie de la Facultatea de istorie şi s-au publicat câteva cărţi valorificând activitatea didactică şi de cercetare a unor membri ai seminarului. Din aceleaşi fonduri au fost finanţate călătorii de documentare şi participări la congrese, precum şi, pentru 25 studenţi şi doctoranzi, scurte stagii de iniţiere în străinătate.

Ca om de ştiinţă, Mircea Babeş a participat de asemenea la numeroase congrese internaţionale, susţinând comunicări şi (sau) intervenţii, în anii: 1971 (Belgrad, al VIII-lea Congres al Uniunii Internaţionale de Ştiinţe Preistorice şi Protoistorice – UISPP); 1976 (Bucureşti, al II-lea Congres internaţional de Tracologie); 1979 (Berlin, simpozionul *Palast und Hütte,* organizat de Fundaţia Humboldt); 1980 (Londra, colocviul anglo-român de arheologie şi istorie veche; Bucureşti, colocviul româno-german, în colaborare cu Universitatea din Saarbrücken); 1981 (Bucureşti, colocviul româno-slovac, în colaborare cu Institutul de Arheologie din Nitra); 1983 (Brežice, Iugoslavia, simpozion privind epoca Latène în Europa centrală şi de sud-est; Meiningen, RDG, simpozionul internaţional *Frühe Völker in Mitteleuropa*); 1984 (Xanti, Grecia, simpozionul internaţional *Influenţă, difuziune, migraţie*); 1988 (Bucureşti, colocviul româno-german *Imperiul roman şi relaţiile sale cu popoarele învecinate în secolele I-IV,* în colaborare cu Goethe-Institut; Mainz, colocviul *Transilvania în epoca romană şi epoca migraţiilor,* organizat de Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde); 1990 (Chişinău, conferinţă arheologică internaţională); 1991 (Bratislava, al XII-lea Congres UISPP); 1993 (Roma, Accademia di Romania, colocviul internaţional *Roma Traianea – La Romanité Orientale*); 1996 (Leipzig, al II-lea Congres German de Arheologie; Atena, conferinţa *L'Archéologie roumaine aujourd'hui,* în colaborare cu Ministerul Grec al Culturii, Direcţia antichităţilor preistorice şi clasice); 1997 (Saarbrücken, colocviul internaţional *Archäologische Denkmalpflege im vereinten Europa,* organizat de Verband der Landesarchäologen in der Bundesrepublik Deutschland); 1998 (Marburg/Lahn, al V-lea colocviu internaţional al Seminarului de Preistorie, cu tema *Kontakt - Kooperation - Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und 4. Jh. n. Chr*); 2000 (Leipzig, conferinţa internaţională *In Research of Identities: people – tribe – culture – ethnos,* organizată de Universitatea din Leipzig); 2001 (Liège, al XIV-lea Congres UISPP;

Budapesta, a II-a conferință a Societății Humboldt din Ungaria); 2003 (Berlin, conferința internațională *Die Anfänge der ur- und frühgeschichtlichen Archäologie als akademisches Fach (1890-1930) im europäischen Vergleich,* organizat de Universitatea Humboldt); 2004 (Göteborg, conferința internațională *Histories of Archaeology. Archives, ancestors, practices*; Stockholm, conferința internațională *Romania – cultural contacts through centuries,* cu ocazia expoziției arheologice românești „Goldskatter – Rumänien under 7000 är"); 2005 (Tomar, Portugalia: program intensiv în cadrul acordului Erasmus-Socrates pe tema managementului arheologic, cu participanți, studenți și profesori, din Portugalia, Brazilia, Senegal, Italia, Cehia, Estonia, Suedia, România; Budapesta: masă rotundă internațională cu tema *Les civilisés et les barbares, V-II s. av. J.-C.*; Cork, Irlanda: Congresul Asociației Europene a Arheologilor – participare la întâlnirea de lucru a proiectului "Archives of European Archaeology" - AREA; Sofia, Conferința internațională Humboldt: *Challenges of the science in south-east european countries before their membership in European Union*); 2006 (Praga, seminarul științific *Sites of Memory*, în cadrul proiectului AREA; Paris, colocviul *Celtes et Gaulois,* Collège de France; Durham, Marea Britanie, reuniunea AREA și colocviul *Networks, contacts and competition in the history of archaeology*; Lisabona, Congresul XV al UISPP).

De asemenea, a fost solicitat cu conferințe publice la Universitățile din Bochum (1970, 2000), Saarbrucken (1971), München (1980), Marburg/Lahn (1981), Berlin – Freie Universität și Humboldt-Universität (1994, 1998, 2004), Klagenfurt (1999), Viena (2001), la Römisch-Germanische Kommission (1970, 1980), la muzeele din Dresda (1973), Halle (1973, 1998), Schwerin (1973), Potsdam (1983), la Institutul de Arheologie din Sofia (1977).

Profesorul Mircea Babeș are o operă științifică importantă. Reținem în primul rând lucrările independente: *Das Gräberfeld von Les Jogasses,* Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1974 (seria Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 13); *Die Poienești-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in der letzten Jahrhunderten vom Christi Geburt,* Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1993 (seria *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, 30); colaborare la *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României,* vol. I-III (1994, 1996, 2000) și tratatul de *Istoria Românilor,* vol. I, București 2000; editor al unor lucrări: Al. Odobescu, *Opere,* vol. IV: *Tezaurul de la Pietroasa,* București, 1976; M. Operman, *Tracii între arcul carpatic și Marea Egee,* București, 1988; *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire,* București, 2000 (în colaborare cu Alexandru Avram); un număr important de studii, articole și recenzii apărute în publicații periodice din țară (Dacia, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, Arheologia Moldovei) și străinătate (Bericht RGK, Archäologisches Nachrichtenblatt, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde), comunicări publicate în volumele de acte ale

diverselor congrese la care a luat parte sau câteva contribuții în volume omagiale. Un loc important îl dețin și numeroasele recenzii și prezentări de cărți, în fapt adevărate studii, cu observații critice și interpretări originale.

Pentru meritele sale în domeniul cercetării, Mircea Babeş a fost în două rânduri laureat al unor premii naționale: premiul „Perpessicius”, acordat de Muzeul Literaturii Române şi de revista *Manuscriptum* pentru cea mai bună ediție critică a anului 1976 (Al. Odobescu, *Opere,* vol. IV); premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române pe anul 1993 pentru monografia *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur* (Bonn, 1993).

Încercând a creiona personalitatea științifică a lui Mircea Babeş, mai trebuie menționat un aspect deloc neglijabil: a risipit cu dărnicie, asemenea marilor săi dascăli, din știința sa în primul rând în relația intimă cu elevii săi – studenți, masteranzi sau doctoranzi –, în discuții amicale cu colegii, cu ocazia unor comunicări științifice sau la sesiunile anuale de rapoarte arheologice, prin referate de specialitate solicitate de diverse publicații academice, ca membru în colectivul de redacție, iar apoi ca redactor şef al revistei SCIVA.

Pe lângă calitățile sale de cercetător şi profesor, Mircea Babeş este şi un bun coleg, având numeroşi prieteni în țară şi în străinătate. Este adevărat că spiritul său exigent şi-a atras uneori adversități şi critici din partea colegilor de specialitate şi mai cu seamă a celor din afara (sau de la marginea) profesiei de arheolog.

La 65 de ani, colegul Mircea Babeş este în plenitudinea posibilităților, ca om de știință şi profesor. Membrii colegiului de redacție al revistei SCIVA îi doresc în continuare sănătate, putere de muncă şi mulți ani plini de realizări în slujirea științei istoriei şi a arheologiei româneşti.

Constantin C. Petolescu

NOTA REDACȚIEI: Din păcate, la solicitarea profesorului M. Babeş de a i se prelungi activitatea de profesor sau pentru a i se acorda titlul de *profesor consultant*, rectoratul Universității Bucureşti a dat următorul răspuns: „Vă facem cunoscut că Senatul Universității Bucureşti întrunit în data de 14.06.2007 a luat act de hotărârea Consiliului Facultății de Istorie şi nu a validat prelungirea activității dumneavoastră în calitate de profesor universitar doctor.”

NUMELE *DECEBALVS* ÎN ONOMASTICA DACICĂ

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Numele ***Decebalus*** este un nume comun în onomastica geto-dacică; el se întâlneşte în 20 de inscripţii: doar două provin din Dacia (de la **Sarmizegetusa Rhegia** şi **Germisara**), celelalte au fost descoperite *extra fines Daciae* (cele mai multe din Moesia Inferior). O recentă descoperire epigrafică (o diplomă militară datând din 7 martie 70, având ca titular pe ***Zurazis,*** fiul lui *Decebalus*, de neam dac; vezi repertoriul epigrafic, nr. 1) infirmă o mai veche teorie (aberantă), după care *Decebalus* ar fi un „supranume" acordat regelui Diurpaneus în anul 86, în urma victoriei contra lui Cornelius Fuscus. Prin urmare, ***Diurpaneus*** şi *Decebalus* au fost doi regi diferiţi şi consecutivi.

La sfârşitul anului 85, focul războiului totdeauna latent la Dunăre reizbucnea cu violenţă[1], după cum relatează Iordanes (*Getica* 76): „Pe când domnea împăratul Domitian, goţii [în realitate: geţii, dacii][2], de teama lăcomiei acestuia, desfăcură alianţa *(foedus)* pe care o încheiaseră odinioară cu alţi împăraţi şi începură să devasteze malul Dunării, stăpânit de multă vreme de Imperiul roman, nimicind armatele şi pe comandanţii lor. În fruntea acestei provincii [este vorba de Moesia] era pe atunci, după Agrippa[3], Oppius Sabinus[4], iar la goţi domnia o avea Dorpaneus; dându-se lupta, romanii au fost învinşi, lui Oppius Sabinus i s-a tăiat capul, iar goţii [geţii, dacii], năvălind asupra multor castre şi oraşe, au prădat ţinuturile ce ţineau de Imperiu".

Poetul Statius denumeşte fapta dacilor „furie" (*Silvae* I 1, 26: *furores*), „sminteală" (III 3, 117: *amentia*). Dar, din textul lui Iordanes, rezultă că motivul care-i îndemnase pe geţi (= daci) la desfacerea alianţei[5] era teama de *avaritia* lui

---

[1] Cea mai recentă contribuţie: K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians* (Antiquitas, 1, 38), Bonn 1989, p. 35-81. A se vedea şi studiul nostru, *Războiul dacic al împăratului Domitianus,* TD 10, 1989, p. 155-166.

[2] La Iordanes, precum şi la alţi istorici mai vechi (sec.IV-V), geţii sunt confundaţi cu goţii; vezi în această privinţă notele noastre din TD 4, 1983, p. 147-149.

[3] Este vorba de C. Fonteius Agrippa, care guvernase Moesia în anul 69 (PIR^2 F 466; B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum,* I, Göteborg, 1985, col. 125, nr. 23). Din text nu trebuie înţeles deci că el a fost urmat de Oppius Sabinus, deoarece acesta a guvernat Moesia în 85-86 (vezi nota următoare).

[4] B. E. Thomasson, *op. cit.*, I, col. 125, nr. 27 (vezi şi nota precedentă).

[5] Pentru sensul termenului *foedus* în limbajul juridic roman şi evoluţia lui, vezi R. Paribeni, în DizEp III, p. 172-176.

SCIVA tomul 58, nr. 1–2, Bucureşti, 2007, p. 11–19

Domitian, care poate decisese reducerea stipendiilor plătite regilor barbari de la granițele lumii romane. Probabil că această decizie era determinată în măsură însemnată de dificultăți economice reale prin care trecea Imperiul; a apăsat în balanță şi impresia că subsidiile romane serveau la întărirea unui fost şi viitor inamic. În realitate, un regat clientelar puternic reprezenta un aliat de nădejde al Romei față de amenințările continue din partea semințiilor germanice şi sarmatice puse tot timpul pe jaf şi harță.

În obştea istoricilor, dezbaterile în această privință continuă să fie aprinse. Fapt este că dacii trec Dunărea, probabil pe gheață[6], în iarna anilor 85/86. De la Iordanes (*Getica,* 77), aflăm în continuare: „Din cauza nenorocirii celor ai săi, Domitian a plecat cu toate forțele sale în Illyricum şi, încredințând conducerea aproape întregii armate comandantului Fuscus şi câtorva bărbați aleşi, i-a obligat să treacă peste Dunăre pe un pod de corăbii legate între ele". De la alt autor târziu, Orosius (*Adv. paganos* VII 10, 3-4)[7], aflăm doar că: „Războiul contra germanilor şi dacilor a fost dus de locțiitorii săi într-un mod atât de nenorocit pentru stat, precum şi el la Roma decima Senatul şi poporul, iar la hotare armata, rău condusă, era distrusă de duşmani prin măceluri necontenite. Căci cât de mari au fost luptele lui Diurpaneus, regele dacilor, cu generalul Fuscus, şi cât de mari dezastrele romanilor, le-aş enumera într-o înşirare lungă, dacă Cornelius Tacitus, care a tratat în mod organic şi cu foarte mare exactitate aceste evenimente istorice [...]" etc.; din păcate, partea respectivă a *Istoriilor* lui Tacitus s-a pierdut. Din biografia împăratului Domitian, scrisă de Suetonius (VI 1), aflăm doar următoarele despre războaiele purtate în timpul domniei acestuia: „A întreprins expediții, fie de voie, fie de nevoie; de voie, împotriva chattilor; de nevoie, una împotriva sarmaților, deoarece au măcelărit o legiune împreună cu comandantul ei, şi două împotriva dacilor: prima, după ce a fost înfrânt consularul Oppius Sabinus, iar a doua după înfrângerea lui Cornelius Fuscus, comandantul cohortelor pretoriene, căruia îi încredințase comanda supremă a războiului. Asupra chattilor şi dacilor a obținut un triumf, după un şir de lupte cu rezultat schimbător, dar împotriva sarmaților n-a adus decât o cunună de lauri lui Jupiter de pe Capitoliu". Vădit inspirat de acest text este Eutropius (VII 23, 4): „El a întreprins patru expediții: una împotriva sarmaților, cealaltă împotriva chattilor, iar două contra dacilor. Asupra dacilor şi chattilor a serbat un triumf; împotriva sarmaților a obținut doar cununa de lauri. Totuşi a suferit multe înfrângeri în aceste războaie; căci în Sarmatia o legiune a fost nimicită împreună cu

[6] Despre această cale de invazie, folosită şi altădată de daci, vezi Florus, II 28, 18-19 (pe timpul regelui Cotiso).

[7] Textul utilizat de noi este reprodus după *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum,* V, Viena 1882 (ed. C. Zangemeister; nu am avut la îndemână ediția Teubner, Leipzig 1889); îl reproducem în continuare: *nam quanta Diurpanei Dacorum regis cum Fusco duce proelia quantaeque Romanorum clades, longo textu evolverem, nisi Cornelius Tacitus, qui hanc historiam diligentissime contexuit, de reticendo interfectorum numero et Sallustium Crispum et alios auctores quamplurimos sanxisse et se ipsum potissimum elegisse dixisset*.

comandantul ei, iar consularul Appius Sabinus[8] şi prefectul pretoriului Cornelius Fuscus au fost ucişi de daci împreună cu marile lor armate".

Regele Decebal[9] ajungea la tron în condiţii dramatice pentru poporul său. Împăratul Domitian soseşte îndată în Moesia, cu întăriri: dacii sunt alungaţi peste Dunăre, iar forţele romane sunt gata să treacă peste fluviu în urmărirea invadatorilor. Relatarea războiului, extrem de lacunară, o găsim în *Istoria romană* a lui Cassius Dio (LXVII 6,1-6), care începe astfel: „Cel mai însemnat război de atunci al romanilor a fost împotriva dacilor, asupra cărora, în vremea aceea, domnea Decebal". În *Excerpta Valesiana* se arată că „Douras, care domnise mai înainte, lăsase lui Decebal de bună voie domnia, pentru că era foarte priceput la planurile de război şi iscusit în înfăptuirea lor…" (urmează o caracterizare succintă a noului rege). Motivul abdicării lui Douras (= Diurpaneus)[10] poate fi vârsta înaintată a regelui, cum se crede de obicei[11]. Dar nu este exclus ca fostul rege să fi plătit cu tronul neinspirata rupere a relaţiilor cu Roma, care a adus războiul pe pământul Daciei; că aşa stau lucrurile, pare să rezulte şi din faptul că, aflând de apropierea armatei romane în frunte cu împăratul însuşi, Decebal trimite soli făgăduind pace.

Războiul a fost greu şi cu sorţi schimbători (vezi relatarea lui Cassius Dio); dar, în final, pacea a fost favorabilă lui Decebal, care a primit probabil titlul de *rex*

---

[8] Este vorba în realitate de Oppius Sabinus (menţionat de Suetonius); vezi *supra*, nota 4.

[9] G. Brandis, RE IV (1901), col. 2247-2252, s. v. *Decebalus;* I. I. Russu, în Transilvania, 72, 1941, p. 456-466; D. Tudor, *Decebal, regele erou al Dacilor,* Bucureşti, 1964 (vezi şi versiunea germană: *Decebalus, der Heldenkönig der Daker,* 1968); H. Daicoviciu, *Portrete dacice,* p. 108-180; L. Mărghitan, *Decebal,* Bucureşti, 1987; C. Preda, Dacia N.S. 31, 1987, p. 5-10; C. C. Petolescu, Arhivele Olteniei (s.n.), 6, 1989, p. 7-16; idem, *Decebal, regele Dacilor,* Bucureşti, 1991.

[10] O altă problemă este dacă *Diurpaneus* este acelaşi cu *Duras:* pentru această identificare, vezi; Brandis, RE IV, 1901, col. 2247-2248; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan.* Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V/2, Wien-Leipzig 1937, p. 5 (rudă cu Decebal; numele este corupt de la *Diurpaneus*), p. 11 (ar putea fi totuşi un dinast local, *Teilfürst*); C. Daicoviciu, SCIV 6, 1955, 1-2, p. 56 (= *Dacica. Studii şi articole privind istoria veche a pământului românesc,* Cluj 1970, p. 60); idem, în *Istoria României*, I, Bucureşti 1960, p. 294 (vezi şi p. 830, indici). *Contra:* A. Stein, PIR^2 (1940), D 110, s.v. *Diurpaneus,* p. 26-27 (Duras era regele întregii Dacii, Diurpaneus al unei părţi a acesteia); K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians,* Antiquitas I, 38, Bonn 1989, p. 40 (vezi şI SCIVA 49, 1998, 1, p. 87, nota 93); Ioana Bogdan Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman (sec. I-III p.Chr.),* Alexandria, 1997, p. 34 (vezi şi ED 12, 2004, 1, p. 29). Cum am văzut, *Excerpta Valesiana,* conţinând extrase din opera lui Cassius Dio, înregistrează forma Doúraß; nu pare a fi o eroare, căci numele este înregistrat şi de *Lexiconul* lui Sudas (textul este reprodus şi comentat de I. I. Russu, StCl 14, 1972, p. 126, fragm. 15); vezi şi antroponimul *Durazis:* G. G. Mateescu, ED I, 1923, p. 140. El este, după toate aparenţele, primul element al lui *Diurpaneus-Dorpaneus,* nume compus (vezi şi antroponimele *Diurdanus:* IDRE II, 339 şi *Diurpagissa:* CIL III, 14574 = 8266) Cel de-al doilea element al antroponimului *Diurpaneus* era tradus de Tomaschek prin «Herr», domn (*Die alten Thraker,* II, p. 32) – ceea ce nu mai pare acceptabil, deoarece acum avem atestată (chiar în Dacia) şi forma (feminină) *Diurpa* (ILD, 32; AÉ 2003, 2046).

[11] Vezi în acest sens C. Daicoviciu, în *Istoria României* I, 1960, p. 295.

amicus et socius populi Romani; alianța cu Roma era completată prin substanțiale subsidii şi asistență tehnică şi militară romană.

Mai târziu, când a ajuns la tron, Traian a considerat această situație inacceptabilă. A urmat un lung război cu dacii (*bellum Dacicum,* aşa cum apare în izvoarele narative şi epigrafice), concretizat prin două campanii (*expeditiones)*[12], urmate fiecare de un triumf[13]. În vara anului 106, Dacia era supusă în întregime, cum se afirmă într-o inscripție de la Corinth[14]. Pentru a nu cădea în mâna învingătorului, regele Decebal şi-a pus capăt zilelor.

Revenirea noastră asupra unui subiect atât de cunoscut este în legătură cu o mai veche ipoteză, conform căreia regele *Decebalus* ar fi fost acelaşi cu *Diurpaneus;* ipoteza pornea de la specularea relatărilor istoricilor târzii Orosius şi Iordanes despre evenimentele din anul 86. Această părere a fost exprimată mai întâi de umanistul polonez Stanislav Sarnicki (Sarnicius), la sfârşitul secolului al XVI-lea[15]; mai târziu o întâlnim sub forma unei note într-o ediție a operei lui Orosius[16]; de asemenea, este exprimată încă de D. Cantemir, în opusculul *Historia*

---

[12] *Expeditio Dacica prima:* IDRE I, 172; *expeditio Dacica secunda:* IDRE I, 170 şi II, 367.

[13] Despre primul triumf (102): L. Vidman, *Fasti Ostienses,* Praga, 1982, p. 46 (= IDRE I, 94); despre ambele triumfuri: Pliniu cel Tânăr (*Epist.* VIII 4, 1), care scria într-o scrisoare către poetul Caninius Rufus: „vei cânta…*două triumfuri*, din care unul a fost cel dintâi împotriva unui neam neînvins, iar celălalt cel din urmă" *(dices…super haec actos bis triumphos, quorum alter ex invicta gente primus, alter novissimus fuit)*. Cf. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2]*,* Darmstadt, 1966, p. 123.

[14] IDRE II, 367 (= AÉ, 1934, 2).

[15] Stanislav Sarnicki a fost autorul unor *Annales,* publicate la Cracovia în 1587. Ediția la care am avut acces este un adaus la opera cronicarilui Ioan Dlugosz, aflată în biblioteca Institutului de Istorie "Nicolae Iorga" din Bucureşti: *Ioannis Dlugossi seu Longini Historiae Poloniae tomus secundus,* Lipsiae anno MDCCXII (Leipzig 1712). Între alte câteva scrieri, se află (începând cu col. 835) opusculul *Stanislai Sarnicii Annales sive De origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum,* cu specificarea: „primum impressum Cracoviae anno Domini MDLXXXVII sumptibus ipsius autoris". Interesul nostru este reținut de două pasaje din cartea III ("Domitiano regnante"): cap. V, col. 914-915 "Claruit tunc inter eas gentes princeps fere omni laude superior, et in rebus bellicis Romanorum ducibus praecipuis comparandus Decebalus, quem Orosius Diurpaneum Panorum Polonorum, id est, dominorum appellationem prae se ferentem vocat" şi cap. VI, col. 917 "Sic bellum Diurpaneicum, cum sedecim annis durasset, ad extremum tandem rege extincto debilitari coepit, et paulo post ab Imperatore Traiano finitum est"; totuşi, din aceste pasaje nu rezultă, ci cel mult se poate deduce, că acest umanist polonez identifică pe Diurpaneus cu Decebalus.

[16] Într-o ediție a operei lui Orosius publicată la Leiden (Lugdunum Batavorum) în 1738 (reimprimată în 1767) citim într-o notă, referitor la Diurpaneus: „In Gualth. Lib. est *Diurpanis,* Xiphilinus Dacorum regem *Decebalum* nominat" (p. 483, nota 5). Textul utilizat de noi este reprodus după *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum,* V, Viena 1882 (ed. C. Zangemeister; nu am avut la îndemână ediția aceluiaşi la Teubner, Leipzig 1889); îl reproducem în continuare: *nam quanta Diurpanei Dacorum regis cum Fusco duce proelia quantaeque Romanorum clades, longo textu evolverem, nisi Cornelius Tacitus, qui hanc historiam diligentissime contexuit, de reticendo interfectorum numero et Sallustium Crispum et alios auctores quamplurimos sanxisse et se ipsum potissimum elegisse dixisset* (pentru traducere, vezi *supra*, p. 12).

Moldo-Valachica[17] şi în *Hronic*[18], precum şi de Gh. Şincai în *Hronica Românilor*[19]. În epoca modernă, o întâlnim la alţi învăţaţi, precum W. Tomaschek[20], St. Gsell[21] şi G. G. Mateescu[22].

Textele celor doi istorici târzii au constituit de asemenea baza unei ipoteze „originale" a lui N. Gostar; acesta, fără a face vreo referire la predecesorii săi (vezi notele 15-22)[23], observa că, după Orosius (care şi-a luat informaţiile de la Tacitus) şi Iordanes (care s-a informat probabil de la Dio Chrysostomos), Cornelius Fuscus s-a luptat cu Diurpaneus (Dorpaneus), pe când după Cassius Dio, prefectul pretoriului s-a luptat cu Decebal. N. Gostar conchidea astfel: „Nu avem de ales, deci, decât să admitem că *Diurpaneus* este unul şi acelaşi cu *Decebalus.* De altfel, numele *Decebalus* devine popular numai începând cu această dată şi se pare că nu era uzual înainte la daci"; iar mai departe: „Credem că *Decebalus* nu era decât un *supernomen,* un *Siegname* acordat lui Diurpaneus în urma strălucitelor victorii din 85/86 (sau 87) împotriva lui Fuscus"[24].

Nu vom intra în amănuntele demonstraţiei lui N. Gostar, care nu ne-a convins şi asupra căreia ne-am mai exprimat părerea (totalul dezacord) cu două decenii în urmă[25].

---

[17] D. Cantemir, *Opere complete,* vol. IX, partea I, Bucureşti 1983 (ed. D. Sluşanschi), p. 158: „Quintus et ultimus Dacorum rex fuit Decebalus (qui et Diurpanis apud quosdam dicitur: Iornandas, Gotth. C. 13, pag. 629); vezi şi p. 174, 180 („Bellum Diurpanicum"), 228.

[18] *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor,* în *Operele principelui Dimitrie Cantemir,* tomul VIII (ed. Gr. Tocilescu), Bucureşti 1901, p. 8): „Al cincilea şi cel de pe urmă a Dachilor craiu au fost Decheval (acestuiaş Iornand îi zice Diurpanis...)". Din *Hronicul* lui D. Cantemir, ideea a putut trece la N. Gostar, despre care ştim că s-a aplecat asupra unor date privind antichitatea daco-romană în opera marelui nostru cărturar (v. studiul *Les antiquités de la Moldavie dans l'oeuvre du Prince Démètre Cantemir,* DR 2, 1974, p. 127-139).

[19] Vezi *Opere,* I (ed. F. Fugariu şi M. Neagoe), Bucurteşti 1967, p. 5.

[20] W. Tomaschek, *Die alten Thraker,* II, p. 32: «Diurpaneus Dacorum rex qui et Decebalus, Tac(itus) b(ei) Oros(ius) 7, 19, 4»; vezi şi p. 35 (despre Duras: „Vorgänger des Diurpaneus-Dekebalus").

[21] St. Gsell, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien,* Paris 1894, p. 206, nota 11.

[22] ED I, 1923, p. 189 (nota 1), 226.

[23] Această omisiune este surprinzătoare la un cercetător de erudiţia şi probitatea lui N. Gostar. Realitatea este că articolul publicat în 1984 de revista SCIVA (vezi nota următoare) a fost descoperit, sub forma unei ciorne (cu creionul), printre hârtiile rămase de la N. Gostar după moartea sa neaşteptată (1978); probabil că acesta este numai o primă formă, nefinalizată, a textului prezentat sub forma unei comunicări la Iaşi, în 1977.

[24] SCIVA 35, 1984, 1, p. 52 (textul însoţit de note a fost pregătit pentru tipar de Vasile Lica, fostul student şi colaborator al lui N. Gostar); N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal,* Iaşi 1984, p. 56-58. În notele la aceste lucrări nu regăsim nici o referire la autorii citaţi la notele 14-21; ele apar abia în culegerea de studii a lui V. Lica, *Scripta Dacica,* Brăila, 1999, în răspunsul la critica făcută de noi în lucrările citate la nota următoare (de unde a aflat şi V. Lica despre identificarea lui Diurpaneus cu Decebal în scrierile lui D. Cantemir şi cele ale altor autori ulteriori).

[25] Într-o comunicare susţinută la simpozionul de thracologie de la Miercurea Ciuc, 1986 (vezi TD, 9, 1988, p. 230); solicitată pentru publicare de prof. Ion Pătroiu, redactorul revistei Arhivele

Ulterior, V. Lica va continua această poluare a cercetării istorice cu o observaţie şi mai „originală”. Pornind de la pasajul din opera lui Aurelius Victor (*Caesares* 13,3), care sintetizează astfel faptele militare ale lui Traian la nordul Dunării: *quippe primus aut solus etiam vires Romanas trans Istrum propagavit domitis in provinciam Dacorum pileatis satisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonios,* V. Lica crede că poate corecta finalul frazei citate: *Decibalo rege [qui et] Diurpanio*[26]. În realitate, este vorba de un ablativ absolut: *domitis in provinciam Dacorum pileatis Sacisque*[27] *nationibus, Decibalo rege ac Sardonio*, prin care se pun în paralel două popoare şi doi comandanţi: Decebal este conducătorul pileaţilor (exprimare emfatică, numele elitelor simbolizând poporul erou al dacilor), iar Sardonius (nume iranian)[28] conducătorul populaţiilor „scitice” (*Sacae nationes)*.

Numele regelui Decebal este atestat într-o serie de surse antice. La autorii latini apare în forma *Decibalus* (la Pliniu cel Tânăr, autor contemporan, precum şi la câţiva istorici din secolul al IV-lea)[29]. La autorii greci apare sub forma Dekébaloß[30]; în această formă apare şi la Iordanes (*Romana,* 217), autor latin din secolul al VI-lea: *Decebalus.* De asemenea, în sursele epigrafice apare în forma *Decebalus*[31] şi *Decibalus*[32].

Pe de altă parte, cum se vede din repertoriul ce urmează, acest nume este atestat în onomastica dacică prin 20 de inscripţii: cele mai multe latine (15), celelalte greceşti (5). În cele latine apare fie în forma *Decebalus* (nr. 1-5, 19), fie *Decibalus* (nr. 8, 9, 12-14, 16, 17, 20) sau chiar *Dicebalus* (nr. 11; aceasta sub

Olteniei din Craiova, unde a apărut însă trei ani mai târziu: AO (s.n.) 6, 1989, p. 11-12; vezi şi în cartea noastră *Decebal, regele Dacilor,* p. 14 sqq. Împotriva acestei identificări s-a pronunţat şi K. Strobel (vezi din nou SCIVA, 49, 1998, 1, p. 87, nota 91: „Teza după care numele Decebalus ar fi fost un apelativ, respectiv un supranume, recte numele de război al lui Diurpaneus şi că acesta ar fi fost din timpul lui Domitian singurul adversar al Romei . . . este total greşită”). Totuşi, aberanta teorie (de a cărei repunere în circulaţie se face vinovat V. Lica) a fost acceptată şi de unii istorici din zilele noastre; vezi astfel: C. Preda, Dacia (N.S.) 31, 1987, p. 10; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăţi şi aşezări dacice în Munţii Orăştiei,* Bucureşti, 1988, p. 31-33; M. Bărbulescu, în *Istoria României,* 1998, p. 43.

26 SCIVA 42, 1991, 3-4, p. 199-204.

27 Vezi propunerile de lectură consemnate în ediţia Teubner, Leipzig 1961, p. 91.

28 Numele *Sardonius* era fără îndoială iranian (cf. W. Tomaschek, *Die alten Thraker* II, 2, p. 41); dacă prima silabă intră chiar în componenţa numelui sarmaţilor, partea a doua ne aminteşte de generalul *Mardonius,* ginerele regelui Darius I al perşilor.

29 Pliniu cel Tânăr, *Epist.,* 74, 1; Eusebius din Caesarea, *Chron.,* anul 102; Aurelius Victor, *Caesares,* 13, 3; Eutropius, VIII, 6, 2; Rufius Festus, VIII; Historia Augusta, *Regilianus,* 8.

30 T. Statilius Crito, apud Ioannes Lydus, *De magistratibus,* II, 28, precum şi în scholia patriarhului Arethas din Caesarea la Lucian; Arrianus, *Parthiké* (apud Suidas, II, p. 322, nr. 1864); Cassius Dio, LXVII, 6, 7, 10 şi LXVIII 7-14; Petrus Patricius, Hist., 4 şi 5. Pentru sursele citate în această notă şi în cea precedentă, vezi: *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes,* I, Bucureşti, 1964 şi *Fontes historiae Daco-Romanae,* II, Bucureşti, 1970, *passim.*

31 IDRE I, 6; II, 363, 406.

32 IDRE I, 96, 190-192; II, 421.

influenţa grecească, cf. *infra*). În inscripţiile greceşti numele este atestat fie Dekébaloß (nr. 10), fie Dikébaloß (nr. 6, 7, 15, 18).

Din această situaţie, rezultă că forma cea mai veche atestată este *Decebalus,* în diploma din anul 70 (nr. 1); în aceeaşi formă apare în Dacia în ştampila de la Sarmizegetusa Rhegia (nr. 2), datând dinainte de cucerirea romană, precum şi în inscripţia trasată pe o foiţă de aur de la Germisara (nr. 3). Aceeaşi formă apare şi în trei inscripţii care redau numele regelui[33], precum şi în numele unor persoane din Moesia Inferior (nr. 4-5) sau în diploma din Mauretania Caesariensis din anul 131 (nr. 20). Această formă este transmisă şi de autorii greci (unii contemporani, alţii mai târzii)[34], precum şi de Iordanes. Suntem de părere că aceasta era forma autentică geto-dacică[35].

Numele regelui apare şi în forma *Decibalus,* la unii autori latini (Pliniu cel Tânăr, autor contemporan, precum şi la unii autori din secolul al IV-lea)[36], precum şi în câteva surse epigrafice imediat succesive cuceririi Daciei[37]. Este desigur o formă populară de pronunţare a numelui autentic.

O altă variantă este Dikébaloß – în două inscripţii greceşti din Moesia Inferior (nr. 6-7) şi pe un *ostracon* de la Mons Claudianus (nr. 18), precum şi într-o inscripţie latină (nr. 11: *Dicebalus*).

Cum s-a văzut, cea mai veche atestare a numelui Decebalus este în diploma militară din anul 71; se infirmă astfel aberanta construcţie a unor istorici (de la Stanislav Sarnicki la N. Gostar şi Vasile Lica)[38], după care *Decebalus* ar fi identic cu regele Diurpaneus. Prin urmare, este vorba de doi regi diferiţi, dar probabil înrudiţi.

Repertoriul inscripţiilor atestând numele *Decebalus*

1) Diplomă militară din 7 martie 70 (loc de provenienţă necunoscut); are ca titular pe *Zurazis* (de neam dac), fiul lui *Decebalus;* el fusese *exauctoratus* (eliberat de jurământ şi lăsat la vatră) din legiunea *II Adiutrix* (N. Sharankov, în Archaeologia Bulgarica, 10, 2006, 2, p. 37-46). Recrutat desigur dintre pescarii daci de pe malul Dunării, din Moesia (din Dobrogea sau nordul Bulgariei) şi înrolat în flota de la Ravenna, ai cărei marinari au fost apoi înrolaţi de împăratul Vespasian în legiunea *II Adiutrix*.

2) *Sarmizegetusa Rhegia.* Vas de lut de formă conică (diam. gură = 1,26 m, înălţimea = 0,73 m); descoperit în cursul săpăturilor pe o terasă a Dealului Grădiştii, în anul 1950, între resturile unei

---

[33] *Supra,* nota 31.

[34] *Supra,* nota 30.

[35] Numele Decebalus cuprinde un *tetrasilabon:* ***Dece*** (atestat şi în alte nume geto-dace, în primul rând cel al marelui preot Deceneu) şi ***-balus*** (a se compara cu alte două nume: 'Areíbaloß la Tomis, ISM II, 125; *Gesubalu(s)* la Viminacium, IMS II, 227).

[36] *Supra,* nota 29.

[37] *Supra,* nota 32.

[38] Vezi *supra,* textul la care trimit notele 15-22.

locuințe incendiate Pe partea exterioară a vasului, în cartușe separate şi cu litere inverse, ştampilele DECEBALVS şi PER SCORILO (AÉ, 1977, 672; IDR, III/3, 272).

3) *Germisara* (Geoagiu, jud. Hunedoara), în Dacia Superior: foiță de aur cu inscripție în *tabula ansata* (AÉ, 1992, 1483; ILD, 325): *Nymfis Decebalus Luci posuit.*

4) *Novae* (Svištov, Bulgaria), în *Moesia Inferior*. Stelă funerară cu inscripție (IDRE, II, 324): *D(is) M(anibus). Aureliae Quiet(a)e et Fl(avio) Decebalo, vet(erano) leg(ionis) I Ital(icae) Severianae, marito eius; [S]ammonia Anto[nia e]t Aur(elius) Ianua[rius v]et(eranus) et Aur(elius) Elpidephorus her(edes), ex test(amento) f(aciundum) c(uraverunt); o(ptamus) s(it) v(obis) t(erra) l(evis).*

5) Lăzen (Bulgaria, *Moesia Inferior*). Inscripție din anul 227 cuprinzând lista membrilor unui colegiu dionisiac (CIL, III, 6150 = 7437; IDRE, II, 327); între aceştia apare (în r. 52) şi un anume *Cresce(n)s Decebali.*

6) Obedinenie (Bulgaria, *Moesia Inferior*). Plăcuță de marmură reprezentând pe zeița Diana (la vânătoare); jos, pe cadru, inscripția *Dikébaloß Diked[ou]* (ILB, II, 709; IDRE, II, 329).

7) Dobroplodno (Bulgaria, *Moesia Inferior*). Altar decorat cu un bucraniu; inscripție greacă (BÉp, 1965, 257; IDRE, II, 331): Qeþ Kaprhnþ / Batoudeiß Dizi / Eiqia Dikebali / Qiqi Tara / ežxaristë / rion ˜né / qhkan.

8) *Durostorum* (*Moesia Inferior*). Stelă funerară (CIL, III, 7477; IDRE, II, 332): *D(is) M(anibus). Valerio Marco, mil(iti) leg(ionis) XI Cl(audiae), o(bito), vixit ann(is) XLV, st(i)p(endiorum) XXVI; Aurelia Faustina, coniu[x] et heres unacum* (sic) *Valeriis Decibalm* (sic) *et Seicipere et Mamutzim et Macaria et Matidia filiis, marito pientissim(o) sepulcrum…*

9) *Sacidava* (*Moesia Inferior*). Lespede funerară cu inscripție (IDRE, II, 339): *D(is) M(anibus). Diurdano Decibali, veteramo, Priscus filius et Felix libertus benemerenti posuerunt.* Veteranul menționat servise probabil în *cohors I Cilicum,* care se pare că a staționat la Sacidava.

10) Topraisar (jud. Constanța; *Moesia Inferior*). Mică stelă funerară cu inscripție greacă fragmentară (AÉ, 1992, 1495; IDRE, II, 348); se păstrează numele Naiétwn Dekebálou.

11) *Salsovia* (Dobrogea, România, *Moesia Inferior*): Inscripție spartă în şase blocuri, cuprinzând nume de militari; între *exarchi,* apare un *Dicebalus* (CIL, III, 14214, 24; IGLR, 342; IDRE, II, 342); secolul al IV-lea.

12) Savaria (*Pannonia Superior*). Listă cu membrii unui colegiu religios, anul 188 (CIL, III, 4150; RIU, I, 22; IDRE, II, 264); între aceştia apare (col. I, r. 9), un *Iul(ius) Decibalus.*

13) *Silvinius Decibalus,* la Roma, militar în garda imperială călare *(equites singulares)* a împăratului Septimiu Sever (anul 203) (IDRE, I, 48).

14) *Sextus Rufius Decibalu*s, probabil libert, Roma (CIL, VI, 25572; IDRE, I, 71).

15) *Dekibalos,* membru al unui colegiu de închinători ai lui Dionysos, într-o inscripție greacă de la Torre Nova (Latium) (IDRE I, 105).

16) *Roma,* Monte Testaccio. Ştampilă pe amforă: DECEb, *Deceb(alus)* (CIL VI, 2797; IDRE I, 80).

17) *Asisium* (Italia, regio VI). Altar funerar: *D(is) M(anibus). T(ito) Vibatio Decibalo, T(itus) Vibatius Respectus liberto b(ene) m(erenti)* (IDRE I, 120).

18) *Ostrakon* (fragment de vas de lut) descoperit la Mons Claudianus (Egipt); pe el apare Qiaiß Dekib(álou), tatăl unui militar dac (mențiune: D. Dana, ZPE, 143, 2003, p. 175).

19) Fragment de diplomă militară (provenienţă necunoscută), datând din anul 131, eliberată unui veteran al cohortei *I Flavia Musulamiorum,* din Mauretania Caesariensis şi membrilor familiei sale: *ex pedite Diurdano Damanaei f(ilio) [Daco] et Zisper Zurosi fil(iae) uxori eius [- - - -] et Decebalo f(ilio) e[ius] et Dossacho f(ilio) e[ius] et Comadici f(ilio) e[ius] et Davappier fil(iae) e[ius] et Daeppier fil(iae) e[ius].* (W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 153, 2005, p. 188-194, nr. 1). Soţia veteranului era şi ea dacă (pentru numele tatălui ei, vezi şi diploma din 7 martie 70; *supra,* nr. 1).

20) *Camboglanna* (în *Britannia*, pe valul lui Hadrian). Lespede funerară (CIL, VII, 866; RIB, I, 1920; IDRE, I, 236): *D(is) [M(anibus)]. Deciba[l(us) vix(it)…] dieb(us) [- - -] et Blae[s(…) vix]s[i]t a(nnis) X et […-]us frat[er…]*

LE NOM *DECEBALVS* DANS L'ONOMASTIQUE DACE

RÉSUMÉ

A surplus du roi héros *Decebalus,* ce nom est encore attesté dans plusieurs inscriptions, datant depuis Ier (voir le répertoire, p. et suiv., n°s 1-2) jusqu'au IVe siècle (n° 11). Deux inscriptions proviennent de Dacie (n°s 2-3), la plupart de Mésie Inférieure (nos 4-11), une autre de Pannonie Supérieure (n° 12) et quelques autres d'Italie (n^os^ ^13^-17), d'Égypte (n° 18), de Maurétanie Césarienne (n° 19) et de Bretagne (n° 20). Il s'ensuit qu'il ne s'agit pas d'un nom royal, éventuellement un surnom accordé au roi Diurpaneus, après la victoire contre Cornelius Fuscus, en 86 (voir pour cette opinion les auteurs cités aux notes 14-21); ce nom est déjà attesté dans un diplôme militaire datant du 7 mars 70 (voir dans le répertoire, n° 1), ce qui infirme cette théorie aberrante.

REPRÉSENTATIONS STATUAIRES DU ROI DÉCÉBALE

LEONARD VELCESCU*

Pour la première fois, une possible identification du roi Décébale[1] a été donnée par Emil Panaitescu[2], en 1923, qui considéra qu'un buste antique (début du IIe s. ap. J.-C.) d'un noble dace (*pileatus*) conservé au Musée du Vatican représente le souverain dace. Cette tentative de démontrer que « le portait » de Décébale serait représenté également en *ronde-bosse* est de taille et qui ne manque pas d'intérêt[3].

* Chercheur en histoire de l'art., 1, rue de Palalda, 66100 – Perpignan, France. Adresse e-mail : velcescu66@yahoo.fr. Une variante de cet article en langue roumaine, «*Reprezentări statuare ale regelui Decebal* », a été publiée dans *Dava*, n° 1 - octobre - 2000, sur Internet, http://www.iatp.md/dava.

[1] Décébale (*Decebalus*), roi de la Dacie (la Roumanie actuelle) entre les années 87-106 ap. J.-C. Il s'est surtout fait remarquer suite aux guerres portées contre les Daces pendant les empereurs Domitien (*Domitianus*, 81-96 ap. J.-C.) et Trajan (*Traianus*, 98-117 ap. J.-C.). Au temps de Domitien, Décébale avec les Daces, ces fameux guerriers, ont même mis en situation les Romains de signer la paix, qui était plutôt favorable à Décébale ; il reçut, aux termes de cette paix, des sommes d'argent, on lui envoya, comme à un allié, des armes, des machines de guerre, ainsi que des maîtres ouvriers, des ingénieurs pour les constructions militaires qu'il allait édifier, et des artisans de toutes espèces ; et de payer un tribut régulier (*stipendium* – tribut, contribution en argent ; voir Dion Cassius, *op. cit.*, LXVII, 7, 2-4, LXVIII, 6, 1 : textes traduites en français par E. Gros, t. 9e, p. 357, 397). L'auteur antique *Dion Cassius* a laissé un très beau témoignage du roi Décébale, *Histoire romaine*, LXVII, 6 : « Mais la plus grande guerre alors pour les Romains fut contre les Daces, qui avaient alors à leur tête Décébale, homme propre au conseil, dans les choses de la guerre, et propre à l'exécution ; connaissant le moment d'une attaque vigoureuse et faisant retraite à propos, habile à dresser une embuscade, et vaillant au combat, sachant également profiter d'une victoire et se tirer avec avantage d'une défaite, qualités qui le rendirent longtemps pour les Romains un adversaire redoutable » ; texte traduit par E. Gros, t. 9e, Paris, 1867, p. 353.

[2] Emil Panaitescu, *Il ritratto di Decebalo*, ED 1, 1923, p. 406 (*La testa di Decebalo del Museo Vaticano*) et les suivantes, fig. 11 (de face et de profil) (*Decebalo del Museo Vaticano, Nr. 127*): *La conclusione s'impone da sè : il capo del nobile dacico del Museo Vaticano non puo essere altro che quello del re Decebalo*.

[3] Jusqu'ici on s'est contenté d'identifier les figures supposées de Décébale que sur les bas-reliefs de la Colonne de Trajan à Rome, et concernant les huit « images » qui ont été proposées par des historiens d'art comme, probablement, en contenant la figure du roi Décébale, on peut affirmer que deux sont d'une certitude évidente : le suicide de la scène CXLV et la présentation de la tête dans la scène CXLVII, même si cette « image » est très détériorée. Quatre autres présentent aussi un grand degré de sûreté : la figure de la scène XXIV – la bataille de *Tapae*, celle de la scène LXXV – la capitulation des Daces après la première guerre, celle de la scène XCIII – devant l'entrée d'un château fort, organisant les Daces en vue d'une nouvelle guerre contre les Romains, et celle de la

SCIVA, tomul 58, nr. 1-2, Bucureşti, 2007, p. 21–31

Cette sculpture a été découverte au cours de l'année 1822, dans le Forum de Trajan à Rome, par le gouvernement français qui avait entrepris des fouilles archéologiques avec l'autorisation du pape Pie VII. Sa hauteur totale est de 1,05 m, la tête seule mesure 0,60 m. L'œuvre a subi une série de restaurations au niveau du buste, du cou et de la tête : le buste-support este moderne, ainsi qu'une partie du sourcil gauche, une partie de la barbe, et une partie de l'œil gauche. La physionomie du personnage est naturelle, réaliste, le regard droit, pénétrant, vif et déterminé (inflexible), en lui donnant l'aspect d'un homme d'une grande fermeté. Il porte une barbe assez longue, soigneusement taillée, des moustaches proéminentes, les pommettes sont légèrement protubérantes, le nez plutôt droit, les narines relativement larges, les arcades et les sourcils sont grands, soigneusement « dessinés » par l'artiste antique, bien proportionnés avec l'ensemble du visage, la bouche est moyenne, la lèvre inférieure est légèrement plus épaisse que celle supérieure, la forme de son menton est ovale, dissimulée par sa barbe. Toutes ces caractéristiques « décrivent » l'image d'un homme supérieur, intelligent et cultivé. La tête est couverte du bonnet dace (*pileus*)[4], l'extrémité penchée en avant. Ce buste imposant est conservé dans la galerie dite « *Braccio Nuovo* », dans le Musée du Vatican à Rome, sous le n° 127, inv. n° 2214 (fig. 1).

En comparant ce buste du Vatican avec les portraits attribués à Décébale sur les bas-reliefs de la Colonne de Trajan, on peut constater que les ressemblances sont évidentes. Mais, il faut cependant prendre en considération que ces représentations ne sont pas toutes en bon état. Parmi les figures de Décébale sur la Colonne de Trajan, la mieux conservée, pour une meilleure étude, est celle de la scène XXIV – la confrontation de *Tapae*, qui, d'après beaucoup de raisonnements, représenterait le roi Décébale[5]. La figure du noble dace de *Braccio Nuovo* présente

---

scène CXXXV – sous la voûte de la forêt, entre deux chefs daces. Dans les deux dernières scènes l'identification de Décébale est moins sûre et présente certaines difficultés : les scènes CXXXIX et CXLIV. Dans la scène CXXXIX (le discours d'un « commandant » devant un groupe de Daces, au milieu d'une forêt), le problème est que le personnage principal ne porte pas de *pileus* et n'est donc pas un noble dace. Dans la scène CXLIV (groupe de chevaliers daces), le bouclier du présumé Décébale n'est pas le même que le bouclier royal de la scène CXLV (au moment tragique du suicide). Deux solutions seraient possibles : probablement que les scènes CXLIV et CXLV font partie d'un même « tableau » ; le groupe de cavaliers dans la scène CXLIV, représentant des nobles daces, essayent désespérément de venir à l'aide du roi dace au moment du suicide de la scène CXLV, soit effectivement il (Décébale) est représenté dans la scène CXLIV et alors les sculpteurs antiques se sont « trompés » en représentant deux boucliers différemment ornés ou bien ont complètement ignoré ce détail, en le considérant comme secondaire.

[4] *Pileus* ou *pilleus*, signe de distinction de la noblesse dace, est une variété de bonnet d'étoffe, de fourrure, etc., de couleur rouge. *Pileatus* (p*illeati*) c'est le nom pour désigner le noble dace et *comati* sont les gens du peuple. Les sources antiques nous font connaître une noblesse dace nommée en langue géto-dace, *tarabostes* ; Jordanès (*Getica*, V, 40) qui s'est inspiré d'après Dion Chrysostomos : *Qui dicit primum tarabosteseos, deinde vocatos pilleatos hos, qui inter eos generosi extabant, ex quibus eis et reges et sacerdotes ordinabantur* : « Celui-ci (Dion Chrysostomos) qu'on appela d'abord « Tarabostese », ensuite « Pilleati » ceux d'entre eux qui étaient bien nés, parmi lesquels étaient nommés aussi bien leurs rois que leurs prêtres.» (Jordanès, trad. Olivier Devillers, Paris, Les Belles Lettres, 1995, p. 17 ; *Fontes* II, 1970, p. 412 ; voir Constantin C. Petolescu, *Decebal, regele Dacilor*, Bucarest, 1991, p. 41).

[5] Voir aussi : R. Vulpe, *Despre portretul lui Decebal*, Apulum 13, 1975, p. 76 ; idem, *Columna lui Traian*, Bucarest, 1988, p. 55.

de nombreuses similitudes avec le profil de *Tapae* : la forme générale de la tête, c'est-à-dire sa ligne vue de profil est pratiquement la même chez les deux sculptures ; la forme du front – si on suit la ligne des deux fronts jusqu'au sommet de chaque tête on constate que elle est similaire ; les sourcils – la manière de représenter la forme de l'arcade des sourcils, on peut dire, est aussi la même chez les deux sculptures ; le dessin des oreilles, des cadenettes, la forme de la proéminence des pommettes, le profil du nez et de la bouche, la coupe de la barbe, avec ses mèches et la façon de la porter, sont des indices certaines pour considérer que ces deux œuvres représentent en réalité le même personnage (fig. 2, a-b).

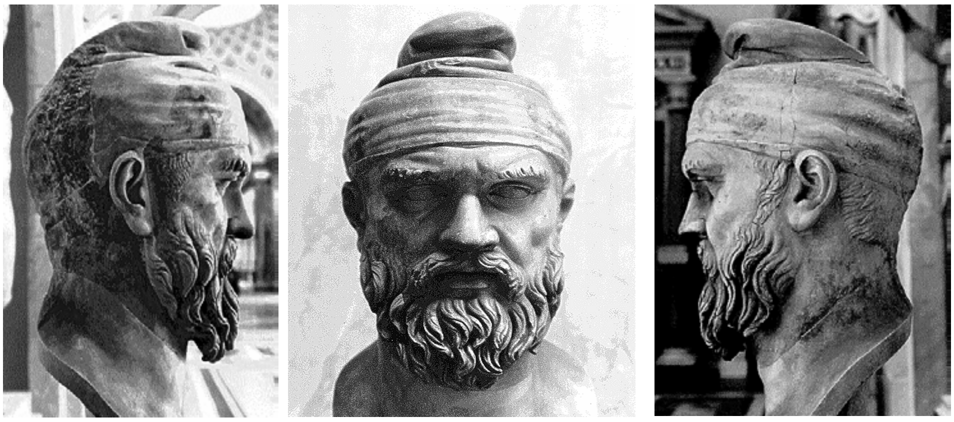

Fig. 1. Le buste conservé à *Braccio Nuovo*, Musée du Vatican, Rome (photos l'auteur).

a b

Fig. 2 a. Le buste de *Braccio Nuovo* – le Musée du Vatican (photos : auteur) ; b. La Colonne de Trajan, la « scène » XXIV (*Tapae*) ; détail d'après Florea Bobu Florescu, *Die Trajanssäule,* Bukarest-Bonn, 1969.

Parmi le nombre important de statues représentant des Daces, une autre sculpture (début du IIe s. ap. J.-C.) de noble dace (*pileatus*), ayant une stature et une tenue impressionnantes, a spécialement attiré mon attention. Elle fait partie de

ladite catégorie de statues monumentales représentant des Daces, en porphyre rouge, qui se trouvent à Florence. Plus précisément, la statue qui nous intéresse décore aujourd'hui l'un des jardin les plus connus et les plus beaux (qui appartient au palais *Pitti*) de Florence et d'Italie, nommé *Giardino di Boboli*[6] (fig. 3). Cette sculpture veille avec une autre statue de Dace, ayant la tête nue (*comatus*), d'une parte et d'autre de l'allée qui commence à côté du grand portique du parc situé au voisinage du palais *Pitti*.

Fig. 3. La statue de *Giardino di Boboli*, à Florence (photo l'auteur).

La statue est sculptée en porphyre rouge-violacé foncé ayant une granulation assez grande (feldspath), blanche-grise, la tête et la partie inférieure des bras sont en marbre, créant ainsi une belle et harmonieuse « symbiose » entre le porphyre et le marbre blanc. La hauteur totale de cette œuvre est d'approximatif 2,20 m. Au cours du temps, elle a subi une série de restaurations et de « compléments » : à la tête, la partie inférieure des bras jusqu'aux poignets, et à l'extrémité des pieds. La tête se présente dans un état relativement bon et elle est liée au corps par un cou moderne. Le noble porte le bonnet dace (*pileus*) et son visage est encadré d'une barbe un peu allongée. Son costume, spécifique dace, habille le personnage d'un longue manteau, qui dépasse ses genoux, accroché à son épaule droite par une fibule en forme de disque, de pantalons larges, serrés autour des chevilles avec les lacets de ses chaussures (« *opinca*, *opinci* » = chaussures chez les Daces).

[6] Je signale l'article, assez complet, sur cette statue de « *Giardino di Boboli* » à Florence, avec une bonne bibliographie, de N. Sabău, *Trei statui din porfir, reprezentînd daci, la Florența* (Trois statues en porphyre, représentant des Daces, à Florence), Apulum 14, 1976, p. 483-491, avec 7 figures dans le texte et un résumé en français ; voir également : Aurelio Gotti, *Le Gallerie di Firenze*, Firenze, 1872, p. 306 : *Quatro re pregioni, tre di porfido et uno altro di marmo, ...*; P. G. Hübner, dans *Monatshefte für Kunstwissenschaft*, IV, 1911, p. 353, 364-365 ; R. Delbrueck, *Antike Porphyrwerke*, Berlin-Leipzig, 1932, p. 43-49 et la pl. 4 (hors texte) ; F. Gurrieri, J. Chatfield, *Boboli Gardens*, Firenze, 1972, p. 40 et les fig. 30-34 : « *The Dacian prisoners ... The two statues reprezent ancient barbarian Kings ...* »; I I. Russu, *Daco-geții în Imperiul Roman*, Bucarest, 1980, p. 81, n° 22 et la fig. 23 ; J. Pinkerneil, *Studien zu den Trajanischen Dakerdarstellungen*, 1983, p. 187 et suivantes, et p. 333, n° 60 : « *Dakerstatue, Pileatus, Florenz, Giardino Boboli* »; L. De Lachenal, *I prigionieri daci della Collezione Medici-Della Valle..*, dans Boboli *90*, Firenze, 1991, p. 609-621, fig. 201.

Cette sculpture est mentionnée pour la première fois au début du XVIe siècle à Rome, dans la collection de *Palazzo Valle-Capranica*. Ultérieurement, en 1584, elle a été achetée avec la collection d'antiquités du cardinal *Della Valle* par le cardinal *Ferdinando de Medici*. Ces antiquités ont été, sûrement, exposées dans la *Villa Medici*, et sans doute, parmi elles se trouvait aussi ce noble dace. D'après certains témoignages, en 1785[7] ou en 1788[8] la sculpture entre dans la collection de *Palazzo Pitti*, pour être transportée après, en 1819[9], au *Giardino di Boboli*. Aucune de ces informations ne nous transmet la date et le lieu où la statue a été découverte.

Du point de vue de la composition, la sculpture de Florence ressemble aux Daces en porphyre rouge du Musée du Louvre[10]. En ce qui concerne la datation, l'analyse stylistique et les analogies, soutenues aussi par une série d'informations historiques, ont donné une date approximative comprise entre les années 107 et 115 ap. J.- C.[11]

En étudiant très attentivement la tête sculptée du noble dace de Florence, on constate une grande ressemblance avec celle conservée au Musée du Vatican, dans la salle nommée *Braccio Nuovo*, n° 127, inv. 2214. Comparant les deux « portraits », on peut observer avec étonnement que leurs traits se ressemblent beaucoup, pour ne pas dire qu'ils sont même identiques : la forme de la tête de chacune de ces deux sculptures et la manière de porter le bonnet (le *pileus*) présentent des similitudes. En observant plus en détail, on voit que les plis formés par les deux bonnets sont les mêmes, et les parties qui ne sont pas couvertes (des têtes), derrière et au front, sont égales comme surface et distance. Il en est de même pour la forme des oreilles, des sourcils légèrement voûtés et un peu assombris, la proéminence des pommettes, la longueur et l'aspect du nez, les bouches encadrées de moustaches et les barbes, taillées de la même façon.

On peut donc affirmer que les ressemblances entre les deux « portraits » sont trop importantes pour qu'elles puissent passer inaperçues. Par conséquent, suite à ces remarques, on peut soutenir que ces deux têtes de nobles daces sculptées en marbre blanc, celle de la statue de *Giardino di Boboli* à Florence et celle du buste de Vatican, nous présentent le même personnage.

Et cette identification devient encore plus intéressante par le fait qu'une troisième tête de noble dace (début du II s. ap. J.-C.), en marbre blanc, conservée

[7] Fr. Inghirami, *Description de l'Imp. et R. Palais Pitti et du R. Jardin de Boboli*, Poligrafia Fiesolana, 1832, p. 106 : «... qui appartenaient autres fois à la villa Medicis, et qui ont été transportés à Florence en 1875, et placés dans ce jardin royal l'an 1819 par les soins du comte Baldelli, qui était conservateur du palais [Pitti] ».

[8] D'après l'inventaire publié par F. A. Visconti, cf. *Documenti Musei*, IV, 81.

[9] D'après Fr. Inghirami (voir aussi la note 7), la statue a été apportée dans le *Giardino di Boboli* en l'an 1819, pendant que N. Sabău nous donne une date un peu plus ancienne, l'an 1810, dans son article, publié dans Apulum14, 1976, p. 489 : « Les flâneries de ces statues prennent fin en 1810, quand deux d'entre elles seront apportées dans le „ Giardino di Boboli “... ».

[10] R. Delbrueck, *Antike Porphyrwerke*, Berlin-Leipzig, 1932, p. 43-46 et pl. 3.

[11] Sabău, *op. cit.*, p. 484-490.

au *Museo dell'Opera di Santa Maria del Fiore* à Florence, ressemblant au deux autres (du Musée du Vatican et du *Giardino di Boboli*), a été signalée en 1992 par Gabriella Capecchi.

Le lieu où cette sculpture a été découverte est inconnu. En 1587 elle a été mentionnée sur la façade *di Santa Maria del Fiore* à Florence. La dimension de la tête (seulement la tête est antique) au niveau du menton jusqu'à la pointe du bonnet (*pileus*) est environ 0,45 m (fig. 4). Même si cette œuvre antique est très détériorée, du fait qu'elle soit restée exposée pendant très longtemps à l'extérieur, on peut encore y distinguer des traits ressemblants à ceux des sculptures du Vatican et du *Giardino di Boboli*[12].

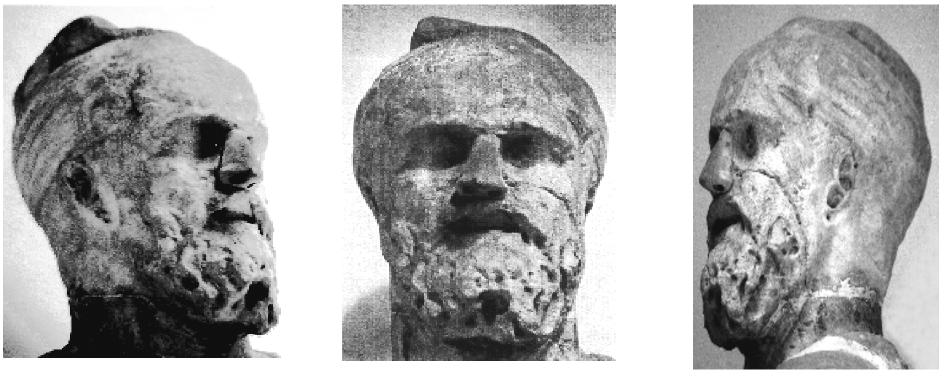

Fig. 4. Tête de noble dace conservée au *Museo dell'Opera di Santa Maria del Fiore* à Florence (photos l'auteur).

Suite à cette « situation », après ces constatations et analyses, on peut se poser la question suivante : pour quelle raison les Romains ont sculpté trois statues de nobles daces représentant le même personnage, fait jamais rencontré jusqu'à présent ? Par la suite, on peut en déduire que ce personnage serait un très important noble dace, vraisemblablement le roi Décébale lui-même ; ce serait donc une des explications les plus plausibles.

[12] G. Capecchi, *Non di Arnolfo, ma antichi. Due precisazioni su un falso Profeta e su un Dace prigioniero (Il Dace prigioniero dell'Opera del Duomo a Firenze)*, dans *Artista (Critica dell'arte in Toscana),* 1992, p. 28-35 : « ..., la testa dell'Opera del Duomo si colloca, con assoluta precisione, a fianco della sua gemella oggi in Boboli. Quest'ultima, dunque, ci rende anche per dimensioni l'aspetto originario della nostra, prima che una secolare permanenza nei giardini (gli Orti Oricellari, ma prima ancora Gualfonda) la disintegrasse senza rimedio, riducendola al consunto fantasma presente. Mentre viceversa il "Profeta" dà l'esatta premonizione di cosa il Dace di Boboli è condannato a diventare, se si insistesse a lasciarlo, cosi indifeso ed esposto, all'aperto ». Traduction : « Soit dit en passant, que la tête d'Opera del Duomo peut aussi être placée, sans aucune hésitation, à côté de sa jumelle, actuellement au Jardin de Boboli. La tête de Boboli reproduit du point de vue des proportions également l'aspect initial de la tête dont on a parlé plus haut, avant qu'elle ne soit profondément dégradée par l'érosion due à une exposition séculaire à l'extérieur (d'abord à Gualfonda, puis dans les jardins Orticellari). En même temps le dit " Prophète " donne l'image exacte de ce que deviendra le Dace de Boboli s'il est laissé par la suite exposé en plein air et sans aucune protection ».

I II III IV

Fig. 5. Détails : (I) Rome, la Colonne de Trajan, scènes XXIV, XCIII et CXLIV (Florea Bobu Florescu) ; (II) le Musée du Vatican, la salle *Braccio Nuovo* (photo l'auteur) ; (III) Florence, *Giardino di Boboli* (l'auteur) ; (IV) Florence, *Museo dell'Opera di Santa Maria del Fiore* (photo l'auteur).

Dans les tableaux qui suivent on a fait la comparaison « concluante » entre tous ces « portraits » qui sont, d'après les observations effectuées plus haut, susceptibles de représenter, d'abord le même personnage, un « Barbare », et plus précisément un Dace, et en même temps on a pu constater, d'après des nombreuses similitudes et rapprochements entre ces figures étudiées, que ce personnage a toutes les possibilités d'être, comme on l'a déjà dit plus haut, Décébale le fameux roi des Daces. Donc on a essayer de mettre en évidence toutes ces images, de profil (gauche et droite) et de face, pour mieux confirmer toutes ces affirmations (fig. 5, I-IV).

Mais, en ce qui suit, on doit également signaler quelques mentions, qui sont probablement les plus anciennes (1582), à propos d'une tête de « Barbare »

attribuée à Décébale, qui a fait partie d'une collection vendue à Venise : « ; un notamento di sculture vendibili in Venezia, inviato al Duca Alfonso II. dal suo ambasciatore Claudio Ariosti. … Sculture in vendita a Venezia a. 1582. Nota di Claudio Ariosto pel Duca di Ferrara. Teste de homeni senza petto. Decebalo ... ducati 50 »[13]. De quelle sculpture attribuée à Décébale il s'agit exactement, on n'a pas pu jusqu'ici l'identifier. Aussi sur une tête de « Barbare » conservée à Londres, Musée Britannique, on trouve dans la littérature du XIX siècle, des mentions sur cette œuvre comme étant Décébale (?) : « Cette tête est généralement supposée comme représentant Décébale, le formidable chef des Daces »[14] ; « Le Musée de Londres possède une tête antique de ce Décébalus »[15] (fig. 6). On ignore totalement sur quelles bases ces auteurs ont pu attribuer cette sculpture à Décébale. On considère cette sculpture comme improbable de représenter Décébale. On note également une autre tête antique que Aurel Decei[16] a soutenu comme étant le roi Décébale. Ce

[13] *Documenti inediti per servire alla storia dei musei d'Italia*, vol. III, 1880, p. 3, 4.

[14] Taylor Combe, *Description of the col. of ancient marbles in the British Museum*, t. III, London 1818, pl. VI.

[15] H. d'Escamps, *Description des marbres antiques du Musée Campana à Rome*, Paris, 1856 (Rois Daces. Têtes colossales en marbre).

[16] A. Decei, *Adevăratul chip al lui Decebal*, Magazin istori*c*, an. VIII, n° 6 (87), juin 1974, p. 7-8 et la fig. p.2 : « L'histoire de la figure de Décébale n'est pas finie. Comme je l'ai déjà montré, il y a aussi des représentations en buste. L'un d'entre eux conservé au Musée du Vatican, dans la galerie *Braccio Nuovo*, sous le no 127, a été considéré par E. Panaitescu aussi comme Décébale, ... Mais contre cette identification se dressent une série d'objections ». Ici, A. Decei met en discussion le fait que la partie postérieure du buste du Vatican n'est pas terminée et que cette tête était probablement attachée à un mur de la Basilique Ulpia, ayant donc une place secondaire et ne pouvait pas représenter Décébale dans cette enceinte. En d'autres termes, cette place secondaire n'était pas appropriée au grand roi dace Décébale et : « Ce buste représente tout simplement un *tarabostes*,... Ayant dans la mémoire la vraie image de Décébale sur la Colonne Trajane, approchons-nous maintenant du buste le plus majestueux du roi dace, qui, de Rome, du même Forum de Trajan, est arrivé à décorer les célèbres galeries de sculpture gréco-romaine du Musée de l'Ermitage de Leningrad. ... Il a été décrit et rendu célèbre par une admirable photographie, d'abord par Henry d'Escamps, dans l'ouvrage *Marbres antiques du Musée Campana à Rome*, ..., Paris, 1856, mais il est reproduit aussi dans la deuxième édition intitulée *Galerie des marbres antiques du Musée Campana à Rome*. Sculptures grecques et romaines (Berlin-Londres, 1868). Décrivant ces « têtes colossales en marbre », d'Escamps les considère comme appartenant aux « rois daces » et ajoute : " D'après toutes les probabilités, la plus belle et noble de ces têtes représente le portrait du roi Décébale"... ». R. Vulpe, *Despre portretul lui Decebal*, Apulum, 1975, p. 78-81, fig. 9-10 : « Deux grands bustes en marbre ont spécialement attiré l'attention, très bien sculptés, représentant des figures de pileati, impressionnantes par leur aspect grave et autoritaire. L'un d'entre eux, d'une expression sévère, ferme, découvert en 1822 et conservé au Musée du Vatican..., a été identifié à Décébale ..., par le regretté Emil Panaitescu, ... Le deuxième buste, de dimensions un peu plus grandes..., a été découvert en 1855..., et est conservé aujourd'hui dans le Musée de l'Ermitage de Leningrad... Il a été attribué pour la première fois à Décébale par Henri d'Escamps. Cette identification, acceptée aussi par Wilhelm Froehner [*La Colonne Trajane,* Paris, 1865, p. 5 - n.a.]*,* mais rejetée comme « una falsa ipotesi » par Em. Panaitescu [*Il ritratto di Decebalo*, dans ED, I, 1923, p. 408, note 2 - n.a.], est de toutes façons réactualisée par l'orientaliste connu Aurel Decei ..., les bustes du Vatican et de l'Ermitage, appartenaient en même temps à des nobles daces anonymes, ... servant exclusivement comme des ornements architectoniques d'une immense construction de Rome, et ils ne peuvent avoir aucune liaison avec le problème du portrait de Décébale » ; voir la réponse à cet article : A. Decei, *Adevăratul chip al regelui Decebal* (Le vrai visage du roi Décébale»), Sargetia 14, 1979, p. 84-90,

buste se trouve dans le Musée de l'Ermitage à Saint-Pétersbourg (inv. A 247, ancien n° 51)[17] (fig.7).

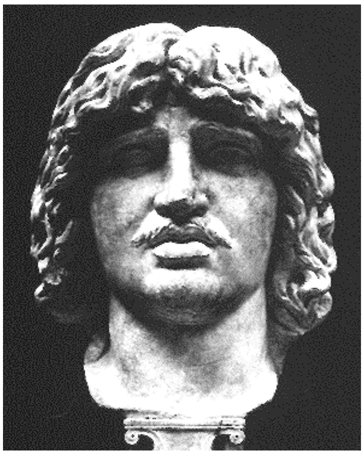

Fig. 6. Buste en marbre conservé à Londres – Musée Britannique ; Décébale (?) : d'après H. Brunn – Brukmann, *Denkmäler griechischer und römischer Skulptur*, I-2, Munich, 1888, t., pl. 55.

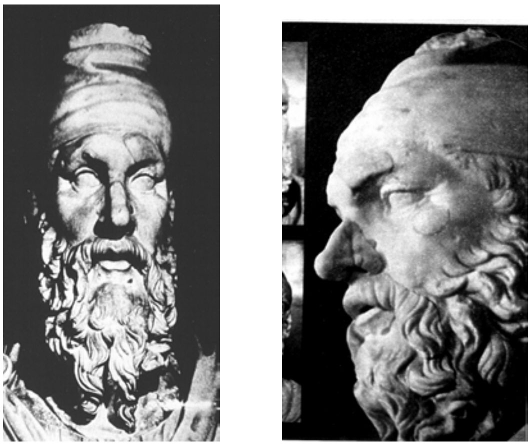

Fig. 7, I-II. Le buste du Musée de l'Ermitage (gauche), face et profil (X. Gorbunova et I. Saverkina, *Greek and Roman Antiquities in the Hermitage*, Leningrad, 1975, et *Magazin istoric*, année XVIII, n° 3 (204), mars 1984) – droite.

Conclusion

Il est très important de souligner, de ne pas perdre de vue et de ne pas oublier le fait que le « terrain » de l'histoire de l'art n'est pas une science exacte, mais plutôt un domaine d'analyses, de comparaisons, de suppositions, de constatations et d'hypothèses plausibles, si non on peut tomber dans le domaine des dogmes. Des hypothèses crédibles, certainement bien soutenues, bien démontrées, solidement

fig. 11 ; l'auteur reste toujours fidèle à ses idées d'autrefois en ce qui concerne le buste de l'Ermitage, apportant en même temps de nouveaux compléments et références.

[17] Pour la première fois on a affirmé que ce buste représenterait Décébale : Henry d'Escamps, *Description des marbres antiques du Musée Campana à Rome* I Paris, 1855, pl. 85.

comparées, etc., pour finalement faire avancer les choses dans une étude quelconque, et dans notre cas, pour le problème d'identifier le « portrait » de Décébale dans l'art statuaire ainsi que dans les bas-reliefs de la Colonne de Trajan. Par maître en discussion de tels problèmes, il est très probable, qu'on peut construire des nouvelles et des bonnes bases sur les quelles on peut continuer, et surtout faire avancer ces thèmes iconographiques.

Concernant les deux bustes, celui du Musée du Vatican et celui de l'Ermitage, si l'un d'entre eux représenterait Décébale, on plaiderait plutôt en faveur de celui de la salle nommée *Braccio Nuovo* ; en grandes lignes, il présente de nombreuses ressemblances avec le profil de *Tapae* : la forme du front, l'oreille, les cadenettes, les pommettes, le nez, la bouche, la barbe, la physionomie du personnage etc., donc l'identification d'Emil Panaitescu nous paraît juste. Par contre, il n'y a presque pas de similitudes entre le buste de St. Pétersbourg (Ermitage), le profil de *Tapae* et les autres statues mentionnées plus haut : le premier (du Musée de l'Ermitage) a la tête plus grande, plus allongée que celui de *Tapae* et les autres figures étudiées; l'arcade sourcilière n'est pas du tout la même, ainsi que le nez et les pommettes, la barbe est plus riche et plus longue, contrairement aux traits du personnage de la « scène » XXIV et les autres sculptures signalées. L'imposante statue du *Giardino di Boboli* et la tête antique du Musée de l'« Opera di Sta Maria del Fiore » à Florence, qui représentent, d'après toutes les probabilités, le même personnage que celle du Vatican, constitue une possible confirmation de cette identification.

C'est vraie qu'on peut mettre en discussion le fait que le roi Décébale n'a pas pu être capturé vivant comme, par exemple, ont été faits prisonniers et amenés à Rome, par les Romains, tant de rois « barbares », Jugurtha ou Vercingétorix, mais, comme on le sait, il s'est suicidé[18], et donc il n'aurait pas pu « servir » de « modèle » pour que son image puisse être étudiée et sculptée par les artistes romains officiels, chargés pour la partie « artistique » dans le grand complexe du Forum de Trajan à Rome. En revanche, la tête de Décébale a été bien conservée (avec les techniques de l'époque, probablement le médecin Criton a été chargé de ça par l'empereur Trajan) et transportée pendant l'été de l'année 106 à Rome, en suite on a exposé ainsi ce macabre trophée pendant plusieurs jours sur le lieu appelé *Gemoniae*[19].

À ce moment-là il est très probable que parmi la foule qui s'est présentée voir la tête du redoutable roi dace se trouvaient aussi des artistes romains venus pour l'étudier, dessiner, etc.. Si on « regarde » les choses plus profondément on peut

[18] Voir sur la Colonne de Trajan la scène CXLV – la mort du roi Décébale.

[19] Il existe aussi le témoignage explicite de l'historien Cassius Dion, *Histoire romaine,* LXVIII, 14, 3, qui écrit : « Décébale, ..., se donne la mort et sa tête fut apportée à Rome » ; vient nous aider également l'inscription trouvée en 1955 à Ostie, qui consigne brièvement : « Decibali caput ... in scalis Gemoniis expositum » (A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, XIII, fasc. I, fragm. XX, 177, 198-199, 226-227) ; ceci veut dire que la tête de Décébale, après avoir été apportée à Rome (l'été de l'an 106), a été exposée plusieurs jours, avant d'être jetée dans le fleuve, à l'opprobre des Romains, sur les marches taillés dans roc dites *Gemoniae*, qui descendaient sur la pente N.-O. de la Colline du *Capitolium* vers le Forum romain. Lat. *gemoniæ* (*scalæ*) « escalier des gémissements », à Rome où on exposait les cadavres des condamnés après leur strangulation avant de les jeter dans le Tibre.

déduire, qu'on « ne pouvait pas se permettre » de rater une telle occasion, d'autan plus qu'on savait bien que la tête de Décébale va disparaître bientôt et pour toujours dans les eaux du Tibre. Cet enveniment, totalement exceptionnel, ne pouvait pas rester indiffèrent à la population romaine ainsi qu'étrangère : des gens ordinaires, des politiciens, des intellectuels, et évidement des peintres, des sculpteurs venus ou non de leurs propre initiative (par exemple des envoyés officiels) pour « admirer » et immortaliser le « portrait » du fameux roi « barbare ».

Pendant les guerres entre les Daces et Trajan les Romains ont eu l'occasion de voir de près le rois dace pendant les négociations de paix, à la fin de la première guerre en l'an 102. Et, évidemment, on ne peut pas oublier aussi les confrontations entre Décébale et Domitien et la paix entre les deux camps qui a eu lieu en l'an 89 ap. J.-C. Le contact rapproché (donc des témoins oculaires) a eu lieu entre les Daces et les Romains, après l'« accord » conclu entre Décébale et Domitien qui prévoyaient que des nombreux ingénieurs militaires, des architectes, des constructeurs, des tailleurs en pierre, des divers artisans romains, etc. viennent travailler en Dacie[20].

[20] Marie Turcan-Deleani, *op. cit.*, dans *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, LXX, 1958, p. 170-171: « Il est vraisemblable que de telles représentations étaient faites d'après des documents rapportés des campagnes. Qu'un historiographe, ou le chef lui-même, ait noté au jour le jour les événements, accompagnant son récit de croquis ou de plans, est un fait admis. » ; l'auteur s'appuie aussi sur les opinions liées à ce sujet formulées par Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule*, Berlin-Leipzig, 1926, p. 139 ; Emil Panaitescu, *Il ritratto di Decebalo* , dans ED, I, 1923, p. 409 : « Artisti, architetti, ingegneri romani sono stati in Dacia, a Sarmizegetusa e molto probabilmente hanno lavorato proprio sotto gli ordini diretti di Decebalo, poichè egli li richiese da Roma. Alla firma della pace con Domiziano (a. 89) Decebalo chiese maestri, construttori, esperti in qualsiasi arte della pace o della guerra... ». Comme on peut le constater, l'auteur Emil Panaitescu affirme même que le roi dace a pu être observé et étudié par les Romains (avant même la conquête de Trajan, en 101-102, 105-106 ap. J.-C.), qui sont venus en Dacie à la suite de la paix conclue entre Décébale et Domitien**,** en 89 ap. J.-C. R. Vulpe, *op. cit*., p. 71 ; ici l'auteur affirme son scepticisme à l'égard des affirmations d'Emil Panaitescu, en disant : « Et on n'a même pas le droit de s'imaginer qu'à sa cour de Sarmizegetusa seraient venus quelquefois des sculpteurs ou des peintres pour étudier sa figure et pour la représenter dans l'une de leurs œuvres. Aucun argument ne soutient une telle supposition » ; Constantin C. Petolescu (*Decebal, regele dacilor*, Bucarest, 1991, p. 39) vient en contradiction avec le scepticisme de Radu Vulpe et, en même temps, confirme les opinions d'Emil Panaitescu : « D'après Emil Panaitescu, Trajan a été accompagné en Dacie par une équipe de peintres et sculpteurs, qui auraient immortalisé les différents aspects des campagnes daces. Le scepticisme manifesté à ce sujet par Radu Vulpe n'est pas entièrement justifié. Ainsi, chez Pline le Jeune on lit dans le Panégyrique, quant il s'imagine le futur triomphe de Trajan : „Il me semble voir les tableaux pleins d'horribles actions des barbares...''. Au moins Apollodor a pris part aux guerres, faisant partie de l'état majeur de l'empereur, et sans doute est-ce lui qui a eu l'idée d'orner le fût de la Colonne avec des images des guerres daciques. Les Romains ont eu l'occasion de voir directement la figure de Décébale au moins une seule fois, à l'occasion de la capitulation des daces après la première guerre » ; (Les affrimataions des auteurs roumains cités (Panaitescu, Vulpe, Petolescu) sont traduites du roumain par L. Velcescu). Voir Pline le Jeune : *Panegyricus*, 17, 1-2, dans *Fontes :* I, 1964, p. 483 : *videor intueri immanibus ausis barbarorum onusta ferucula et sua queanque facta vinctis mannibus sequentem*.

TIMBRES AMPHORIQUES
DU MUSÉE MUNICIPAL DE BUCAREST

NICULAE CONOVICI et VASILICA LUNGU

În prezentul articol sunt publicate 64 ştampile amforice de la Muzeul Municipiului Bucureşti, după ce alte 22 au fost studiate în 1935 de către Gh. Cantacuzino şi pierdute în timpul războiului. Ştampilele publicate acum se grupează astfel: 3 Heracleea Pontica, 25 Sinope, 6 Chersonesul Tauric, 1 Myrsileias dintre produsele pontice, 4 Thasos, 1 Akanthos, 12 Rhodos, 3 Cnidos, 1 Cos, 3 Paros, 1 grupul "Parmeniskos", 5 centre neidentificate. Majoritatea ştampilelor provin de la Callatis, chiar dacă marcajul localităţii sau numărul de inventar este şters. Fac excepţie nr 49 (Rhodos, descoperit la Bragadiru), 51 (Rhodos, descoperit la Popeşti), 64 (centru necunoscut, descoperit la Bragadiru).

Nous présentons ici un lot inédit de timbres amphoriques de la collection du Musée d'Histoire et de l'Art du Municipe de Bucarest[1]. Pour la plupart des timbres il y a des indices certes ou supposés de leur provenance callatienne. Un autre lot de 22 timbres de la même collection, découvert en 1932 et perdu aujourd'hui a été publié par Gh. Cantacuzino[2].

Une estimation sommaire, partie des timbres publiés et des timbres seulement mentionnés dans la bibliographie montre que le nombre total des timbres amphoriques connus à Callatis monte aujourd'hui à plus de 3100. Sur le premier lieu ce sont les timbres de Thasos (977 publiés), suivies par ceux produits à Sinope (811), à Rhodes (234) et à l'Héraclée Pontique (155). Le nombre relativement réduit de timbres héracléens s'explique par la manque d'attention de la part des collectionnaires accordée aux timbres appliqués sur les cols d'amphore. Pour les autres, un d'entre nous a eu l'occasion de montrer que la plupart des amphores timbrées est arrivée à Callatis dans la première moitié du IIIe s. av. J.-C.[3] Le petit lot que nous présentons plus bas s'inscrit généralement dans cet intervalle.

---

[1] Le matériel nous a été offert gentiment par M. Gh. Mănucu Adameşteanu, qui travaille comme muséographe dans ce Mussée. Nous lui remercions encore une fois pour l'opportunité crée de mettre dans le circuit scientifique des données nouvelles sur les importations des amphores grecques dans le bassin pontique. Les photographies ont été exécutés par M-me Georgeta Grigoriu de l'Institut d'Études Echo-Muséologiques du Delta du Danube Tulcea, auquelle nous remercions sur cette voie aussi.

[2] Gh Cantacuzino, RHSEÉ 12, 1935, 7-9, p. 298-313.

[3] N. Conovici, *The Dynamics of Trade in Transport Amphorae from Sinope, Thasos and Rhodes on the Western Black Sea Coast: a Comparative Approach*, conference presented at the International Conference on Chronology of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 BC, Aarhus 27-29 November 2002.

Les trois anses d'***Héraclée Pontique*** (cat. 1-3) viennent compléter le catalogue des découvertes amphoriques de ce centre à Callatis, totalisant aujourd'hui quelque 155 exemplaires, un chiffre faisant d'Héraclée un centre exportateur de moyenne importance sur le marché callatien. En revanche, les trouvailles sont sensiblement moins nombreuses sur les colonies milésiennes du Pont Gauche, avec 22 exemplaires à Istros[4], 15 à Tomis[5] et 3 publiés pour Orgamé (le chiffre réel atteignant 14 inédits pour la plupart)[6]. Les trois exemplaires de ce lot sont porteurs du même type de timbre en creux, englyphique, au nom d'Aristokratès disposé sur deux lignes[7], type le plus fréquent dans le Pont Gauche.

C'est de Callatis que provient la totalité des nouvelles trouvailles d'anses timbrées de ***Sinope***. Elles forment le groupe le plus important du lot avec 25 exemplaires, cat. 4-28, répartis entre les groupes chronologiques IV et V. L'intervalle de temps couvert, 270-251 av. J.-C., correspond à celui de l'essor des importations sinopéennes à Callatis et il est conforme à celui observé sur les lots des cités pontiques voisines. Ces 25 timbres nouveaux portent le nombre des timbres de Sinope trouvés à Callatis à un total de 811 exemplaires[8], le plus important de tout le Pont Gauche, comparé aux 652 recensés à Istros[9], aux 141 de Tomis[10] et aux 44 publiés d'Orgamé[11].

De 6 exemplaires de ***Chersonèse*** présents dans ce lot seulement 2 sont marquées (cat. 32, 34) comme provenant de Callatis, les 4 autres exemplaires (cat. 29-31 et 33) étant seulement supposés de même provenance. Même si, jusqu'à présent, Callatis semble être la mieux représentée, avec quelque 48 exemplaires, que toutes les autres cités grecques voisines –10 exemplaires pour Istros, cinq pour Tomis et trois pour Orgamé –, la quantité des découvertes suggère toutefois une présence assez modeste des amphores de Chersonèse, résultant plutôt d'échanges « occasionnels et sporadiques » que de relations « permanentes et de longue durée »[12]. Des éléments d'explication nous sont fournis par le témoignage de Diodore sur la colonisation de 1000 Callatiens réfugiés dans le Royaume du

---

[4] V. Canarache, *Importul amforelors stampilate la Istros* 1957, p. 183-203.

[5] L. Buzoianu, *Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică*, Pontica 25, 1992, p. 105.

[6] V. Lungu, *Circulaţia amforelor ştampilate in zona Capul Dolojman*, Pontica 25, 1992, (p. 69-97), p. 71 et 93.

[7] Sur Aristokratès, voir Buzoianu, *Les premières importations d'amphores timbrées dans les cités grecques de Tomis et de Callatis*, dans J.-Y. Empereur, Y. Garlan (éds.), *Recherches sur les amphores grecques*, BCH Suppl. XIII, 1986, (p. 407-715), p. 410 ; A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Importuri amforice la Albeşti, (jud. Constanţa) : Heraclea Pontica*, Pontica 19, 1986, p. 41-42.

[8] Conovici, *Histria* VIII. *Les timbres amphoriques. 2. Sinope* (*tuiles timbrées comprises*), Bucureşti–Paris 1998 p. 175, mentionnait 786 timbres à noms d'astynome.

Deleted: ,

[9] N. Conovici, *op. cit.*

[10] Buzoianu, *op. cit.*, 1992, p. 106.

[11] Lungu, *op. cit*., 1992, p. 71; eadem, *Iconographie et société antique: à propos d'une stèle funéraire d'Orgamé*, Peuce 2, 2004, (p. 49-60), p. 50-51, pl. V.1-2. Le nombre des timbres de Sinope a beaucoup augmenté à la suite des dernières fouilles d'Orgamé.

[12] Buzoianu, *op.cit.*, 1992, p. 112.

Bosphore à la suite de la prise de la cité par Lysimaque[13]. Il nous semble que ce genre d'arguments s'accorde assez bien avec le classement chronologique de ces amphores, étalé entre la dernière partie du IVe et le IIIe s. av. J.-C.

Les trois timbres thasiens de la collection du Musée de Bucarest (cat. 35-38) se rattachent au groupe du timbrage récent de ***Thasos***. Mais, en juger d'après la documentation publiée, il apparaît que les importations d'amphores de ***Thasos*** débutent à Callatis vers 355 av. J.-C., c'est-à-dire dans la deuxième partie du groupe F1 du timbrage ancien[14]. Le volume des importations croît substantiellement dans la deuxième moitié du IVe s. av. J.-C. et, dans l'intervalle 310-291 av. J.-C., sa fréquence atteint 11.85%, un chiffre plus important qu'à Istros et Tomis, où les valeurs sont en baisse. Les importations thasiennes semblent avoir atteint leur apogée entre 290-250 av. J.-C. (26.91 %), comme à Istros et Tomis, où des valeurs plus faibles, de 17.8 % et 14.86 %, respectivement, ont été relevées par rapport à celles de Callatis. A partir de 250 av. J.-C. on note une chute continue, plus importante à Callatis qu'à Istros et à Tomis.

L'ordre du présent catalogue correspond au classement relatif de trois éponymes, Kléophon I, Krinomenès et Satyros I, au sein du groupe des timbres récents[15], tous les trois correspondant à des noms bien connus sur les timbres des sites du Pont-Euxin. A Callatis, le timbre de Kléophon I est le premier signalé jusqu'à présent, tandis que les deux autres sont attestés à un exemplaire (Krinomenès) et 6 exemplaires (Satyros I) respectivement. Leur chronologie s'échelonne entre 311-270 av. J.-C. (± 5). Cet accroissement des exemplaires de la première partie du IIIe s. av. J.-C. traduit donc une augmentation des importations thasiennes à Callatis plus forte que dans les autres villes de Pont Gauche[16].

À la masse des timbres amphoriques trouvés en Roumanie, le présent lot ajoute encore un exemplaire (cat.39) sans lieu de provenance précis, présentant les caractéristiques d'une production d'***Acanthe***[17]. Les amphores de ce centre, particulièrement actif dans la seconde moitié du IVe s. av. J.-C., se distinguent par des timbres d'anse circulaires partagés en trois et quatre secteurs occupés chacun par une ou plusieurs lettres[18]. Ces particularités stylistiques ont été récemment mises en rapport par Y. Garlan avec le système des unités de capacité de cette ville, contrôlé périodiquement par le magistrat annuel « qui distribuait aux fabricants

[13] Diodore XX 25.1.

[14] Al. Avram, *Les timbres amphoriques. Thasos. Histria* VIII, Bucarest-Paris, 1996, p. 45, avec la bibliographie.

[15] Avram, *op. cit.*, 1996, p. 69.

[16] Al. Avram, Gh. Poenaru-Bordea, *Nouveaux timbres amphoriques thasiens de Callatis*, Dacia NS 32, 1988, p. 28; Avram, *Histria* VIII, p. 45.

[17] Sur les amphores d'Acanthe, voir C. Rhomiopoulou, *Amphores de la nécropole d'Acanthe*, dans Empereur, Garlan, *op. cit.,* p. 479-483; M. Nicolaidou-Patera, *Un nouveau centre de production d'amphores timbrées en Macédoine*, dans Empereur, Garlan, *op. cit.*, p. 485-490.

[18] Un exemplaire d'Albeşti: M. Irimia, *Descoperiri privind populaţia autohtonă a Dobrogei*, Pontica 6, 1973, p. 34, pl. XII. 1 et p. 61, pl. XXV.5, contienne une, deux et même trois lettres dans chaque partition.

acanthiens les cachets nécessaires au timbrage de leur production. »[19]. Selon Garlan, les indications de capacité mentionnées sur ces timbres par d'autres lettres correspondaient aux *choes*, *hectes*, amphores ou métrètes.

Pour déchiffrer le présent timbre, il importe de partir du monogramme PX exprimant une capacité de P(énte) X(óeß), équivalant à 16, 2 litres environ (1 chous = 3,24 litres). Les deux autres lettres AR représentent l'abréviation du nom du magistrat en fonction. Ce timbre prend place dans le groupe de 36 exemplaires inventoriés par Garlan[20], ce qui suggère un timbre de fréquence moyenne par rapport aux autres étudiés par le même auteur.

Même si ***Rhodes*** fait partie du groupe principal des importateurs d'amphores-conteneurs vers le Pont-Euxin, les quantités des timbres identifiés sont plus réduites que pour Thasos ou Sinope. D'après nos observations portant sur trois des principaux lots ouest-pontiques, d'Istros, Tomis et Callatis, il ressort que, tout au long de la période du timbrage rhodien au cours de l'intervalle du IIIe au Ier s. av. J.-C., les importations ont connu des variations considérables sur ces marchés pontiques. La comparaison des quantités de timbres recueillis à ce jour met en évidence des différences quantitatives importantes entre Istros avec 460 exemplaires, Callatis avec 234 exemplaires (partiellement publiés) et Tomis avec 195 exemplaires. Mais si l'on admet que le rapport entre le nombre absolu de timbres rhodiens et celui des amphores rhodiennes importées doit toujours être étudié en fonction du système rhodien du timbrage, on constate alors des fluctuations d'une période à l'autre.

La majorité des timbres de Callatis du présent lot (cat. 40-45 ; 47-48) s'inscrivent dans les périodes I et II du timbrage rhodien. De ce laps de temps, l'intervalle de 260-241 av. J.-C. marque l'apogée avec 24,27% du total, alors que toutes les importations de la I^e^ période totalisent 41.75%. De même, il faut noter que, durant cette période, le nombre des amphores rhodiennes non-timbrées était plus élevé que celui des amphores timbrées. Après 240 av. J.-C., les importations connaissent une stabilisation relative à Callatis pour au moins un siècle, avec un deuxième essor important entre 160-141 av. J.-C. (=IVe période et le début de la Ve période), suivi d'un recul progressif jusqu'à la fin du siècle.

Enfin, entre 130-121 av. J.-C., on constate une forte baisse des effectifs dans les trois villes ouest-pontiques fait qui pourrait être interprété comme le signe d'une crise générale des importations Rhodiennes dans ces régions.

Parmi les centres secondaires – au regard de leur fréquence sur le marché amphorique, ***Paros*** est représenté ici à trois exemplaires, dont l'un à légende au génitif pluriel à graphie en *oméga* (cat. 56) et deux autres au nominatif neutre singulier à graphie en *omicron* (cat. 57-58). Plusieurs contextes archéologiques permettent de dater ce groupe de Paros entre le dernier quart du IIIe s. av. J.-C. et le premier quart du IIe s. av. J.-C. Les exemplaires d'Albești, retrouvés en compagnie

[19] Garlan, H anágnwsh twn sfragismátwn amforéwn 'me troxó' apó thn 'Akanqo, To arxaiologiko ergo sth Makedonia kai sth Qrakh 18, Thessalonique, 2004, p. 190.

[20] *Ibidem*, p. 184.

d’anses timbrées rhodiennes de la fin du groupe chronologique II, constituent un bon point de repère pour fixer le début de la production [21]. Une datation précoce de ces timbres dès la fin du IIIe s. est aussi soutenue par M. Palaczyk et E. Schönenberger[22]. En se basant sur les contextes athéniens, où des timbres similaires ont également été signalés, Jöhrens situe le début de la production de ce type dans le premier quart du IIe s. av. J.-C.[23]. Une date tournant du IIIe et au premier quart du IIe siècle av. J.-C. a été proposée aussi à Délos[24].

Le groupe dit « ***de Parmeniskos*** » est connu sous cette dénomination depuis 1956 à la suite des travaux de V. Grace[25], qui l’a baptisé ainsi d’après le nom le plus fréquent, généralement réparti sur deux lignes, sur les anses d’un groupe d’amphores présentant en commun les mêmes caractéristiques typologiques et morphologiques. L’exemplaire de Biantos (cat. 59) appartient à ce groupe. La chronologie de ces amphores, qui occupent une place à part au sein des productions amphoriques hellénistiques, est généralement située entre le début du IIIe et le début du IIe siècle av. J.-C. Quant à l’origine des ateliers, les opinions divergent, selon qu’on se base sur le nombre d’exemplaires trouvés en un lieu donné, comme a Pella[26], ou bien sur des analogies épigraphiques avec les productions monétaires, comme à Mésambria, sur la côte ouest de la mer Noire[27].

A la suite des résultats des analyses pétrographiques de I. K. Whitbread[28] faisant de Mendé le candidat le plus probable, Y. Garlan a réattribué les productions du « *groupe de Parmeniskos* »[29] à cette cité de la Chalcidique. Cette

---

[21] M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, *Pentru un catalog complet al importurilor amforice la Albeşti (jud. Constanţa)*, Pontica 23, 1990, p. 37.

[22] M. Palaczyk, E. Schöneberg, *Amphorenstempel in Eretria,* dans *Eretria. Ausgrabungen und Forschungen XII*, Lausanne-Montreux, 2003, p. 224, no 200.

[23] J. Jöhrens 1999, *Amphorenstempel in Nationalmuseum von Athen zu den von H. G. L. Lolling aufgenommenen ‘Unedierten Henkelinschriften’. Mit einem Anhang: Die Amphorenstempel in der Sammlung der Abteilung Athen des Deutsches Archäologischen Instituts*, Mainz, p. 257-258, et no 871, avec n. 65.

[24] V. Grace, M. Savvatianou Petropoulakou, *Les timbres amphoriques grecs*, dans Delos 27 : *L'Îlôt de la Maison des Comédiens*, Paris, 1970, p. 358.

[25] Grace, *Stamped Wine Jar Fragment*s, Hesperia Suppl. 10, 1956, p. 168.

[26] M. Akamatis, *Ensfrágisteß labéß apó thn agorá thß Péllaß. Anaskafë 1980-1987. Oi omádeß Parmenískou kai Ródou*, 2000, p. 13-22, 31-49 ; 127-131 ; 140-141 ; 215-222

[27] Récemment, T. Stoyanov propose l’identification d’un sous-groupe formé des exemplaires signés par le timbre de MATROBIOS du « groupe de Parmeniskos » à Mesambrie invoquant des analogies dans le domaine numismatique de la ville. Second International Congress on Black Sea Antiquities, *Local Populations of the Black Sea Littoral and their Relations with the Greek, Roman and Byzantine Worlds and Near Eastern Civilisations (8th Century BC - ca. AD 1000)* Ankara, 2-9 September 2001. Poster Abstracts (7.2).

[28] I. K. Whitbread, *Greek transport amphorae. A petrological and archaeological study*, Exeter: British School at Atheus, 1995, p. 210-223.

[29] Garlan, H proéleush thß ‘omádaß Parmenískou’ apó th Méndh, To arxaiologiko ergo sth Makedonia kai sth Qrakh 18, Thessalonikque, 2004, p.141-148.

identification semble aujourd'hui corroborée par la découverte par E. Anagnôstopoulou des restes d'un atelier amphorique au pied des remparts de la ville de Mendé[30].

CATALOGUE

Bibliographie générale

Bon = Bon A. et Bon A. M., *Les timbres amphoriques de Thasos*, Études thasiennes 4, Paris 1957.
Dumont = A. Dumont, *Inscriptions ceramiques de Grece*, Paris 1871.
Finkielsztejn = G. Finkielsztejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ*, BAR International Series 990, Oxford 2001
Kac = V. I. Kac, *Keramičeskie klejma Xersonesa Tavričeskogo. Katalog-opredelitel'*, Saratov 1994.
Nilsson = M. P. Nilsson, *Timbres amphoriques de Lindos. Exploration archéologique de Rhodes*. Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et Lettres de Danemark V, Copenhagen 1909.
Pridik = E. M. Pridik, *Inventarnyj katalog' klejm' na amfornyx' ručkah' i gorlyškax' i na čerepicah' Ermitaznogo sobranija*, Petrograd, 1917.

Toutes les dates sont avant J.-C. Après le n° d'ordre suit le marquage existant sur les timbres, avec le lieu de découverte et le n° d'inventaire (quand il existe). Après la transcription en minuscules du timbre et de son emblème suivent la description de l'anse et les particularités de la légende pour les timbres mal connus, la bibliographie de la matrice, renvoi à la bibliographie générale du magistrat et/ou du fabricant, les problèmes de chronologie. Pour les timbres mieux connus nous envoyons aux catalogues les plus importants ou qui contiennent des indications bibliographiques. Les photographies de timbres sont à l'échelle 1:1; pour les timbres rhodiens ainsi que pour les timbres cnidiens anciens nous avons donné l'image de l'anse entière, pour se faire une image de leur diversité à cette époque.

Nous avons divisé le lot en deux catégories : timbres pontiques et timbres égéens. Les timbres sans lieu de production connu sont placés à la fin.

I. Timbres pontiques.

HERACLÉE DU PONT

1. Callatis, inv. III.1.80.

['A]rist[o]
[krá]teoß

Timbre en creux (englyphique), sur anse. Le fabricant *Aristokratès* est bien représenté dans la zone ouest-pontique[31], avec des timbres appliqués aussi bien sur le col que sur une des anses de

[30] *Ibidem*, p. 141.

[31] Gh. Poenaru Bordea, SCIV 22, 1971, 3, p. 501-502 (Limanu), avec la bibliographie antérieure et discussion; M. Irimia, Pontica 16, 1983, p. 91-92 avec bibliographie et discussion (Adâncata), 93 (23 August); idem, Pontica 24, 1991, p. 100 (Castelu); A. Melamed, Dobrudja 4, 1987, n° 13 (Durankulak); A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Pontica 19, 1986, p. 41-42 et les n°s 4-24; A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Georgescu, Pontica 26, 1993, p. 121-158, n°s 473-478; A. Avram, V. Sandu, SCIVA 39, 1988, p. 53-58, n° 56; Avram, SCIVA 39, 1988, p. 287-313, n^os (137-163 Callatis); N. Conovici, M. Irimia, Dacia N. S. 35, 1991, n°s 3-22, avec discussion et bibliographie; Buzoianu, Pontica 24, 1991, p. 75-96, n° 25 (Tomis); eadem, Pontica 25, 1992, p. 130, n°s 98-101; L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, Pontica 31, 1998, p. 61, n°s 12-14 (ill.); S. B. Okhotnikov, A. S. Ostroverkhov, *Svjatilisce Ahilla na ostrove Levke (Zmejnom)*, Kiev 1993, p. 44, fig. 10/3 (île Leukè); Lungu, Pontica 25, 1992, p. 93, n° 71; eadem, Pontica 27, 1994, p. 147, n° 61 (Mihai Bravu); L. Buzoianu, M. Bărbulescu, N. Cheluţă-Georgescu, Pontica 33-34, 2001, p. 219 et

Deleted: "Insemnări privind amforele ştampilate",
Deleted: "Date noi privind necropolele din Dobrogea in a doua epoca a fierului",
Deleted: "Noi marturii arheologice privind a doua epocă a fierului în Dobrogea",
Deleted: "Amforni pečati ot golemija ostrov i "Nivata" kraj selo Durankulak, Tolbukhinski okrăg",
Deleted: " Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanţa): Heraclea Pontica",
Deleted: Observaţii privind aşezarea greco-autohtonă de la Albeşti (jud. Constanţa),
Deleted: "Toarte de amfore ştampilate din colecţii particulare bucureştene",
Deleted: , "Amfore şi ţigle ştampilate din colecţia «Dr. Horia Slobozianu»"
Deleted: "Timbres amphoriques et autres inscriptions ceramiques decouverts a Satu Nou (comm. d'Oltina, dep. de Constantza)",
Deleted: "Tipuri de amfore de sec. VI-IV a. Chr. descoperite la Tomis",
Deleted: , "Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică"
Deleted: "Noi ştampile amforice de la Callatis",
Deleted:
Deleted: "Circulaţia amforelor ştampilate în zona Capul Dolojman",
Deleted: "Amfore ştampilate din nordul Dobrogei",
Deleted: " Ştampile amforice recent descoperite la Albeşti (jud. Constanţa)",

l'amphore, en creux ou en relief, à plusieurs matrices. Les découvertes de Satu Nou et Albeşti permettent de dater son activité durant le deuxième et le troisième quart du IIIe siècle av. J.-C.[32]

2. Callatis, inv. IV.39.79.

['Aristo]
[k]ráteoß

Timbre en creux (englyphique), sur anse. Voir n° 1.

3. Callatis, inv. IV.44.82.

'Aristo
krát[eoß]

Timbre en creux (englyphique), sur anse. Sigma lunaire. Voir n° 1[33].

SINOPE

Nous avons utilisé l'ordonnance des astynomes proposée par l'un des auteurs de cette étude[34].

4. Callatis ?, sans n° d'inventaire.

˜stunómou
Dhmntríou   tête d'Héraklès à g.
'´Attaloß

IVe groupe, *Dèmètrios 1*.

N. Conovici, A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, Dacia N. S, 33, 1989, p. 117/19 (Callatis, bibliographie sommaire); V. I. Cechmistrenko, SovArh 1958, p. 56-70, fig. 37 (Panticapée); I. B. Brašinskij, *Grečeskij keramičeskij import na niznem Donu v V-III vv. do n. e.*, Leningrad, 1980, n° 589 (Elizavetovka). Exemplaires inédits à Generalskoe (n° 86/39) et Sinope (musée de Sinope, inv. 2153) - Informations Y. Garlan.

5. Callatis, sans n° d'inventaire.

Stéfanoß.
˜stunómou   arc dans carquois
Kallisqénouß

IVe groupe, *Kallisthenès 1 (Nossou).*

Conovici, p. 144, avec bibliographie; M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, Dacia N.S. 13, 1969, n° 566 (restitution probable); Musée de Belgorod Dnistrovskij, inv. A. 15 (Tyras).

6. Callatis. Inv.16911; n° ancien 3105/957).

[Ktës]wn (?)
[˜s]tunómou   tête à g.
Kratistárxou

---

n°s 559-563. Au bassin Nord de la mer Noire autres timbres de ce fabricant sont publiés par S. Ju. Monakhov, *Grečeskie amfory v Pričernomor'e. Kompleksy keramičeskoj tary*, Saratov 1999, p. 488 - fig. 208/20-21, p. 490 (Elizavetovka 1993) et p. 528 (la villa 25 de la péninsule d'Heraclée, la chora de Chersonèse Taurique).

[32] Conovici, Irimia, *op. cit.*, p. 140-141.

[33] Pour le type voir *ibidem*, n°s 13-22.

[34] N. Conovici, *Histria* VIII /2.

IVe groupe, *Kratistarchos* (*Ménônos*).

Publié par I. Glodariu[35] comme [AGAQ]WN, mais ici il présente une autre matrice. Sans analogies connues par nous.

7. Callatis. sans n^{o} d'inventaire.

Dîoß.
˜stunómou
[ʼA]ntimáxou [corne]

IVe groupe, *Antimachos 2 (Glaukiou)*.

P. Becker, ZapOdesa 5, 1863, p. 49, n° 12; idem, Jahrbuch fur classischen Philologie, Supplementband X, Leipzig 1879, p. 32, no 5 (Panticapée); V. P. Šilov, SovArh 23, 1955, p. 243, n° 3, fig. 8/13 (Elizavetinskoe gorodišče); Th. Sauciuc Săveanu, Dacia 7-8, 1941, p. 259, n° 29; Pridik, p. 81, n° 398 (Olbia); M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.,* n° 377-378, 517. V. I. Kac, N. F. Fedoseev, AMA 6, 1986, p. 97, n° 5 (Elizavetovka); Réserve de Chersonèse, inv. 36570/093 (Chersonèse); Musée national d'Athènes, inv. Sin EM 13 (Athènes).

8. Callatis, I.57.2.

˜stunómou
ʼAntimáxou. corne
Nikíaß

IVe groupe, *Antimachos 2 (Glaukiou)*.

Conovici, p. 183 avec bibliographie; L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, Pontica 31, 1998, n° 89 et fig. III/89 (Callatis); Réserve de Chersonèse, inv. 36481/181 (Chersonèse).

9. Callatis.

Simalíwn.
˜stunómou
ʼAntimáxou corne

IVe groupe, *Antimachos 2 (Glaukiou)*.

Conovici, p.184 avec bibliographie; Gh. Cantacuzino, Dacia 3-4, 1934, p. 612, n° 5; N. F. Fedoseev, Drevnosti Bospora 1, Moscou 1998, p. 264, n° 27 (Baklan'ja skala).

10. Callatis ? Inv. 16912, 2955/957

[˜s]tunómou
Aœsxínou. grappe
ʽHfaístioß

IVe groupe, *Aischinès 4 (Iphios)*.

O. Tafrali, Arta şi arheologia II, 4, 1930, p. 31, n° 16 (restitution probable); M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.,* n° 354 (Callatis); Pridik, p. 62, n° 10 (Panticapée).

11. Callatis, inv. I.7.6.

˜stunómou
Aœsxínou. grappe
Kallisqénhß

IVe groupe, *Aischinès 4 (Iphios)*.

---

[35] I. Glodariu, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj, 1974, p. 183/18 De, pl. XVI.

Deleted: ,

Th. Sauciuc Săveanu, Dacia 5-6, 1938, p. 295, nº 17; M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.,* nºs 357-358; M. Ionescu, N. C. Georgescu, SCIVA 48, 1997, 2, p. 158, fig. 3/6 (Callatis); P. Becker, ZapOdesa 5, 1863, p. 33, nº 3; Pridik, p. 62, nº 11 (Panticapée).

12. Callatis, inv. I.70.39.

[˜stunómou]
[Aœ]sxínou. grappe
[N]ikíaß

IVe groupe, *Aischinès 4 (Iphios).*

N. Conovici, A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit*., nºs 50-51, avec bibliographie pour Callatis et Mirmekion; V. V. Škorpil, IAK 11, 1904, p. 20, nº 4 (Panticapée); D. B. Šelov, Vestnik Tanaisa 1, Rostov sur le Don 1993, nº 253 (Tanaïs); Histria, timbre inédit (inf. A. Avram).

13. Callatis, inv. I.51.31.

[˜s]tunómou
[Aœ]sxínou. grappe
[Nik]íaß

IVe groupe, *Aischinès 4 (Iphios).*

Voir supra, nº 16.

14. Callatis, sans nº d'inventaire.

˜s[tunómou]
thyrse ‘Ekataíou
toû Lamáx[ou]

Sigma lunaire. IVe groupe, *Hékataios 2 Lamachou*.

Conovici, p. 223 ; Conovici, Avram, Poenaru Bordea, *op. cit.,* nº 65 avec bibliographie antérieure pour Callatis.

15. Callatis, sans nº d'inventaire.

’Agáqwn

IVe groupe. Le timbre est daté par *Hekataios 2 Lamachou*.

Conovici p. 229-230 avec bibliographie ; Th. Sauciuc Săveanu, Dacia 7-8, 1941, p. 257, nº 16; M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit*., nºs 600 - 601; N. Conovici, A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit*., nº 187 (Callatis).

16. Callatis, inv. I. 34.20.

Níkwn

IVe groupe. Le timbre est daté par *Hekataios 2 Lamachou*.

M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit*., nº 621.

17. Callatis, sans nº d'inventaire.

˜stunómou
Dhmhtríou. tête d’Hermès, caducée
Dátoß

IVe groupe, *Dèmètrios 3 Hèroxénou*. *Sigma* lunaire.

Sauciuc Săveanu, *op. cit*., p. 269, nº 80; Conovici, Avram, Poenaru Bordea, *op. cit*., nº 71 avec bibliographie (Callatis); Musée de Sinope, inv. 1444 (Sinope, inf. Y. Garlan).

18. Callatis, inv. I.21.13

˜stunóm[ou]
Euxarís[tou]. [fleur]
Nikíaß

IVe groupe, *Eucharistos 2 (Gyrittou).*

Conovici, Avram, Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 107-108, avec bibliographie pour Callatis; L. Buzoianu, Pontica 14, 1981, p. 145, n° 4 (Tomis); A. Avram, ? dans Y. Garlan (éd.), *Production et commerce des amphores anciennes en mer Noire*, Aix-en-Provence, 1999, p. 223, n° 7 et pl. V/7 (Cogealac); I. B. Brašinskij, *op. cit.*, n° 618 (Elizavetovka); E. A. Molev, *Nižegorodskie issledovanie po kraevedeniju i arxeologii,* Niznij Novgorod 2000, p. 99, n° 41 (Kytaion).

19. Callatis, inv. I.3.

˜stunómou
Euxarístou. fleur
Swsíou

IVe groupe, *Eucharistos 2 (Gyrittou).*

Conovici, Avram, Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 109 (lecture erronée); L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, *op. cit.*, n° 97.

20. Callatis, inv. I.74.41.

[˜s]tunóm[oß]
['Ar]istíwn. satyre avec outre, à dr.
Nouměnioß

IVe groupe, *Aristiôn (Aristippou).* Timbre fragmentaire.

Ibidem, n° 98 avec bibliographie pour Callatis et Panticapée; A. Avram, V. Sandu, SCIVA 39, 1988, p. 54, n° 9 ("Dobroudja" et bibl. pour Mirmèkion); I. T. Kruglikova, Ju. T. Vinogradov, KSIIMK 133, 1973, p. 53, n° 51 (Andreevka Juznaja); M. Lazarov, IzvestijaVarna 10 (25), 1974, p. 51, n° 108 (Odessos).

21. Callatis, sans n[o] d'inventaire.

˜stunómou
'Ikesíou. oiseau
Ktěswn

IVe groupe, *Hikésios 2* (*Hestiaiou*). *Sigma* carré.

Conovici, Avram, Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 151 avec bibliographie; à ajouter Gh. Cantacuzino, RHSEE 12, 1935, 7-9, p. 305-306, n° 11 (Callatis).

22. Callatis, sans n[o] d'inventaire.

˜stunó[mou]
Léontoß. lion à dr.
Ktěswn

IVe groupe, *Leôn* (*Leontiskou*). *Sigma* carré.

Conovici, p. 333-334.

23. Callatis, inv. I.22.6

˜stunómou
Dionusíou toû Nikè à d.
'Aphmántou.

['Apollý]nioß

Sous-groupe Vc, *Dionusios 5 Apèmantou.*
Conovici, p. 482, avec bibliographie; Musée de Belgorod Dnistrovskij, inv. A. 147 (Tyras).

24. Callatis, inv. I.24.15.

[˜st]unomoûntoß
['Ikesí]ou toû cavalier à g.
['Eteo]níkou.
[Filë]mwn

Sous-groupe Vd, *Hikesios 5 Eteonikou.*
Conovici, p. 540 - 541. A ajouter L. Buzoianu, M. Bărbulescu, N. Cheluţă-Georgescu, Pontica 33-34, 2001, p. 233, n° 608 (Albeşti); Réserve de Chersonèse, inv. 36481/328 (Chersonèse); Musée d'Odessa, vieille collection, sans n° d'inventaire; Generalskoe, inv. 87/488, inf. Y. Garlan; Musée de Sinope, inv. 139, inf. Y. Garlan; Agora d'Athènes, inv. SS 10256.

25. Callatis, inv. I.11.10

˜stunómou
Mikríou toû
'Aristagórou. Trophée
[Sté]fanoß

Sous-groupe Vd, *Mikrias 3 Aristagorou.*
Conovici, p. 553, avec bibliographie; Musée de Sinope, inv. 1908 (amphore) et 2310 (tuile), inf. Y. Garlan.

26. Callatis, sans n° d'inventaire.

˜stunómou
Mnësioß toû
Formíwnoß. [Nikè]
'Agá[qwn]

Sous-groupe Vd, *Mnèsis 2 Phormiônos.*
Conovici, Irimia, *op. cit.*, n° 219 (Satu Nou - Valea lui Voicu, et bibliographie pour Callatis et Ermitage); P. Becker, ZapOdesa 11, 1879, p. 30-31, n° 9 (Olbia); E. M. Pridik, MIA 4, 1941, p. 187, n° 120 (Mirmèkion); A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, Pontica 21-22, 1989, n° 314; Buzoianu, Bărbulescu, Cheluţă-Georgescu, *op. cit.,* n° 618 (Albeşti); Réserve de Chersonèse, inv. 36481/352 (3 ex.); Musée d'Odessa, BD 74/80, inv. 89187 (Tyras); Ciobruci (Musée de Tiraspol, inf. N. Mateevici).

27. Callatis, inv. I.19.12

[˜stunomoûntoß]
Panfílou
toû 'Ekataíou. Divinité féminine assise, à cornucopia et vase
Meniskoß

Sous-groupe Ve, *Panphilos Hekataiou*.
Conovici, p. 599 (lu Pam[fílou]); Réserve de Chersonèse, inv. 36481/272 (Chersonèse); Musée de Sinope, inv. 1591, inf. Y. Garlan;

28. Callatis, inv. I.83.21.

[˜]stunómou

...rt.........

Timbre du IVe groupe, selon le graveur et le formulaire; probablement atelier de *Prôtos*.

CHERSONÈSE TAURIQUE

29. Callatis ?, nº d'inventaire effacé.

'Aisxína
˜stunóm[ou]

Timbre "en gouttière", aux lettres de la ligne inférieure imprimées à leur partie supérieure.

Kac, sous-groupe 1Б. p. 51-52 eț pl. IV, 1-7, 2.

Sur les amphores datées par ce magistrat paraisse parfois un autre timbre, secondaire, à monogramme. (voir p. 54, tab. 3). Datation proposée: ca 315-300 (*Ibidem*, p. 76).

30. Callatis ?, inv. 16909;

'Aisxí[na]
˜stunó[mou]

Timbre "en gouttière", fragmentaire.

Publié par I. Glodariu comme provenant de Bucarest[36].

Comme supra.

31. Callatis ?, inv. 16913

'Hrakleíou
˜stuno[movntoß]

Timbre "en gouttière", incomplètement imprimé. *Sigma* lunaire. Les sept dernières lettres de la ligne 2 sont visibles seulement à leur partie supérieure.

Publié par I. Glodariu[37]

Kac, sous-groupe 1Б, p. 51-52 (deux homonymes) et pl. XX, 1-47-48, 15. Sur les amphores datées par ce magistrat paraisse parfois un autre timbre, secondaire, à monogramme, (voir p. 54, tab. 3).

Datation proposée: ca 315-300 (*Ibidem*, p. 76). La présence du *sigma* lunaire indiquerait pourtant la seconde ou la troisième décennie du IIIe s., comme le prouve la situation de Satu Nou - Valea lui Voicu[38]

32. Callatis, inv. I.82.44.

['H]ra[kleíou]
[˜]stun[ómountoß]

Timbre "en gouttière", à sigma lunaire, incomplètement imprimé et fragmentaire.

Kac, sous-groupe 1Б, pl. XX, 1-47-48, 17.

Voir supra.

---

[36] Glodariu, *op. cit*., p. 182/18a şi pl. XVI/18a, à l'ancien nº d'inventaire 2443/1957. Ce numéro est proche à ceux d'autres timbres en provenance de Callatis.

[37] *Ibidem*, p. 182/18b et pl. XVI/18b, ancien nº d'inventaire 2442/1957. Voir la note précédente.

[38] Voir l'argumentation dans N. Conovici, compte rendu du livre de V. I. Kac dans Dacia N. S. 40-42, 1996-1998, p. 504-508, n. 8.

Deleted: cu nr. vechi de inventar

Deleted: Acest număr este apropiat de al altor ştampile cu loc de provenienţă

Deleted: şi

Deleted: cu nr. vechi de inventar

Deleted: Vezi nota precedentă

33. Sans nº d'inventaire ?

{EU} ou {EK} ←

Timbre carré. Dimensions : 0,8 x 0,8 cm.

Kac, p. 30, fig.6/2e, p.120, et pl. CII (monogramme de fabricant en timbre rond et non carré comme ici), type II-14, 1 = II-15, 1 connue dans les sous-groupes 1Б, 1V şi 2A)

34. Callatis, inv. I. 66.35

MPI (?)

Timbre carré. Dimensions: 1 x 1 cm.

Monogramme de fabricant. Absente dans le catalogue de Kac, elle est pourtant connue à Histria, Callatis et Albeşti. La pâte est semblable à celle sinopéenne, à mica, sable blanc et granules de pyroxene[39].

Groupe de "Myrsileias"

35. Marquage effacé.

Mursileía[ß].
Mbarákto[ß]

Pâte brun-rougeâtre. Groupe de *Myrsileias*[40]. Association nouvelle.

II. Timbres égéens.
THASOS

La collection contient seulement des "timbres récents", c'est à dire avec un seul nom. Pour la chronologie nous utilisons ici la chronologie d'Alexandru Avram (voir infra), qui doit être "vieillie" de 4 ans pour arriver à la date finale proposée par Y. Garlan pour les "timbres anciens"[41]

36. Callatis II.16.72.

[Kl]eofô(n)
pentagramme
[Qa]síwn

Bon 972. Bon 973 - variante au nom du magistrat situé sur la ligne inférieure.

Kleophôn I, *ca.* 335 - 325 selon M. Debidour[42], *ca.* 311 selon A. Avram[43]. Pour la datation générale des timbres à pentagramme voir V. Grace 1986, p. 563. Pour *Kleophôn* I à pentagramme voir M. Palaczyk, E. Schönenberger dans *ERETRIA. Ausgrabungen und Forschungen XII*, Lausanne-Montreux 2003, p. 190, nº 11. Une partie des timbres de *Kleophôn* I ont été surfrappés par

[39] V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957, nos 831, 833; N. Conovici, A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, Dacia N. S. 33, 1989, p. 110, nos 4-5 (publiés comme sinopéens); Bărbulescu, Buzoianu., Cheluţă Georgescu, Pontica 23, 1990, p. 61/1, pl. I/1, III/1.

[40] Sur ce groupe voir N. Jefremov, *Klio* 76, 1994, p. 263-270; l'auteur les attribue à l'Héraclée Pontique à cause du dialecte dorien de ces timbres. On ne sait pas pourquoi l'auteur parle du "groupe de Myrsulos". M-me Livia Buzoianu a trouvé récémment à Albeşti trois amphores presqu'entières, dont l'une portant un timbre de *Myrsileias*. La forme des amphores ainsi que la couleur de la pâte sont typiques aux amphores colchidiènnes.

[41] Y. Garlan, *Les timbres amphoriques de Thasos. I. Timbres Protothasiens et Thasiens anciens*, Athènes-Paris, 1989, p. 48-54.

[42] M. Debidour, dans Empereur, Garlan (éds.), BCH Suppl. XIII 1986, p. 331.

[43] Avram, *Histria* VIII/1, p. 53, tableau I.

Deleted: nr
Deleted: .
Deleted: N
Deleted: S
Deleted: ,
Deleted: r.
Deleted: publicate
Deleted: a
Deleted: sinopeene
Deleted:
Deleted: "En classant les timbres thasiens",

Eualkidès[44]. Ce dernier a été placé par M. Debidour en proximité de *Kleophôn* II, mais il est absent dans l'atelier de Vamvouri Ammoudia[45] tout que *Kleophôn* I, tandis que *Kleophôn* II est présent[46].

37. Callatis II.60.61.

Qasíwn
Souris
K[rinomén/hß]

Bon 1047. Krinomenès a été surfrappé par *Alkimos* I[47].

Le magistrat est présent dans les ateliers de Kalonéro, Koukos et Vamvouri Ammoudia[48], mais absent à Molos et Kounophia.

Ca. 325-310 selon M. Debidour[49], *ca*. 306, selon A. Avram[50].

38. Callatis II.31.50. Fragmentaire.

Qasíwn
massue
Sátur[oß]

Bon 1525 - variante au nom du magistrat sur la ligne supérieure. *Sigma* lunaire.

Satyros I figure dans les ateliers de Vamvouri Ammoudia, Molos[51] et Kounophia[52], à d'autres emblèmes. Il date de la première moitié du IIIe s. selon M. Debidour[53], ca. 274-268 selon A. Avram[54]. Comme le *sigma* lunaire fait son apparition sur les timbres thasiens peu avant 280[55], le magistrat doit être postérieur à cette date.

AKANTHOS

39. Inv. A 001. Sans lieu de découverte.

A-R-P-X

Légende inscrite dans un cercle à quatre secteurs (roue).

Bon 2156 (non illustré); Connu à Thasos, Tyras[56], Callatis[57].

RHODES

Nous avons utilisé en principal la nouvelle chronologie de l'éponyme rhodien proposé par G. Finkielsztejn[58]. Sans autre mention, les timbres sont rectangulaires.

---

44 Y. Garlan, *Journal des Savants,*1993, p. 173 avec les fig. 92-95 et p. 176-177 (groupe B).

45 Les deux exemplaires d'*Eualkidès* (lecture probable) trouvés à Vamvouri Ammoudia semblent avoir été fabriqués à Koukos - cf. Y. Garlan, dans Empereur, Garlan (éds.), BCH Suppl. XIII, 1986, p. 264.

46 Debidour, *op. cit*.

47 Y. Garlan, *Journal des Savants*, 1993, p. 173, fig. 96-97 et p. 176-177 (groupe E).

48 Debidour, *op. cit.,* p. 331.

49 *Ibidem*.

50 Avram, *op. cit*.

51 . Debidour, *op. cit*., p. 332.

52 Garlan, *Journal des Savants*, p. 161.

53 Debidour, *op. cit*.

54 Avram, *op. cit*.

55 Garlan, *op. cit*., p. 168-169.

56 E. M. Štaerman, KSIIMK 36, 1951, nº 248 (Tyras).

57 Gramatopol, Poenaru Bordea, Dacia N. S. 13, 1969, nº 962.

58 G. Finkielsztejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ*, BAR International Series 990, Oxford 2001 (à suivre, Finkielsztejn).

Deleted: "Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos",

Deleted: *"Nouvelles remarques*

Deleted: …"

Deleted: "Amphora Stamps from Callatis and South Dobrudja",

Période I.

Eponymes.

40. Callatis, Inv. 16910.

Polu-
áratoß

Le nom de l'éponyme est au nominatif. Timbre publié comme provenant de Bucarest[59].

L'éponyme *Polyaratos I* date du début de la sous-période Ib, antérieur au fort de Koroni et à l'activité du fabricant *Hierotélès*, mais contemporain à *Euphrôn*[60]. Voir aussi V. Grace, Hesperia 32, 1963, p. 322, 333, n. 1; V. Grace, M. Savvatianou Pétropolakou, dans *Explorations Archéologiques de Delos 27. L'Ilôt de la Maison des Comédiens*, Paris 1970, p. 292, 300.

41. Callatis ?

Ti-
mar(

Timbre circulaire, à écriture horizontale. Pâte brique, à engobe jaunâtre.

L'éponyme *Timarchos* fait partie de la sous-période Ib, selon Finkielsztejn, p. 95, Tableau 2. Le même auteur cite pourtant un éponyme *Timar* (pour la sous-période Ia (p. 55). A notre avis il s'agit du même personnage, de la sous-période Ib. G. Finkielsztejn ignore, semble-t-il le timbre d'Odessos publie par M. Lazarov, IzvestijaVarna 10 (250), 1974, p. 49, n° 67, pl. V/67 (non restitué). Là figure l'éponyme *Tima(,* en compagnie du fabricant *Euph*(rôn): parà Euf(/ ™pì Tima). L'éponyme peut être restitué *Tima*(*rchos*) ou *Tima*(*sitheos*), les deux noms figurant dans la sous-période Ib. Sur la diffusion des timbres de *Timarchos* ainsi que sur ses amphores voir N. Conovici, M. Irimia, *op. cit*., n° 251; Z. Sztetyłło, dans Z. Sztetyłło, K. Myśliviec, *Tell Atrib 1985-1995*, I, Warszawa 2000, p. 112-113, n° 107, avec bibliographie, considéré fabricant; I. B. Brašinskij, *op. cit*., n° 768-769 considère cette matrice comme appartenant à une amphore du type Solocha I, probablement à cause de la lèvre en champignon. A ajouter A. Dumont, *RA* 25, 1873, p. 321, n° 98 (Chypre); IG 12.2, n° 636 (Lesbos); J. G. Milne, dans Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Oxford 1905, n° 26106; V. V. Škorpil, *op. cit*., n° 664 (2 ex. du Bosphore); Y. Calvet, *Salamine de Chypre III. Les timbres amphoriques (1965-1970),* Paris 1972, p. 18/17, fig. 22; C. Franco, Epigraphica 63, Roma 2001, n° 13 (Iasos). On connait aussi d'autres variantes à écriture horizontale de ce nom.

42. Callatis, inv. II.62.62.

'Ari[s]- ←
tán- ←
ac ←

Anse large, courbée, à timbré carré, rétrograde. Le nom est écrit au nominatif.

Eponyme de la sous-période Ib de Finkielsztejn. Le timbre appartient à l'atelier de *Dèmètrios* (voir n° 43), selon sa forme, la forme et l'orientation des lettres (paire non jointive).

Z. Sztetyłło, Études et Travaux 16, 1992, p. 173, n° 40 (Alexandrie); Héraion de Samos, inv. I 1285 H, inf. G. Jöhrens.

[59] Glodariu, *op. cit*., p. 183 / 18 d, non illustrée (lue POL[UX]/ARM[OS]).

[60] Finkielsztejn, p. 56 et p. 94, tableau 2.

Aristanax I figure sur le timbres circulaires à "bouton" du fabricant *Hierotélès*[61], qui font leur apparition immédiatement après les timbres du fort de Koroni en Attique (ca. 265-261 a. Chr.). Son association au fabricant *Dèmètrios* (voir *infra)* nous porte dans la deuxième moitié de cette sous-période. Par contre, l'association avec *Sôtas 1*[62] le rapproche des magistrats connus sur les timbres de ce fabricant et du fabricant *Euphrôn*[63]. Une amphore datée par *Aristanax I* fait partie du "lot Pipinou" (1968) de la ville de Rhodes, mentionné par G. Konstantinopoulos (ArchDelt 24, 1969, p. 451-485), à coté des autres datées par *Eisodotos*, *Epicharmos*, *Poluklès*, *Timoklès I* et *Timostratos*[64]. V. Grace place ces éponymes "somewhere about the middle of the 3rd century B. C." Les magistrats *Poluklès* et *Timostratos* sont présents aussi dans le dépôt de Pietroiu, à côte d'*Agestratos 1*[65].

B. Fabricants.

43. Callatis, inv. II.56.55.

Dhm- ←
htrí- ←
ou ←

Anse large, courbée, à timbré carré, rétrograde. Paire non jointive du timbre précédent.

Gramatopol, Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 755.

Fabricant de la fin de la sous-période Ib et de la sous-période IIc. Il est aussi daté par *Arétaklès*, du début de la période II[66].

44. Callatis, inv. II.72.66.

Sýta
P

Fabricant *Sôtas 1* de la sous-période Ib, à monogramme[67].

Mirčev, *op. cit.*, n° 165; Conovici, Irimia, *op. cit.*, n° 256 avec bibliographie.

45. Callatis, inv. II.72.67.

[A]cíou ?
rose

Timbre circulaire, à la légende entre deux cercles concentriques.

---

[61] D. Levi, E. G. Puca Caratelli, AnnScArchAtene 39-40, S. N. 23-24, 1963, p. 607, n° 6, fig. 44/6; voir aussi G. Jöhrens, dans BCH Suppl.13, 1986, p. 499, n.7.

[62] Gramatopol, Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 716, à comparer avec n° 786; Conovici, *Les timbres amphoriques rhodiens de Callatis des collections de l'Institut d'Archéologie Vasile Pârvan de Bucarest*, n° 7, en manuscripte.

[63] Finkielsztejn, p. 94, Tableau 2.

[64] V. Grace, dans BCH Suppl. 13, 1986, p. 564, n° 22 s.v.

[65] C. Muşeţeanu, N. Conovici, A. Atanasiu, Dacia N.S. 22, 1978, p. 181-183.

[66] Grace, *op. cit.*, n°s 23, 27, 28 – amphore du "lot Kakou" de Rhodes. A remarquer le pied à anneau de cette amphore, similaire aux amphores de *Hierotelès* de Pietroiu (atelier de Hisarönü) - cf. supra, n. 30, n°s 32, 33 et J.-Y. Empereur, N. Tuna, dans BCH Suppl. XIII, 1986, p. 277-299. On peut donc supposer que cet atelier était situé lui aussi près de la péninsule de Datça (Cnide).

[67] Sur les timbres de ce fabricant voir: Finkielsztejn, *op. cit.*, p. 77 et n. 56; Conovici, *Histria..*, n°s 25-28 avec bibliographie.

Deleted: ASAA

Deleted: *cf.*

Deleted: şi

Deleted:

Deleted: "

Deleted: "

Deleted:

Deleted: Este deci probabil că fabricantul respectiv a avut atelierul tot în peninsula Cnidos.

Sur l'activité prodigieuse de ce fabricant voir *ibidem*, p. 58-66. D'autres exemplaires du même type ont été trouvés à Albeşti[68], Gruševskoje gorodišče (Stavropol)[69], Alexadrie d'Egypte[70], Berenice[71] et Délos[72].

Période Ic. Finkielsztejn, p. 65 (type A-IIrg3) et pl. I/19.

Période II.
Eponymes

46. Sans lieu de découverte, sans n° d'inventaire.

[™pì Ce]narétou.
[’Arta]mitíou

Timbre fragmentaire.

Eponyme de la sous-période IIa, associé au fabricants *Aristophanès* (timbres circulaire à cornucupia)[73], *Hierotélès*[74], *Theudôros*[75] *Potamoklès*[76] et *Pausanias*[77]. Le timbre ci-dessus pourrait appartenir à *Pausanias*.

47. Callatis, inv. II.28.76.

[soleil]
Timokleîdaß

Le nom est écrit au nominatif.

IG 12, 1, n° 1398 (Villanova, Rhodes); V. Grace, dans Hetty Goldman, *Excavations at Gozlu Kule Tarsus*, I, Princeton 1950, n° 11, considéré comme fabricant; Agora d'Athènes - 5 ex. (fichier de l'Agora); Alexandrie (fichier de l'Agora).

Fin de la sous-période IIa de Finkielsztejn[78]. Cet auteur fait une confusion en considérant ce *Timokleidas* et son proche collègue *Hagesippos,* au même emblème, comme des fabricants[79]. En réalité il s'agit d'un fabricant encore inconnu, qui utilise cet emblème sur des timbres datés par *Hagèsippos*[80]*, Timokleidas, Aischylinos*[81] et *Onasandros*[82]. *Hagesippos*, *Onasandros* et *Timokleidas*

---

[68] Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu, *op. cit*., p.69-70/132, pl. I/12.

[69] A. V. Gadlo, A. V. Najdenko, dans *Materialy po izučenija Stavropol'skogo kraja,* Stavropol, 1988, p. 306, n° 1-2 et fig. 7.

[70] Finkielsztejn, *op. cit*., p. 65.

[71] J. A. Riley, dans J. A. Lloyd (éd.), *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi Berenice*, II, Libya Antiqua, Suppl. V.2, Tripoli, 1979, D31, pl. XXIV/31.

[72] TD 7053.

[73] Finkielsztejn, *loc. cit*.; L. Getov, *Amfori i amforni pečati ot Kabile (IV-II v. pr. n. e.),* Sofia, 1995, p.56/127-128. Un timbres au nom du fabricant *Aristophanes* et le mois *Sminthios* à été trouvé en 1997 à Satu Nou–Valea lui Voicu.

[74] Finkielsztejn, *loc. cit*.; Jöhrens, *op. cit*., p. 499.

[75] Finkielsztejn, *loc. cit*.; D. B. Šelov, *Keramičeskie klejma iz Tanaisa III-I vekov do n.e.*, Moscou, 1975, p. 63/160; Getov, *op. cit*., p.56/129.

[76] Finkielsztejn, *loc. cit.*

[77] Conovici, Irimia, *op. cit*., p. 163/274.

[78] Finkielsztejn, *op. cit*., p. 105, Tableau 3.

[79] *Ibidem*, p. 98.

[80] D. Levi, dans *Ol’vija. Temenos i agora*, Moscova-Leningrad, 1964, n° 172; Buzoianu, Cheluţă Georgescu, Pontica 31, 1998, n° 121.

[81] Timbre inédit de Kaunos, fichier V. Grace, Agora d’Athènes.

[82] Conovici, Irimia, *op. cit*. n° 266 (Satu Nou–Valea lui Voicu); IG 12.1, 1372 (Rhodos – Phanès).

Deleted: ;
Deleted: "
Deleted: ″
Deleted: ,

sont aussi attestés avec la mention des mois sur "les timbres circulaires au trident enrubanné", ce qui prouve encore une fois leur proximité[83].

L'éponyme est connu en association avec les fabricants *Hierotélès*,[84] *Hellanikos* (?)[85], *Theudôros*[86], *Ménôn 1*[87] et *Pausanias*[88] de la sous-période IIa.

Sur la diffusion des timbres datés par cet éponyme voir Z. Sztettyłło, *op. cit.*, n° 45.

48. Callatis, inv. I.26.17.

Mois seul.

Dálioß

Timbre en feuille de lièrre, au seul nom du mois, de l'atelier d'*Epigonos 1* (sous-périodes IIb - IIc)[89].

Les noms du magistrat et du fabricant sont associés uniquement sur les timbres datés par *Xenostratos*.

Période V.

Eponyme.

49. Bragadiru, inv. 130923.

'Epì 'Aris[topol]
ioß.
Dalíou

Eponyme *Aristopolis* de la sous-période Vc[90].

Publié par M. Turcu, CAB 3, 1981, p. 35 et fig. 4.

Ca. 117 ou 118 av. J.-C. selon G. Finkielsztejn[91], *ca.* 122 selon M. Palaczyk[92]

B. Fabricants.

50. Sans lieu de découverte, sans n° d'inventaire.

---

[83] Finkielsztejn, *op. cit.*, p. 101 et pl. XIII, 253. Pour *Hagèsippos*: Calvet, *op. cit.*, n° 30; D. Levi, E. G. Puca Caratelli, *op. cit.*, n° 2; pour *Onasandros* - découvertes inédites d'Alexandrie (fichier de l'Agora); pour *Timokleidas* : Finkielsztejn, *Amphores et timbres d'amphores importés en Palestine à l'époque hellénistique : orientations de recherche et premiers résultats*, II.1 Mémoire présenté à l'Université de Sorbonne, Paris 1990, p. 100, n° 365 (Samaria); M.-Chr. Halpern-Zylberstein dans TELL KEISAN, Fribourg-Gottingen-Paris, 1980, n° 58 (Tel Keisan); Mirčev, *op. cit.*, n° 93 (Bizone): R. A. S. Macalister, *The Excavation of Gezer 1902-1905 and 1907-1909*, 2, Londra, 1912, p. 362 n° 451, fig. 467/9.

[84] *Finkielsztejn*, *op. cit.*, p. 105, Tableau 3; Grace, Hesperia 32, 1963, 3, p. 324, n.12; Jöhrens, BCH, Suppl. XIII, 1986, p. 502, nr. 141-142 et ill. (Samos); Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu, Pontica 20, 1987, p. 69, n° 129 et ill. (Albeşti).

[85] Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu, Georgescu, Pontica 26, 1993, p. 144, n° 498 et ill. (Albeşti) - notre attribution.

[86] Finkielsztejn, *loc. cit.*; Conovici, Irimia, *op. cit.*, p.163, n° 276 (Satu Nou-Valea lui Voicu).

[87] Association inédite à Satu Nou-Valea lui Voicu.

[88] Conovici, Irimia, *op. cit.*, p.163, n° 275 (Satu Nou-Valea lui Voicu).

[89] Sur les timbres « en feuille de lièrre » de ce fabricant voir Finkielsztejn, p. 103, 112 - Tableau 4 et pl. XIII, 237-240.

[90] Pour les associations et la diffusion des amphores datées par cet éponyme voir ibidem, p. 157 - Tableau 12.2; Jöhrens, *Amphorenstempel in Nationalmuseum von Athen...*, p. 85, n° 224 avec bibliographie.

[91] D. T. Ariel, G. Finkielsztejn, in Sharon C. Hebert (ed.), *Tel Anafa I, 1. Final Report on Ten Years of Excavation at a Hellenistic and Roman Settlement in Northern Israel*, AnnArbor, MI, 1994, p. 197, SAH 25 avec l'argumentation et la bibliographie; Finkielsztejn, p. 195 - Tableau 21.

[92] M. Palaczyk, dans *Zona Archeologica. Festschrift für Hans Peter Isler zum 60. Geburtstag*, (Antiquitas, Reihe 3, Band 42), Bonn, 2001, p. 328.

Deleted: "
Deleted: "
Deleted: ,
Deleted: .;
Deleted: *l*

[pilos étoilé] Diofan[tou] [pilos étoilé]

Timbre à double cadre, à légende incomplète et emblèmes effacés. Période V.

Une amphore entière daté par *Nikasagoras II* (mois *Artamitios*), porte un timbre de fabricant similaire[93]. Une autre, du mois *Hyakintios,* provient de Marissa[94]

51. Popeşti, dép. de Giurgiu, sans n° d'inventaire.

[F]ilost[e]
fanou
Hermès à g. (contour)

Publié par D. Tudor, ArhMold 5, 1967, p. 68/118 et fig. 5/108 (dessin); Glodariu, *op. cit*., p. 198, A79/g et pl. XVII.

Fabricant *Philostéphanos 2*, actif durant la période V et début de la période VI[95].

Un timbre du même graveur, peut-être de la même matrice a été trouvé à Tel Anafa (Israel), daté par *Aratophanès II*[96].

CNIDE

52. Callatis, inv. II.63.70.

ZH

Sous-groupe *Zènon* B des timbres protocnidiens.

Chr. Börker, in Chr. Börker, J. Burow (éds.), *Pergamenische Forscungen 11. Die Hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon,* Berlin-New York 1998, p. 57-58, n° 553 (avec la distribution, la localisation de l'atelier et les datations proposées. À ajouter Gramatopol, Poenaru Bordea, *op. cit*., n° 1047 (Callatis). Voir aussi Palaczyk, Schönenberger, *op. cit.,* p. 199 et n. 59.

Première moitié du IIIe s.

53. Callatis, inv. I.52, 54.

HR

Timbre rectangulaire, à lettres épaisses, en haut relief. Dimensions: 2 x 2 cm.

Des timbres de ce type, à la monogramme EPI (et non EI) ou aux abréviations AR et HR rétrogrades ont été trouvés à Reşadiye, péninsule de Datça, sur le territoire cnidien. Ils dateraient des années 280-240[97]. Comme le graveur de notre timbre est similaire à celui à l'abréviation HR rétrograde, nous attribuons ce timbre à Cnide.

54. N° d'inventaire effacé.

'Epi Fila
np(élou)

Pâte brune-brique, angobe brune-rouge; timbre emplacé sur la courbure inférieure de l'anse. La deuxième ligne est renversée.

J.-Y. Empereur, N. Tuna, BCH 112, 1988, p. 352/14 et fig. 6/14. Atelier de Muchal Tepe, Cnide. KT 2357 - inf. M. Savvatianou-Pétropoulakou. Sur cet éponyme voir V. Grace, Hesperia 54, 1985, p. 14, 34 (un ex. dans la Middle Stoa, deux autres dans la Stoa d'Attalos).

---

[93] G. Č Šenol, *Istanbul arkeoloji müzesi'nde bululan Rhodos amphora mühürleri*, Izmir, 1995, nr. 16, fig. 16, 16A, 16 B (amphore de Topkapy Saraï, au Musée archéologique d'Istanbul, inv. 6674).

Deleted: C

Deleted: ;

[94] Finkielsztejn, *op. cit*., p. 146-147 avec bibliographie et pl. XIV/7, 10.

[95] *Ibidem*, p. 148-150, pl. XX-XXI, p. 157, Tableau 12.2, p. 161, Tableau 13; M. Palaczyk, *op. cit*., p. 328-329 avec un autre arrangement des éponymes.

[96] Ariel, Finkielsztejn, *op.cit*., p. 222, SAH 99 – associé au SAH 16 (p.194).

[97] J.-Y. Empereur, A. Hesse, N. Tuna, dans Y. Garlan (éd.), *Production et commerce des amphores anciennes en mer Noire,* Aix-en-Provence, 1999, p. 105 et fig. 12-14.

Période III-IV.

COS
55. N° d'inventaire effacé.
.OLP

Anse bifide, lecture non assurée.

PAROS

56. Callatis, inv. III.23.75.
Paríwn

Sur la large diffusion (y compris en Dobroudja) des timbres pariens à ethnikon voir G. Jöhrens, *op. cit*., p. 257-258 et n° 871 avec bibliographie. Les contextes athéniens dans lesquels ils sont présents indiqueraient le premier quart du IIe s. (*Ibidem*, avec n. 65). M. Palaczyk et E. Schönenberger, *op. cit*., p. 224, n° 200 admettent une possible datation de ces timbres dès la fin du IIIe s.

57. Callatis , inv.III.77.68.
Párion

Timbre rétrograde.
Jöhrens, *op. cit.*, n° 872 avec la bibliographie.
Voir n° 56.

58. Callatis ? inv. 16914
Párion

Timbre rétrograde. Même matrice que la précédente, mais le timbre a été appliqué inversement (le début en proximité du col de l'amphore). Un de ces deux timbres a été publié[98].
Voir n° 56.

Groupe de "Parmeniskos"

59. Callatis, inv. II.38.53.
Bían
toß

Dimensions : 2,3 x 1,3 cm.; d. de l'anse = 3,5 cm. Pâte brique, micacée, au sable.
Ilion 55, A 4/5 (information M. Savvatianou-Petrpoulakou, fichier de l'Agora).

III CENTRES NON IDENTIFIÉ

60. Callatis, n° d'inventaire effacé.
Filíppou / kylix

Dimensions: 2, 2 x 2, 6 cm; 2, 2 x 2, 4 cm. Anse à deux timbres jointifs.
M. Gramatopol, Gh Poenaru Bordea, *op. cit*., n° 791 à "cratère"; n° 792 sans timbre à emblème mentionné.

61. Sans lieu de découverte.
Dá
où

[98] Glodariu, *op. cit*., p.183, nr. 18c (ancien n° d'inventaire 2956/957) et pl. XVI/A 18c.

Dáoß - Nom connu à Sinope, mais la pâte n'est pas sinopéenne. Anse au courbure large, d. de l'anse = 4 cm.

62. Callatis ? N° d'inventaire effacé.

ERA(

Pâte rouge à mica, dense, angobe brun-rougeâtre. D. de l'anse = 3.3 cm. Timbre rectangulaire, arrondi aux extrémités.

Un timbre similaire, mais sans extrémités arrondies, a été découvert dans le fort de Koroni (Attique), ce qui done une datation dans le deuxième quart du IIIe s[99]. D'autres timbres similaires, parfois rétrogrades, ont été trouvée à Athènes[100], Délos[101], Ilion[102], Istros[103], Costineşti[104], Panticapée[105].

63. N° d'inventaire effacé.

METIO. ou MENOF(ILOU)

Timbre ovale

64. Bragadiru 1970, inv. 110271

..lad

puoß

Pâte gris-marron, a mica et sable; anse en angle carré, bien marqué.

Index des noms grecs[106]

---

99 E. Vanderpool, J. R. McCredie, A. Steinberg, Hesperia 31, 31, 1962, p. 52, n° 122 et pl. 19.

100 Dumont, p. 371, n° 43 (rétrograde); E. M. Pridik, AthenMitt 21, 1896, p. 177, n° 4 (rétr.); Agora d'Athènes, inv. SS 413, 9681 (écriture normale) et SS 2933 (rétr.); Musée National, inv. Mis EM 178 (fichier de l'Agora).

101 TD 6233, 6257 (rétr., fichier de l'Agora).

102 Ilion 62 (normale, fichier de l'Agora).

103 Canarache, *op. cit.*, n° 385.

104 Avram, SCIVA 39, 1988, 3, p. 312, n° 150.

105 Pridik, *op. cit.*, p. 111, n° 226 (rétrograde).

106 Les chiffres en italiques signalent seulement les renvoies.

Index des ethnonymes

Index des mois rhodiens

Index des attributs

Kylix	60 Centre inconnu
Thyrse	14 S.
Timbre en feuille de lièrre	48 h.

LISTE DES FIGURES

ATELIERE SCULPTURALE ÎN DOBROGEA ROMANĂ
1

MARIA ALEXANDRESCU VIANU

Acest studiu este primul dintr-o serie care îşi propune identificarea unor ateliere sculpturale active în secolele II-III p. Chr. în teritoriul dintre Dunăre şi Mare al *Moesiei Inferior*.

Atelierul nr. 1

În colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi se află trei fragmente de stele funerare a căror provenienţă este necunoscută[1] (**pl. I, 1-3**). Fragmentare, fiecare dintre ele oferă un element în plus pentru reconstituirea completă a tipului. Sunt stele de mari dimensiuni, care probabil depăşeau cu mult 2 m. Toate trei au aceeaşi lăţime (0,85 m) şi aceeaşi grosime (0, 30 m), dimensiuni pe care le regăsim pe o stelă de la Ulmetum[2] căreia îi corespunde o înălţime de 2,81 m., sau o stelă de la Troesmis[3] care la o lăţime de 1 m, are o lungime de peste 2,60 m. Postulăm, deci, o înălţime similară pentru piesele luate în discuţie.

Ele au un fronton triunghiular înscris, cu acrotere laterale decorate cu frunze de acant şi un con de pin în vârf. Frontonul este decorat cu un *umbo* şi o săgeată într-un caz (L 547) (**fig. I, 1**) şi două elemente vegetale: frunze de viţă (L 547) sau ciorchini (L 181) (**fig. I, 3**). Dedesubt, un câmp rectangular în care se află reprezentată o coroană funerară legată cu *taeniae*, încadrată între patru rozete plasate în colţurile câmpului, între ele cu două conuri de pin. Într-un caz, în centrul coroanei se află o rozetă (L 547). Pe un singur fragment se păstrează al doilea câmp al stelei cu reprezentarea banchetului funerar (L 222) (**fig. I, 2**). Sub acesta se află câmpul inscripţiei. Chenarul stelei este decorat cu vrejul de viţă de vie cu frunze şi ciorchini, prelungit cu simpli cârcei pe rama dintre primul câmp şi fronton.

După cum s-a putut vedea, există mici deosebiri de repertoriu între cele trei fragmente, o anume libertate de alegere a motivului (de ex. diferenţa dintre rozete). Dar o analiză a tehnicii de lucru, a modului de realizare a conului de pin, a

[1] Piesele sunt inventariate la numerele: L 222; L 547; L 181.
[2] ISM V 79.
[3] ISM V 178.

SCIVA tomul 58, nr. 1–2, Bucureşti, 2007, p. 55–60

ciorchinilor de struguri, a frunzelor, a coroanei ne determină să considerăm cele trei piese ca provenind din acelaşi atelier (**pl. II**).

Elemente de datare

În câmpul de jos al fragmentului L 222 (**pl. I, 2**), este reprezentat banchetul funerar (**pl. II, 5**). Bărbatul întins pe kline ține coroana funerară în mâna dreaptă ridicată şi o cupă în stânga, piciorul drept peste stângul cu talpa ridicată sprijinită doar pe călcâi, femeia se află la capătul din stânga al patului. În fața patului, *mensa tripes*. O particularitate a acestei scheme este poziția picioarelor bărbatului întâlnită pe cîteva stele descoperite în cetățile greceşti vest-pontice: Mesembria, Odessos Histria şi stela lui Flavius Capito de la Tomis[4] (**pl. II, 6**), care împrumută tectonica stelelor danubiene[5]. Modelul apare în Asia Mică în ultimele două secole a. C. şi este cunoscut în oraşele pontice în sec. I p. C[6].

Un alt element de datare este chenarul de vița de vie care nu apare pe stelele din Moesia Inferior înainte de începutul sec. II.

Deci, luând în considerație aceste elemente, datarea fragmentelor nu poate fi mai veche de începutul sec. II, dar nici mult mai târzie, cel puțin pentru piesa L 222 **(pl. I, 2**).

Problema pe care ne-o punem în legătură cu aceste piese **este localizarea atelierului** care a produs aceste stele.

Câmpul definitoriu cu coroana funerară în centru şi patru rozete în colțuri este un model folosit uneori de atelierele de la Novae legate de legiunea *I Italica*, aşa cum apare pe stela unui veteran al *alei prima Asturum* de la sfîrşitul sec. I–începutul sec. II (**pl. III, 1**), prezentă alături de *legio I Italica* [7] sau cea al unui *miles* din *legio I Italica.*[8] **(pl. III, 2**).

O stelă apropiată din multe puncte de vedere este cea a unui *beneficiarius legati* al legiunii *XI Claudia* de la Axiopolis[9] (**pl. III, 3**). Fronton triunghiular cu scut încadrat de elemente vegetale, câmpul coroanei funerare cu rozete în colțuri, chenar decorat cu vrej. Dimensiunile piesei o situează printre stele de mari proporții. Cele două fragmente, care nu se îmbină şi nici nu păstrează stela în întregime, au totuşi 1,70 m înălțime şi o lățime de 0,93 m. Dacă putem vorbi de un tip asemănător cu piesele luate în discuție , nu le putem socoti produse ale aceluiaşi atelier.

---

[4] Banchetul funerar model 1 în clasificarea M. Alexandrescu Vianu, *Le banquet funéraire de la Mésie inférieure: schémas et modèles*, Dacia N.S. 21, 1977, p. 140.

[5] Alexandrescu Vianu, *Les stèle funéraires de la Mésie inférieure*, Dacia N.S. 29, 1985, p. 57-79.

[6] Alexandrescu Vianu 1977, p. 140.

[7] V. Božilova, I. Kolendo, L. Mrozewicz, *Inscriptions Latines de Novae*, Poznan, 1992, p. 95, nr. 56.

[8] *Ibidem*, p. 97, nr. 58.

[9] MINAC inv. 121. Sv. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior*, Leipzig, 2004, p. 263, pl. 76.4. Dimensiuni: În 0,73+ 0,98. l. 0,93. Prima jumătate a sec. III.

Atelierul nr. 2. (L 287[10] **(pl. IV, 5),** L 299[11] **(pl. IV, 4),** L 528[12] **(pl. IV, 1),** L 66[13] **(pl. IV, 2))** Atelierul este din punct de vedere geografic bine precizat. Sunt stele care provin de la Troesmis, iar atunci când nu avem proveniența, ea poate fi uşor dedusă, cum este în cazul piesei L 287 (**pl. IV, 5**). Sunt stele bine definite, cu o iconografie stabilă, piese de mari dimensiuni (L 528 are 2,60 m pe 1 m lățime), cu fronton triunghiular înalt şi acrotere mari înscrise. În fronton este reprezentată coroana funerară, legată cu panglici ale căror capete sînt libere şi ocupă colțurile frontonului. Conul de pin încununează coroana. În interiorul coroanei este reprezentată o rozetă. Câmpul inscripției este înconjurat de un vrej de viță de vie cu frunze şi ciorchini. Aceste stele sunt în conexiune evidentă cu militarii din legiunea *V Macedonica*. Inscripția stelei L 66 (**pl. IV, 2**) pomeneşte un veteran al acestei legiuni. Stela aflată la Saint Germain en Laye este a unui medic al unei *ala*[14] (**pl. IV, 3**), iar stela L 299 (**pl. IV, 4**) este a unui *mil(es)* al legiunii *V Macedonica*, L 528 (**pl. IV, 5**) este a unui veteran ca şi L 66 (**pl. IV, 2**). Troesmis devenise lagărul principal al legiunii V *Macedonica* după strămutarea ei de la Oescus în Scythia Minor sub Traian. Toate stelele pomenite mai sus datează până în al treilea sfert al sec. II, în timpul prezenței legiunii în provincie.

Aceste stele, aşa cum le găsim la Troesmis, sunt creația atelierului local. Tectonica lor este importată, odată cu venirea legiunii *V Macedonica,* de la Oescus. Stelele din sec. I – începutul sec. II de la Oescus se caracterizează prin frontoanele triunghiulare decorate cu elemente vegetale, acrotere laterale şi câmpul reliefului. Sintaxa decorativă va fi îmbogățită însă la Troesmis cu coroana funerară în fronton, conul de pin, vrejul de viță de vie. Stelele de la Troesmis datează din a doua jumătate a sec. II până către sfârşitul secolului.

Atelierul de la Troesmis va iradia către alte centre unde în mod disparat se vor regăsi stele asemănătoare. Astfel este Halmyris[15], Histria[16], dar şi Novae[17]. (**pl. V, 1-3**)

Vom trece acum la un **al treilea atelier** bine definit. El a fost identificat pe baza a două stele L 204[18](**pl. VI. 1**) şi L 33[19] (**pl. VI. 2**). Proveniența celei

[10] Inedită.

[11] Gr. Tocilescu, AEM VI, 1882, p. 41, nr. 84; *idem*, RIAF I, 2, 1883, p. 281, nr. 15; *idem*, AEM 11, 1887, p. 31, nr. 28; CIL III, 7502; Doruțiu Boilă, SCIV 13, 1962, p. 135, nr. 6; Zeaver, The Classical Quarterly 13, 1963, p: 275, nota 3; ISM V, p. 219, nr. 186; Alexandrescu Vianu 1985, nr. 71.

[12] Gr. Tocilescu, AEM, 6, 1882, p. 40, nr. 82; *idem*, RIAF, I, 2, 1883, p. 279, 13; CIL III 7500; ISM V, p. nr. 178; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 205, nr. 19; Alexandrescu Vianu 1985, nr. 27; Conrad, p. 185, nr. 225, pl. 65.4.

[13] Inedită.

[14] CIL III, 6205; ISM V, 170; Alexandrescu Vianu 1985, nr. 71[1]; Conrad, nr. 227.

[15] M. Zahariade, Dacia N.S. 34, 1990, p. 263= Conrad, nr. 212.

[16] Alexandrescu Vianu 1985, nr. 48 = Conrad, nr. 192.

[17] Božilova-Kolendo, nr. 84 = Conrad, nr. 392; Božilova-Kolendo, nr. 83 =Conrad, nr. 383.

[18] AEM XI, p. 63, nr. 128; CIL III 7490; V. Pârvan, *Scythia Minor*, p. 488; R. W. Davies, *Epigraphische Studien* 8, 1969, p. 83-99*;* ISM V 103; Aricescu 1980, p. 211, nr: 1; Conrad 238.

Inscripția D(is) M(anibus)/ Quinto Eruci-/o Victo-/ri medi-/co coh(ortis).

[19] Inedită.

dintîi[20] o cunoaştem. Este o stelă pusă pentru un medic de cohortă din sec. II de la Carsium (Hârşova). Em. Doruţiu Boilă punea la îndoială provenienţa piesei, pentru că nu cunoştea la acea dată alte atestări ale unor trupe în afara alei II *Aravacorum* la Carsium. Intre timp ele au apărut, în număr relativ mare, printre care şi cele ale legiunii *I Italica*[21]. Cea de-a doua stelă (L 33) prezintă asemănări stilistice suficiente pentru a o considera produsă de acelaşi atelier cu L 204, deci de la Carsium (**pl. VI**).

Tipologia acestor stele intră într-o grupă bine conturată care se leagă foarte strâns de legiunea I *Italica*. Atestări la Carsium ale prezenţei acestei legiuni există prin cărămizi ştampilate[22], la care adăugăm prezenţa atelierelor de sculptură care lucrau după modelele purtate de legiunea *I Italica*.

Stele ale legiunii *I Italica*

In vremea împăratului Traian, romanii au sporit apărarea Dunării în Scythia Minor prin întărirea limesului dunărean şi mărirea numărului de trupe. Legiunea *V Macedonica* a fost aşezată în castrul de la Troesmis, de unde controla toată porţiunea de limes şi teritoriul interior al NE Scythiei Minor de la Capidava pînă la Noviodunum[23]. În această epocă este de presupus că s-au aşezat şi ateliere de sculptură care răspundeau nevoilor locale. Interesant este faptul că ele au venit cu bagajul de modele pe care l-au folosit şi în noua locaţie. După plecarea legiunii *V Macedonia,* în vremea lui Marcus Aurelius, teritoriul controlat de ea a revenit legiunii *I Italica*[24]. Inscripţii tegulare şi lapidare ale legiunii *I Italica* au fost descoperite la Troemis, Dinogetia, Barboşi, Noviodunum, Capidava[25], Carsium[26]. Această legiune a venit şi ea cu bagajul ei de modele şi de elemente simbolice, printre care un loc aparte l-a ocupat coroana funerară. Stelele cele mai vechi cu coroana funerară aparţin centrului de la Novae. Transferul pe stelele din grupa caracteristică legiunii *V Macedonia* s-a făcut în Scythia Minor, probabil chiar în centrul de la Troesmis. Un alt indiciu aspra constituirii acestei variante în Dobrogea este prezenţa conului de pin, un simbol al nemuririi atestat la Dunărea de

[20] L 204. Dimensiuni : În. 1,37; l. 0,85; gr. 0,27 m. Sec. II.

[21] Inscripţii şi *tegulae* de la Carsium care atestă prezenţa altor trupe decât *ala II Hispanorum et Aravacorum*: CIL III, 7490 CIL III 14214, 19 AE 1912= AE 1920, 108; AE 1980, 816; AE 1989, 641; AE 1992, 1496; AE 1998, 1145; AE 1998, 1146; AE 1998, 1147 = ISM V, 113 ; Fl. Matei Popescu, *Trupele auxiliare din Moesia Inferior*, SCIVA 52-53, 2001-2002, p. 235 poate *Ala I Flavia Gaetulorum* înainte de 114 (?).

[22] AE 1998, 1147 = ISM V 113; CIL III 14214, 19.

[23] Em. Doruţiu Boilă*, Teritoriul militar al leg. V Macedonica la Dunărea de Jos*, SCIV 23, 1972, 1, p. 44.

[24] *Ibidem.*

[25] *Ibidem*, p. 47.

[26] ISM V, 113.

Jos numai la Troesmis şi pe două stele târzii de sec. III de la Tomis. În aceste condiţii revenim la întrebarea iniţială: unde se afla atelierul care a produs primele trei stele, numit de noi atelierul nr. 1? El poate să se fi aflat la Troesmis, cu care are în comun dimensiunile foarte mari ale stelei, forma foarte ascuţită a frontonului, acroterele puternic accentuate decorate cu semipalmete mari, conul de pin, coroana funerară. Ceea ce le deosebeşte este câmpul rectangular în care este plasată coroana, cu cele patru rozete în colţuri. Acest câmp îl găsim însă pe o stelă de la Axiopolis **(Pl. III, 3**), pe care se află şi un fronton cu scut, săgeată şi ornamente vegetale asemănătoare cu piesa L 547 (**pl. I, 1**). Aceste similitudini ne fac să nu înlăturăm ipoteza prezenţei atelierului 1 la Axiopolis, un centru militar important, probabil o staţie a *Classis Flavia Moesica*, o unitate de beneficiari ai legiunii *XI Claudia* adusă sub Traian la Durostorum, de unde controla sudul Dobrogei. Pe de altă parte, tot aici ajungea drumul foarte important care traversa Dobrogea de la Tomis, adică de la principalul port la Mare, până la Dunăre. Un alt drum, cel de-a lungul limesului dobrogean trecea prin Axiopolis, venind de la Durostorum, către Capidava, plasând astfel Axiopolis la intersecţia a două căi de comunicaţie vitale pentru regiune[27].

Această aşezare a oraşului la intersecţia a două posibile căi de circulaţie a motivelor artistice, aşa cum este şi cea dintre Histria si Capidava[28], ar putea explica şi preluarea unui model de banchet funerar pe care îl cunoaştem astăzi doar în oraşele pontice.

Existenţa unor piese fără loc de provenienţă în colecţiile MNA, provenind de la Axiopolis, s-ar putea uşor explica prin săpăturile întreprinse de Pamfil Polonic în 1895-1896 la Axiopolis[29], când se ştie (din arhivele Polonic) că s-au descoperit inscripţii şi fragmente sculpturale. Ele puteau fi în chip firesc aduse la Muzeul Naţional de Antichităţi.

Aşadar, locaţia atelierului nr. 1 se află desigur în zona limesului dobrogean, între Troesmis şi Axiopolis, cu mari şanse de a se situa la Axiopolis.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Atelier no. 1. 1. L 547; 2. L 222; 3. L 181.
Fig. 2. Atelier no. 1 (Détails du repertoir).
Fig. 3. 1. Novae; 2. Novae; 3. Axiopolis.
Fig. 4. Atelier no. 2. 1. L 528; 2. L 66; 3. St. Germain en Laye; 4. L 299; 5. L 287.
Fig. 5. Irradiation du l'atelier de Troesmis. 1. Oescus; 2. Halmyris; 3. Histria.
Fig. 6. Atelier no. 3. 1. L 204 – détails; 2. L 33 – détails.

[27] R. Vulpe, în DID II, p. ...
[28] Alexandrescu Vianu 1977, p. 18 urm. Modelul histrian al banchetului funerar.
[29] BAR, fondul de manuscrise, arhiva P. Polonic, carnetul 11, p. 12-23.

ATELIERS DE SCULPTURE EN DOBROUDJA À L'ÉPOQUE ROMAINE

RÉSUMÉ

Cette étude identifie la localisation des quelques ateliers de sculptures des II-III s. ap. J.-C. sur le *limes* danubien de la Dobroudja.

L'auteur propose trois ateliers de sculpture actifs :

Atelier no :1 possible de Axiopolis : MNA L 547 ; L 222 ; L 181 pl. I, II.

Atelier no. 2 de Troesmis : MNA L 287 ; L 299 ; L 528 ; L 66 pl. IV.

Atelier no: 3 de Carsium: MNA L 204. L 33.

ROMAN CULTS ON MOESIA INFERIOR ROADS[1]

ADRIANA PANAITE

To reconstruct the system of roman roads on one territory the researchers are using different information: archaeological, epigraphical, written sources etc. Can the archeological and epigraphical concerning the roman cults provide new data in this? Based on the information concerning the northern part of Dobrudja we are trying to demonstrate that this type of analyses contribute to the reconstruction of the network of roman roads.

The religious manifestations played a crucial role in the integration process of the territory we are talking about in the Roman Empire. The study of the monuments demonstrates that official roman cults penetrate and quickly develop themselves; colonists and soldiers contribute to the spread up of the roman religion to a population already accustomed to the Greek deities[2]. On the other hand, the policy of religious tolerance promoted by the roman authorities is well known. Thanks to it the oriental cults also arrive in this area[3].

In our study we use the archaeological and epigraphical data provided us from the *territoria* of the cities, especially from Dobroudja, part of the Moesia Inferior. We shall try to establish if and in what manner the study of the cults could bring into discussion new data concerning the network of roman roads in this geographical zone. Before referring to some of them we shall make a short presentation of the road system in Moesia Inferior.

Along Danube was the border road, the *limes* road which linked all the fortifications and settlements built along the river; it is the oldest and undoubtedly the most important of the region[4].

---

[1] This paper was presented at the Bulgarian-Romanian Committee in Sofia, 25 September -1 October 2005.

[2] Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană*, sec. I-III, Cluj-Napoca, 2002; M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romana (sec. I-III p. Chr.),* Constanţa, 2001; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 1991, Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea Română*, Bucureşti, 1977; R. Vulpe, I. Barnea, *Romanii la Dunărea de jos, Din Istoria Dobrogei (*further DID II*)*, Bucureşti, 1968.

[3] *Ibidem*, passim.

[4] E. Panaitescu, *Le grandi strade romane in Romania* în *Quaderni dell'Impero, Le grandi strade del Mondo Romano* X, 1938; V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum* I, AARMSI II, 1912, p. 575-576; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977; J. Wielowiejski, *Na drogach i szlakach Ryzmian,* Warszawa, 1984, p. 150; A. Rosset, *Starożytne drogi i mostz,* Varşovia, 1970, p. 106-107; H. Gajewska, *Topografie des fortifications romaines en Dobroudja,* Ossolineum, Varşovia, 1974,

SCIVA tomul 58, nr. 1-2, Bucureşti, 2007, p. 61–66

The prolongation of this road towards south it was represented by another road that went along the coast of the Black Sea from the Danube Delta to Byzantium. As well as the *limes* road this one was connecting the ports and civil settlements lying on the seacoast. This road had more an economic role than a military one. In the harbors along its way goods from others provinces arrived and were after that carried on the land roads till the destination places[5].

A third route of communication was the so-called “central road”; it was coming from Marcianopolis to Ibida and from this point it was splitting in three roads that were heading Troesmis, Noviodunum and Aegyssus. It is a newer road than the others two. A milestone discovered near Zaldapa, dated in the time of Hadrian, in 118[6], gives the information about the rebuilt of an older road and its prolongation. This road does not appear nor in the *Tabula Peutingeriana* nor in the *Itinerarium Antonini* and its route was reconstructed based on the written and archaeological sources[7]. This road was intersecting by the ones crossing Dobroudja from West to East, from Tomis to Capidava and Axiopolis. The “central road” was connected with Black Sea coast by the road Zaldapa – Tomis[8].

The province was crossed through the middle, from West to East by a road parallel with the *limes,* from Naissus through Montana, Comakovci, Nicopolis as Istrum, Abritus, to the Black Sea Coast; in the same time, the cities already mentioned were crossed by the roads orientated North-South, connecting Danube with the province of Thrace. Among them were: Oescus – Philippopolis (through Sipka mountain pass), Oescus – Comakovci – Serdica, Durostorum – Marcianopolis and Novae – Melta – Philippopolis[9].

Another category was that of local roads which connected every main city with the rural communities from its *territorium*[10].

The north of Dobroudja provides us some inscriptions naming roman deities. Among them there are three for Diana[11]. In one of them Diana it is called Regina, a very frequent epithet in Dacia and Moesia Inferior[12]. What draws our attention is the fact that all the dedicators were *beneficiarii consulares.* As we know they were the soldiers who have to survey and oversee the roman roads; they were suppose to assure the policy and the security along the roman roads[13]. *Beneficiarii* fulfilled

p. 66-81; M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988; M. Zahariade, N. Gudea, *The fortifications of Lower Moesia (A. D. 86-275)*, Amsterdam, 1997, p. 43; DID II, passim; Suceveanu, Barnea, *op. cit.*, p. 256; Y. Todorov, *Le grandi strade romane in Bulgari*a în *Quaderni dell'Impero, Le grandi strade del Mondo Romano* XVI, 1937; V**.** Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam, 1977, p. 197.

5 See also M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare al litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr)*, Ex Ponto, Constanţa, 2005.

6 DID II, p. 136, see also DID II, footenote 78, p. 136.

7 Suceveanu, Barnea, *op. cit*., p. 254.

8 *Ibidem*.

9 K. Majewski*, Kultura rzymska w Bułgarii,* Wrocław, 1965, p. 102-104.

10 See footenotes 3 and 4, also Tabula Imperii Romani L 35, Bucureşti, 1969.

11 ISM V, nr. 246-247; *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964, p. 179-181.

12 Bărbulescu, *op. cit*., p. 253.

13 Y. Le Bohec, *L'Armée romaine*, Paris, 1990, p. 56; D. Breeze, ANRW II.1, 1974, p. 436; D. Breeze, BJ 174, 1974, p. 267-277; O. Hirschfeld, Die Sicherheitspolitzei im römischen

their obligations in the service of the governor of the province and were quartered in the *stationes*, located on the roads. A *statio* could have also a shrine or a temple[14]. On the other hand, Diana was one of the deities especially worshiped by the *beneficiarii consulares*[15]. The three inscriptions we are talking about are dedications devoted by *beneficiarii,* so it is quite possible that near the springs of Taita to have a *statio* where was also a place to worship Diana.

Other two inscriptions devoted by *beneficiarii consulares* were discovered in the vicinity of Taita, at Ţiganca and Horia[16]. The deities named in these inscriptions are Diana, once again, at Tiganca and Asclepius and Ygia, at Horia. It is possible to have, at least, at Horia, taking into account also the results of the archaeological diggings, another *station*[17]. If we take a look at the location of these points on the map[18] we notice that they are lying along the natural valley of the Taita River. According to all these elements we think that in this area it was a local road connecting the "central road" with the Troesmis – Noviodunum segment from the *limes* road.

Further we shall discuss some aspects concerning the oriental cults. The monuments attesting them are less numerously than those dedicated to the roman deities[19]. It was noticed that the worshipers of the oriental deities were more from among the population settled here after the roman conquest and less from among the local one[20].

The cult of Cybele, the great mother of the gods, is attested in the pontic cities from the archaic period, but became more intense during the Hellenistic and roman time[21]. Especially *aediculae* and bas-reliefs prove her worship by the rural communities: Tuzla[22], Nisipari[23], where was also a sanctuary and Mihail Kogălniceanu[24]. On the monuments from Fântânele and Limanu she is represented next to the Thracian Rider. Her cult maintains itself intense until the beginning of the IV century A.D.

Kaiserreichs, SDAW, 1891, p. 893; A. von Domaszewski, Die beneficiarer-posten und die röm. Strassennetze, WDZ, 21, 1902, p. 158-211; D. van Berchem, *L'annone militaire dans l'Empire romain au IIIe siècle*, 1937, MSAF, p. 182; Idem, L'annone militaire est-elle un mythe?, *Armée et fiscalite dans le Monde Antique*, Paris, 1977, p. 331-336.

14 R. Chevallier, *Les voies romaines*, Paris, 1997, p. 281; S. Crogiez, MEFRA, 1990, 102.1, p. 389-431.

15 B. Rankov, *Some observations on the interpretation of beneficiarius inscriptions*, în *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma 18-24 settembre 1997, Atti, I*, Roma, 1999, p. 835-842.

16 ISM V, nr. 239, 248; *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964, p. 179-181.

17 In this place there was also a camp of an auxiliary military unit, see TIR L 35, sv Horia; V. H. Baumann, Peuce 4, 1973-1975, p. 61 – 75; idem, *Ferma romană în Dobrogea*, Tulcea, 1983, passim.

18 See the map from TIR L 35 (see ilustration).

19 Bărbulescu, *op. cit*., p. 266; Covacef, *op. cit*., p. 148.

20 See de list with the names of the dedicators from the *corpora* of inscriptions.

21 Covacef, *op. cit*., p. 150-153.

22 TIR L 35, sv Tuzla; Covacef, *op. cit.*, p. 150; ISM II, nr. 146; Bărbulescu, *op. cit*., p. 266.

23 Bărbulescu, *op. cit*., p. 261; Covacef, *op. cit*., p. 151.

24 TIR L 35, sv Mihail Kogălniceanu; Bărbulescu, *op. cit*., p. 267.

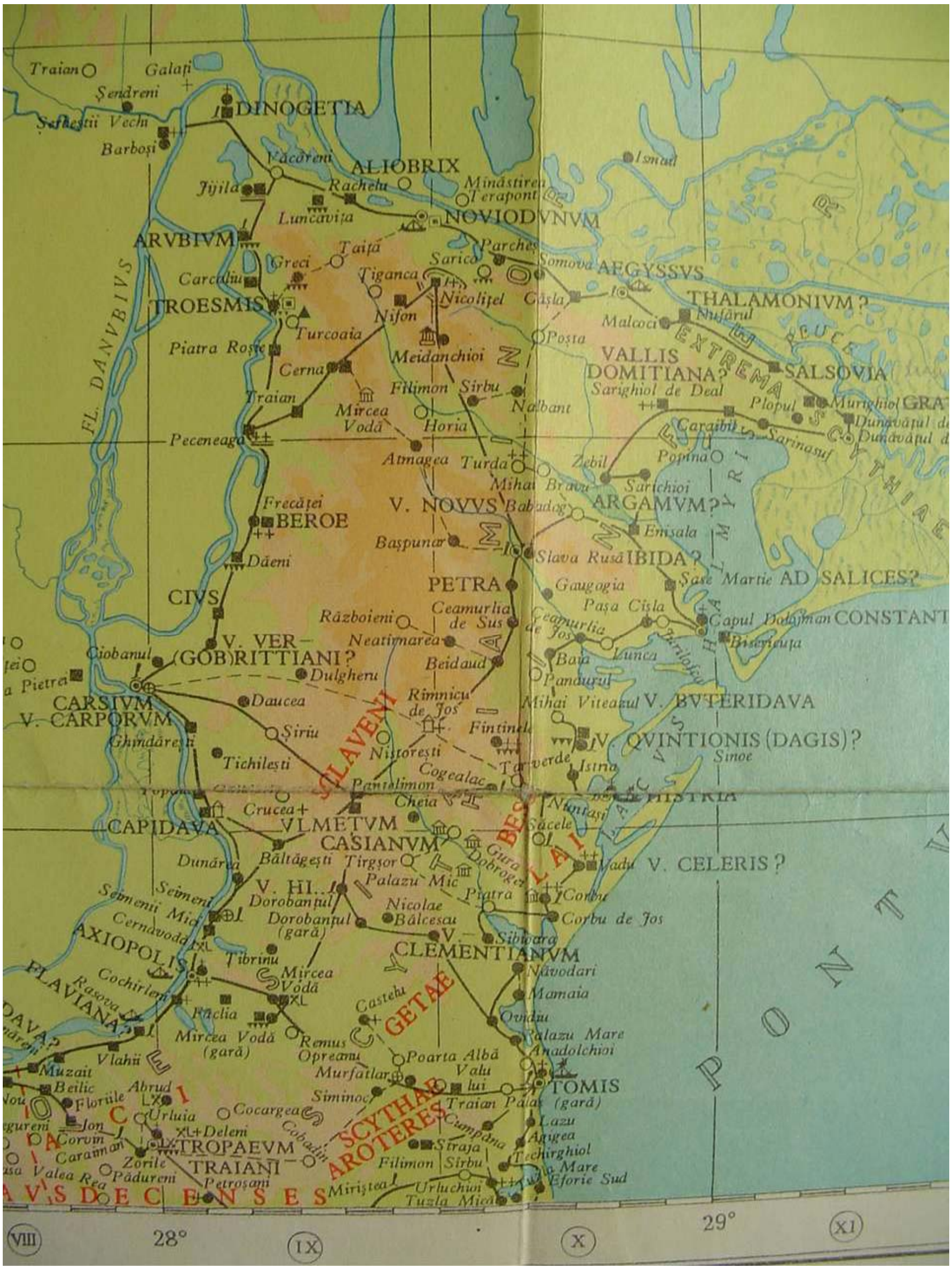

Fig. 1. Map of Dobroudja from TIR, L, 35.

Among the Syrian Deities, Jupiter Dolichenus was very popular in the Roman Empire. As a result of the connections of the military troops which were quartered on the Danube and of the favorable attitude of the Severian Dynasty this cult will spread up also in Moesia Inferior. He is worshiped as worrier god, the one who leads to the victory, assures the personal safety and protects the soldiers[25]. An altar and a votive plate with *tabula ansata* dedicated to Jupiter Optimus Maximus Dolichenus were discovered in Sacidava[26], where it was a temple of him. Other monuments are from Niculițel[27] and Valea Teilor[28]; both of them are mentioning some priests of Dolichenus which means that it was a temple of him, quite possible at Valea Teilor. Another one was in Cerna, in the territory of Troesmis[29]. A funerary monument from Biruința mentions also two priests of the same god[30].

Mithras was the other important god worshiped by the soldiers. He was honored in the military camps and in the settlements next to them, for example Troesmis[31]. Two important centers of Mithras cult were at Mircea Vodă in the Troesmis territory and Adam's cave in Tomis territory[32]. At Mircea Vodă five representations of him were discovered in the ruins of a *mithraeum,* while at Targusor two representations[33], two altars and a votive table. From the second century A. D. Mithras is assimilated to Sol[34]; inscriptions are mentioning Deus Invictus, Deus Bonus Mithras Invictus, Deus Sanctus Sol. Dedications to Deus Invictus were discovered in the territories of Tropaeum Traiani, Troesmis and Salsovia[35].

If we take a look, once again, at the location of the sanctuaries mentioned above, on the map we notice that all of them are situated on the "central road" or in its vicinity. A road influence in mostly favorable manner the development of social, economic and spiritual life in the country land it passes across. It gave birth to numerous new settlements, shrines and sanctuaries, which appeared in the close vicinity of its route. From this point of view it is possible that the location of these sanctuaries to be meaningless. We are next to an important road; along it were traveling soldiers, merchants, who are active elements in spreading up of the cults, customs, cultural ideas etc. In the same time "the central road" represents an imaginary border between the two cultural areas from Dobroudja: the roman and military, along the *limes* on the one hand and the Greek one, along the Black Sea coast, on the other hand.

[25] Covacef, *op. cit.*, p. 163; Barbulescu, *op. cit.*, p. 269-270.
[26] Bărbulescu, op. cit., p. 268.
[27] ISM V, nr. 249.
[28] ISM V, nr. 245 (se also the bibliography)
[29] ISM V, nr. 219.
[30] ISM II, nr. 292.
[31] Covacef, *op. cit.*, p. 165-168.
[32] Bărbulescu, *op. cit.*, p. 270-272.
[33] *Ibidem*; see also TIR L 35 sv.
[34] Covacef, *op. cit.*, p. 168-169.
[35] Bărbulescu, *op. cit.*, p. 272.

We tried in this short paper to establish if and in what manner the study of the cults could bring new data to complete our knowledge about the roads system in Dobroudja. In our opinion the arguments brought into discussion sustain the idea of this kind of complementary analyses.

TOPONIME PROCOPIENE

SORIN OLTEANU

Sub acest titlu generic sunt prezentate în numărul de faţă o serie de articole dedicate toponimelor balcanice enumerate de Procopius în *De Aedificiis*. Descoperirile şi observaţiile asupra acestui text procopian, pe care le-am adunat de-a lungul timpului, se vor încheia cu un studiu dedicat explicării şi corectării principalei erori de copiere care a alterat forma originală a celei de a doua liste de toponime a cărţii a IV-a a lucrării, cea care acoperă provinciile diocezei Thracia.

Ediţia folosită pentru citarea numelor şi fragmentelor de text este cea a lui Jacobus Haury, *Procopii Caesariensis Opera Omnia* IV (*De Aedificiis*), Lipsiae, 1964. În cuprinsul articolelor, fiecare toponim va fi identificat prin numărul paginii şi al rândului la care se află el în această ediţie, uneori, acolo unde este nevoie, şi printr-o abreviere care arată titlul sub care este aşezat.

1. Ζικίδεβα–Σπίβυρος (148.9-10)

§1.1. Plasat de Procopius sub titlul Μυσίας, între Νικόπολις şi Σπίβυρος, toponimul Ζικίδεβα a fost considerat până nu demult un dublet greşit scris şi greşit aşezat al uneia din cele două Sucidave moesiene[1]. Astfel, V. Beševliev, care s-a ocupat în mod stăruitor atât de geografia Moesiei Secunda, cât şi de listele procopiene de toponime, deşi constată că Ζικίδεβα este unul şi acelaşi cu Ζικιδίβα de la Theophylaktos Simokatta, le consideră pe amândouă variante[2] ale lui Συκιδάβα[3]. În 1986 P. Schreiner[4] contestă însă identitatea acestora şi plasează

[1] D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, 1957, p. 469 şi V. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Procops Werk "De Aedificiis"*, Amsterdam 1970, p. 125; I. I. Russu în *Limba Traco-Dacilor*, Bucureşti, 1967 nu îl înregistrează nici ca variantă.

[2] Aşa cum arăt mai jos într-un paragraf dedicat acestei chestiuni (§3.2), /z/ din numele trace nu este o variantă normală a lui /s/, alternanţa z/s fiind accidentală, cel mai adesea în transcrieri latine. Ca şi în alte limbi satem, cele două sunete au în tracă origini diferite şi de aceea este nevoie de mai multă precauţie în aprecierea cazurilor în care ele par să alterneze.

[3] Beševliev. *op. cit.,* p. 125, nr. 13 (Συκιδάβα).

[4] P. Schreiner, *Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates*, în *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, Viena, 1986, p. 25-35.

SCIVA, tomul 58, nr. 1-2, Bucureşti, 2007, p. 67–116

Zikideva undeva pe Iantra, între Nicopolis (Nikjup) şi Iatrus (Krivina). V. Velkov, într-un articol apărut în 1988[5], afirmând şi el individualitatea Zikidevei, propune identificarea ei cu marea cetate de pe colina Tsarevets, din marginea estică a oraşului modern Veliko Tărnovo. În sprijinul ipotezei sale Velkov aduce ca argumente textele lui Procopius şi Theophylaktos Simokatta, precum şi o propunere etimologică, după care numele Devin grad, purtat de colina vecină spre sud cu Tsarevets, ar proveni chiar de la cel al Zikidevei. Ipoteza lui Velkov a fost reluată în 1997 de V. Dinčev[6], printr-o construcţie elaborată dar neechilibrată, în care autorul bulgar încearcă să pună de acord informaţiile documentare cu rezultatele săpăturilor arheologice de la Nikjup şi Tsarevets. Pornind însă de la convingerea că localizarea Zikidevei la Tsarevets este ca şi demonstrată, articolul lui Dinčev, dedicat – cum spune titlul – în primul rând aspectelor urbanistice ale cetăţii de la Tsarevets, se preocupă doar în a doua sa parte de argumentarea ipotezei lui Velkov, trecând prea rapid peste interpretarea textelor istorice, care ar fi trebuit să constituie centrul său de interes.

Fig. 1. Bazinul râului Iantra.

Stabilirea identităţii şi poziţiei geografice a Zikidevei este, cum se va şi vedea mai jos, importantă pentru geografia istorică a Moesiei Secunda, mai ales către sfârşitul antichităţii, când ea a devenit una din localităţile însemnate ale acestei provincii, important nod rutier şi sediu episcopal. Din acest motiv, ca şi din acela că – aşa cum cred – izvoarele istorice se opun concluziilor la care ajung Velkov şi Dinčev, mi-am propus ca în articolul de faţă pe de o parte să analizez critic argumentele celor doi autori bulgari (aşa cum apar ele în studiul cel mai recent, cel citat al lui Dinčev din 1997), iar pe de alta să înfăţişez propria interpretare a textelor disponibile şi să propun un nou model geografic pentru localizarea Zikidevei.

[5] V. Velkov, *ZIKIDEBA < SYKIDABA=dn. Veliko Târnovo?,* în *Paleoslavistika i epigrafika. V pamet na prof. Ivan Gălăbov*, Veliko Târnovo, 1988, p. 76-82.
[6] V. Dinčev, *Zikideva. An Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans*, în ArchBulgarica 3, 1997, p. 54-77.

*
* *

§1.2. Nicopolis ad Istrum. Istoria Zikidevei este strâns legată de cea a oraşului Nicopolis ad Istrum în epoca romană târzie şi de aceea consider potrivit să încep printr-o scurtă trecere în revistă a principalelor etape ale existenţei acestui important oraş din centrul Moesiei Secunda. Fondat de către Traian, ca şi Marcianopolis şi Nicopolis ad Nestum, cândva între 106 şi 110 P. Chr., în cinstea uneia din victoriile sale decisive din Moesia Inferior, împotriva Sarmaţilor (după Iordanes[7]) ori a Dacilor (după Ammianus Marcellinus[8]), Nicopolis ad Istrum avea să fie, cel puţin pentru următoarele trei secole, unul din cele mai mari oraşe ale acestei provincii. După ce iniţial în istoriografia modernă a fost considerat acelaşi cu Nikopol de pe Dunăre, oraşul antic a fost corect identificat – de către geograful francez d'Anville[9], către sfâşitul secolului al XVIII-lea – cu marile ruine (peste 20 ha) aflate la 3 km. S de satul (Stari) Nikjup, pe malul stâng al Iantrei (vechiul Iatrus), la 44 km. sud de Dunăre şi la cca. 20 km. nord de Veliko Târnovo.

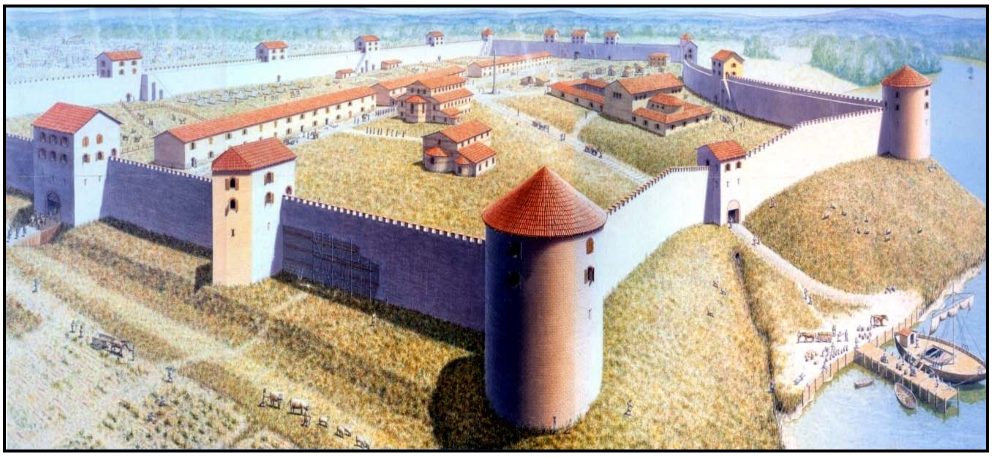

Fig. 2. Nicopolis ad Istrum (reconstituire), ilustraţie a coperţii cărţii lui A. Poulter, *Nicopolis ad Istrum: a Roman, Late Roman and Early Byzantine City (Excavations, 1985-1992)*, London, 1995.

[7] Iordanes *Getica*, 18: "*...quam* [=Nicopolim] *devictis Sarmatis Traianus et fabricavit et appellavit Victoriae civitatem*".

[8] Ammianus Marcellinus, *Historiae*, 31.5.16: "*...Nicopolis, quam indicium victoriae contra Dacos Traianus condidit imperator*".

[9] J. B. B. d'Anville, *Géographie ancienne abrégée,* I, Paris, 1775, p. 307, 518-519 (v. Malgorzata Biernacka-Lubanska, *The Roman And Early-Byzantine Fortifications Of Lower Moesia And Northern Thrace*, Wroclaw e.a., 1982, p. 14).

Săpăturile arheologice de aici[10] au arătat că în secolele IV-V, dar mai ales în a doua jumătate a secolului V, oraşul decade vertiginos, viaţa sa urbană încetând definitiv pe la sfârşitul sec. VI ori în primii ani ai sec. VII. Concomitent cu decăderea oraşului de la Nikjup, care acum îşi reduce incinta fortificată la doar 5,74 ha., fază numită de arheologi *Nicopolis ad Istrum II*, se produce ascensiunea cetăţii cu nume necunoscut de pe Tsarevets – una din cele patru coline dintre meandrele Iantrei pe care se va ridica mai târziu Veliko Tărnovo, capitală a Ţaratului Bulgar – de la o aşezare non-urbană fortificată la aceea de important oraş. Aici viaţa va continua până către sfârşitul sec. VII, deci aproape un secol mai mult decât la Nikjup, când şi această cetate va fi abandonată, printr-o evacuare organizată, cu siguranţă din pricina cuceririi Moesiei de către proto-bulgarii lui Asparuh şi a înfiinţării primului ţarat bulgar, la 681 (explicaţie convingătoare a lui Dinčev[11]). Pentru a pune de acord această realitate arheologică incontestabilă cu datele documentare, care par să o contrazică întru totul, ele continuând să menţioneze Nicopolea ca oraş important până în sec. al VII-lea, unii dintre arheologii bulgari au presupus pe bună dreptate că la sfâşitul secolului al VI-lea

Fig. 3. Aşezarea oraşului Veliko Târnovo şi cele cinci coline ale sale dintre meandrele râului Iantra.

oraşul se va fi mutat, cu populaţie şi cu nume, de la Nikjup – rămas un simplu fort – la Tsarevets[12].

---

[10] A. Poulter, *Nicopolis ad Istrum: a Roman, Late Roman and Early Byzantine City (Excavations, 1985-1992)*, Londra, 1995; A. Poulter, L. Ruseva-Sokolska, V. Dinchev, *The Roman and Late Roman City* (The International Conference, Veliko Turnovo 26-30 July 2000); L. Rousseva-Slokoska, *Les recherches archéologiques à Nicopolis ad Istrum – résultats et problèmes (1985-1994)*, în P. Petrovič (ed.), *Roman Limes in the Middle and Lower Danube*, Belgrad 1996, p.205-211.

[11] Dinčev, *op. cit.*, p. 66.

[12] M. Anghelov şi St. Vaklinov, apud Dinčev, *op. cit.*, p. 67. La zidurile fortăreţei de pe Carevec s-a folosit multă piatră adusă de la Nicopolis-Nikjup, aşa cum dovedesc câteva inscripţii nicopolitane din primele secole (IGB II, n-rele 640, 668, 684, 694 ş.a.), fapt care pare să susţină şi el o anumită continuitate între cele două situri. Inscripţii provenind sigur din Nicopolis s-au găsit însă şi pe colina Trapezica (*ibidem*, nr. 670), în alte locuri din oraşul Veliko Târnovo (*ibidem.*, nr.-ele 664,

§1.3. Ipoteza Velkov – Dinčev. Dinčev însă, convins de justeţea ipotezei lui Velkov, pe care şi-o însuşeşte fără rezerve, neagă teza mutării Nicopolei la Tsarevets[13], propunându-şi să demonstreze în schimb că aici se afla Zikideva. În acest scop el întreprinde o superficială trecere în revistă a autorilor de după sec. IV, autori cu multă informaţie contemporană originală, fapt de natură să atragă imediat atenţia asupra şubrezeniei construcţiei sale. Astfel, el îl omite cu totul pe Iordanes. Pe Hierocles, care prezintă, cu certitudine, o situaţie contemporană lui – adică din primul sfert al secolului al VI –, el îl pomeneşte numai ca model al listelor episcopale de mai târziu, nu şi pentru informaţia sa geoadministrativă, un adevărat reper de la începutul acestui secol. Procopius, dar mai ales Theophylaktos Simokatta – a cărui mărturie este de o importanţă covârşitoare în problema pe care o dezbatem – sunt amintiţi doar în treacăt, şi atunci numai pentru a confirma vecinătatea geografică dintre Zikideva şi Nicopolis. Convingerea lui Dinčev, în urma acestei succinte prezentări, este că autorii de după sfârşitul secolului al V-lea – când rolul de centru regional va fi fost preluat de către cetatea de la Tsarevets – continuă să menţioneze Nicopolea ca mare oraş doar din inerţia tradiţiei care, mai ales în documentele bisericeşti şi istorice, ar fi perpetuat un anacronism, intrând astfel în conflict cu realitatea geografică a epocii. Cei doi episcopi *de Nicopolis*[14] păstraţi la Le Quien[15] (Marcellus la 458, dar mai ales Amantius la 518), spune Dinčev, vor fi fost *de Nicopolis* doar cu numele, în timp ce sediul lor s-ar fi aflat în realitate la Zikideva, pe Tsarevets. Minimalizând astfel, intenţionat sau nu, importanţa izvoarelor anterioare secolului al VII-lea, Dinčev mută în schimb centrul de greutate al demonstraţiei asupra interpretării geografice a câtorva liste de episcopate, în fapt asupra celei mai vechi dintre ele, cunoscută drept *lista lui Pseudo-Epiphanios*, în care vede un document corect şi demn de încredere, o aducere la zi a listelor administrative învechite ale bisericii din sec. VI sau VII.

Pentru oricine s-a ocupat mai îndeaproape de geografia istorică a acestor teritorii şi de izvoarele ei documentare, este limpede că structura demonstraţiei lui Dinčev şi argumentele folosite de el au fost menite de la bun început să susţină concluziile, formulate aprioric. Dacă şi-ar fi propus să afle unde era Zikideva şi nu să demonstreze că ea era la Tsarevets, Dinčev şi-ar fi început cercetarea prin interogarea minuţioasă a martorilor – autorii secolelor critice în istoria Nicopolei – şi de abia apoi ar fi încercat punerea lor de acord cu rezultatele săpăturilor arheologice. De aceea, deşi închegată, bine condusă şi aparent verosimilă, argumentaţia

---

667; nr-ul 655 pare să fi fost adusă aici chiar în sec. XX), ca şi în mai multe sate din regiune (Nikjup, Resen, Ljaskovec, Beljakovec etc., v. IGB II, p. 70-133).

[13] *Today it is already clear that the town on Tsarevets Hill has not inherited the name of the ancient urban centre* (Dinčev, *op.cit.,* p. 67), afirmaţie strategică pentru care Dinčev nu dă nici o trimitere bibliografică.

[14] Cu siguranţă că vor fi fost înregistraţi mai mulţi. Despre unul, Polycarpus, vorbeşte Socrates Scholasticus, *Hist.Eccl.* 7,35, spunând că a fost mutat de la Sexantapristae la Nicopolis, dar acesta a trăit în prima jumătate a secolului V. Este posibil însă ca şi dintre numeroşii episcopi mai târzii "de Nicopolis" menţionaţi în actele bisericeşti, unii să fi fost din Nicopolis ad Istrum.

[15] M. Le Quien, *Oriens Christianus* I, Paris, 1740, p. 1233.

autorului bulgar nu rezistă unei confruntări mai în detaliu cu izvoarele istorice. Superficialitatea cu care el a expediat informația acestora nu permite o discuție critică punctuală asupra unora sau altora din afirmațiile şi interpretările sale, obligându-ne să refacem integral această investigație, prin identificarea autorilor şi informației de interes în această chestiune.

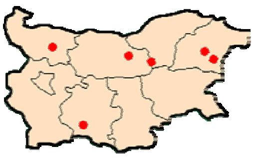

Fig. 4. Toponimele cu Devin/Devn în Bulgaria.

§1.4. Argumentul *Devin Grad* = *deva*. Să vedem însă mai întâi ce credibilitate şi greutate putem acorda argumentului lingvistic adus de Velkov în sprijinul localizării Zikidevei la Tsarevets (de altfel, amintit, dar nereluat de Dinčev). Devin Grad este un nume cu tulpina Devin-, de la rădăcina Devin-/Deven-/Devn-, care nu este nici pe departe rară în toponomastica bulgară. Pe lângă Devnja, numele modern al Marcianopolei, cu o bogată ramificare locală, mai există un Devino în distr. Razgrad, Deveni (Mihajlovgrad), D(j)evin (Smoljan), Devenci (Loveč) şi un alt Devenci lângă Haskovo, pentru a nu le enumera decât pe cele care sunt astăzi nume de localități, radicalul fiind însă mult mai frecvent în microtoponimia bulgară. Este o simplă întâmplare că aceste toponime apar într-adevăr mai des la nord de Balcani, deci pe vechiul teritoriu de răspândire a formantului *–deva*, de vreme ce ele sunt bine cunoscute şi în Bulgaria sud-balcanică, aşa că nu există nici un temei statistic pentru a lega rădăcina devin-/deven-/devn- de cuvântul daco-moesian. Ea se explică, dimpotrivă, mult mai bine prin bulgara veche, ca un derivat adjectival de la **deva** (**де́ва**)[16] "fată, fecioară", *Devin Grad* însemnând aşadar "Cetatea fecioarei". De altfel, *Devin Grad* se numeşte nu colina pe care Velkov caută Zikideva (adică Tsarevets), ci cea vecină cu ea spre sud-est (v. fig. 3), pe care se află ruinele cetății Momina Krepost, în traducere "Cetatea fecioarei" (de la sinonimul bg. *momina* "fecioară" şi *krepost* "cetate"), aşadar un sinonim perfect al lui Devin Grad. Că aceasta este etimologia corectă a numelor cu rad. Devin-/Deven-/Devn- ne-o confirmă şi varianta turcească a unui alt Devino (cel de lângă Razgrad), care este *Kâzlar kjoj*, adică "Satul fetelor" (tc. *kızlar köy*, de la *kız* "fată, fecioară"). Chiar dacă fără rezultate pozitive în acest caz, utilizarea programatică a argumentelor lingvistice în cercetările de ordin geografic şi istoric constituie însă un adevărat comandament metodologic în tracologie, procedeul întrebuințat de Velkov fiind neîndoios corect. Utilizarea indiciilor şi tehnicilor filologice şi lingvistice în studiile de geografie istorică – făcută încă empiric – va avea însă nevoie de o amplă lucrare teoretică pentru a putea deveni o metodă statuată ştiințific, solidă şi larg acceptată de către cercetători.

§1.5. Mărturiile autorilor din sec. VI-VII. Să examinăm, în continuare, pe scurt şi în ordine cronologică, textele care menționează Nicopolea după presupusa

[16] M. Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1950–58, p. 1491.

ei dispariție dintre orașele importante ale Moesiei, deci de la începutul sec. al VI-lea încolo.

§1.5.1. Pentru **Hierocles**, pe la 527-528 când a scris *Synecdemus*[17], Nicopolis este unul din cele șapte centre administrative[18] ale Moesiei. Aceasta înseamnă că el va fi avut o regiune administrativă proprie (*χώρα* ori *regio*[19]), căreia îi era capitală, și că va fi fost sediu episcopal.

Ref.		Text Hierocles	Forma corectă (din alte izvoare)	Loc modern
636	1	ε'. Ἐπαρχία Μυσίας, ὑπὸ ἡγεμόνα, πόλεις ζ'	**Μυσία β'**	
	2	Μαρκιανούπολις	Μαρκιανούπολις	Devnja
	3	Ὀδυσσός	Ὀδησσός	Varna
	4	Δωρόστολος	Δορόστολος	Silistria
	5	Νικόπολις	Νικόπολις	Stari (Eski)-Niküp
	6	Νόβαι	Νόβαι	Stâklen (lângă Svištov)
	7	Ἀππιάρια	Ἀππιαρία	Rahovo (ori Orjahovo)
	8	Εβραιττός	Ἄβριττος	Razdgrad[20]

În *Getica* lui **Iordanes** (scrisă la 551), numele orașului apare de două ori. În pgf.101 (cap.XVIII), găsim: [Cniva] **Nicopolim accedit, quae iuxta Iatrum fluvium est constituta notissima; quam devictis Sarmatis Traianus et fabricavit et appellavit Victoriae civitatem.** [(Cniva) *ajunge la Nicopolis, care este o ctitorie renumită pe râul Iatrus, pe care a construit-o Traian după ce i-a învins pe Sarmați și tot el a numit-o Oraș al Victoriei*]. Către sfârșit, în pgf.267 (cap. LI), el spune despre *Goții Mici* (numiți și *ai lui Ulfila*, germ. *Wulfilagoten*): **erant si quidem et alii Gothi, qui dicuntur minores, populus inmensus[...]. hodieque sunt in Moesia regionem incolentes Nicopolitanam ad pedes**

[17] E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles, 1939; vezi introducerea.

[18] Și nu bisericești, cum mai cred unii cercetători moderni și cum s-ar putea înțelege și din textul lui Dinčev.

[19] Beševliev, *op. cit.*, p. 65-66, interpretând în mod original textul și structura primei liste procopiene din *De Aedificiis*, propune, ca schemă a organizării administrative a provinciilor (cel puțin a celor balcanice) ierarhia **provincie** > **oraș** (πόλις/civitas, cu un *territorium* propriu) > **regiune** (χώρα/regio, ca subdiviziune a orașului). Este o interpretare tentantă, dar căreia i se opun, la o confruntare cu textele, mai multe documente de primă importanță, între care chiar *De Aedificiis* a lui Procopius, *Getica* lui Iordanes și în special *Corpus Iuris Civilis*, chestiune de care voi avea prilejul să vorbesc într-o lucrare viitoare.

[20] În cazul numelor moderne ale localităților de interes arheologic voi da și formele lor vechi, folosite în literatura de specialitate de dinainte de război și uneori, mai ales în publicațiile vestice, până prin anii 1970, cum este și *Die thrakischen Sprachreste* a lui Detschew.

Emimonti gens multa, sed paupera et inbellis nihilque habundans nisi armenta diversi generis pecorum et pascua silvaque lignarum. *[Existau într-adevăr şi alţi Goţi, care erau numiţi Mici, mulţime nenumărată (...). [Ei] sunt şi azi în Moesia, locuind regiunea Nicopolitană la poalele muntelui Haemus, neam mare, dar sărac şi paşnic, şi fără altă avere decât cirezi de felurite vite, păşuni şi păduri pentru lemn]*. Deşi nu multe, informaţiile pe care ni le transmite Iordanes în aceste două scurte pasaje sunt însă capitale, mai întâi pentru că ele sunt specifice, vizând direct problema în discuţie, şi apoi pentru că prezintă o realitate contemporană şi familiară autorului. Roman de ascendenţă gotică, cum o spune el însuşi, originar din Moesia Secunda, poate chiar din apropierea Nicopolei, Iordanes ne transmite în mod neîndoios două categorii de informaţii. Pentru istoria mai veche el citează sau copiază autori mai vechi, dar despre cea contemporană lui (ori anterioară lui cu câteva decenii) el vorbeşte fie din proprie experienţă, fie din spusele bătrânilor din neamul său. Este aşadar de aşteptat ca tot ce ne transmite el despre Moesia[21], inclusiv despre Nicopolis, să fie luat drept informaţie nu doar corectă, ci de primă mână. Or, el spune că şi pe vremea sa acest oraş *este o aşezare celebră* (*est constituta notissima*, la prezent) şi centru regional, de vreme ce era capitala unei *regio Nicopolitana*. Prin *regio Nicopolitana* din pasajul citat mai sus trebuie înţeleasă diviziunea administrativă (în greceşte χώρα) a Moesiei[22] care avea capitala la Nicopolis, ceea ce – în ultimă instanţă – înseamnă că la 551 situaţia acestui oraş era neschimbată faţă de cea înfăţişată cu un sfert de veac înainte de către Hierocles[23].

§1.5.2. Procopius, doar câţiva ani mai târziu, prin 558, în cea de a doua listă anexă de toponime a cărţii a IV-a a operei sale *De Aedificiis*, deşi fără să le precizeze statutul ori rangul, menţionează Nicopolis şi Zikideva în Moesia (Μυσία), una lângă alta, printre localităţile din interiorul acestei provincii.

147	48	**τὰ Θρᾳκῶν λειπόμενα**	**celelalte ale Thraciei**
	49	**Παρά τε τὸν Εὔξεινον πόν-**	**La Pontul Euxin,**
	50	**τον καὶ ποταμὸν Ἴστρον,**	**la fluviul Istru,**
	51	**κἀν τῇ μεσογείᾳ, οὕτως·**	**şi în interior, astfel:**
	52	**Μυσίας παρὰ μὲν πο-**	**Mai întâi în Moesia la**

[21] De care, cum observă şi J. O'Donnell (*The Aims Of Jordanes*, Historia 31, 1982, p. 223-240), Iordanes aminteşte la tot pasul. Acesta este de altfel şi motivul care l-a îndemnat pe Mommsen să aprecieze că lucrarea va fi fost scrisă chiar în aceste ţinuturi (v. Th. Mommsen, *Iordanis Romana et Getica*, în *Monumenta Germaniae Historica*, Berolini, 1882, *Prooemium* p. XII et passim).

[22] *Regio* este corespondentul latinesc al grecescului χώρα în terminologia administrativă (cf. la Procopius χώρα Σκασσετάνα, χώρα Ἀκυενίσιος, Καβετζός χώρα, χώρα Ῥεμισιανισία etc.)

[23] Conform interpretării lui Beševliev (v. mai sus, nota 19), diviziunea administrativă a cărei capitală era Nicopolis ar fi trebuit să poarte numele de **civitas** (πόλις) şi nu de **regio** (χώρα), între care savantul bulgar face o netă diferenţă ierarhică. În realitate, cum vedem, Iordanes consideră Nicopolis o *civitas*, care însă avea şi o *regio* proprie.

	53	**ταμὸν Ἴστρον**...	**fluviul Istru...**
148		1.Ἀππίαρα, 2.Ἐξεντάπριστα, 3.Δεονίανα, 4.Λιμώ, 5.Ὀδυσσός, 6.Βίδιγις, 7.Ἀρῖνα, 8.Νικόπολις, 9.Ζικίδεβα, 10.Σπίβυρος, 11.Πόλις Κάστελλον, 12.Κιστίδιζος, 13.Βαστέρνας, 14.Μέταλλος, 15.Βηρίπαρα, 16.Σπαθιζός, 17.Μαρκέρωτα, 18.Βόδας, 19.Ζισνούδεβα, 20.Τουρούλης, 21.Ἰουστινιανούπολις, 22.Θερμά, 23.Γεμελλομοῦντες, 24.Ἀσίλβα, 25.Κούσκαυρι, 26.Κούσκουλι etc.	1.Appiara, 2.Exentaprista, 3.Deoniana, 4.Limo, 5.Odyssus, 6.Vidigis, 7.Arina, 8.Nicopolis, 9.Zikideva, 10.Spivyros, 11.Polis Castellum, 12.Kistidizus, 13.Basternas, 14.Metallus, 15.Beripara, 16.Spathizos, 17.Marcerota, 18.Bodas, 19.Zisnudeva, 20.Turules, 21.Iustinianupolis, 22.Therma, 23.Gemellomuntes, 24.Asilva, 25.Cuscauri, 26.Cusculi etc.

Ordinea expunerii, anunţată în subtitlu, este, cum vedem: la Pont, la Istru şi în interior, textul păstrat nemaifăcând însă distincţia între porţiunile de listă aparţinând fiecăreia din aceste zone. Drumul danubian şi cel pontic fiind însă foarte bine cunoscute, putem izola, prin eliminare, localităţile care aparţineau interiorului provinciei: de la Ἀππίαρα la Λιμώ(=Dimo) (148.1-4) sunt localităţi la Danubius, iar Ὀδυσσός (148.5) este la ţărmul Pontic. De la Κιστίδιζος (148.12), poate chiar de la Πόλις Κάστελλον(148.11), şi până la 25.Κούσκαυρι şi 26.Κούσκουλι (ambele aflate la sfârşit de listă), circa 12 toponime aparţin cu siguranţă Haemimontului[24]. Pe drumul interior se aflau aşadar localităţile cuprinse aproximativ între 148.6 şi 10, adică Βίδιγις, Ἀρῖνα, Νικόπολις, Ζικίδεβα şi Σπίβυρος (eventual şi 11.Πόλις Κάστελλον). Despre modelul geografic propus de această porţiune de listă voi vorbi însă pe larg mai jos, când voi discuta localizarea Zikidevei (§1.5.5).

Trec, deocamdată, peste mărturia lui Theophylaktos Simokatta, pe care, urmând ordinea cronologică, ar fi trebuit să o discut în acest loc. În chestiunea Zikidevei naraţiunea acestui autor de început de sec. VII este însă mai importantă decât toate celelalte la un loc şi de aceea cred că este mai potrivit să fie analizată în detaliu, după această succintă trecere în revistă a celorlalte surse.

---

[24] Interpolările unor secvenţe de nume, întotdeauna în mijlocul listei unei provincii şi întotdeauna provenind din lista provinciei imediat următoare, sunt, cum voi arăta în articolul final al acestei serii, rezultatul unei pe cât de simple, pe atât de grave erori de copiere care a stricat organizarea iniţială a listei. În pasajul nostru dovezile că numele aparţin Hemimontului sunt multe şi clare: Βαστέρνας este atestat în Haemimont şi de Nicetas Choniates (p. 518, ed. Bonn.), Θερμά este Aquae Calidae din itinerarii, azi Burgaski Bani, iar Κιστίδιζος şi Σπάθιζος [*Σπάδιζος] aparţin regiunii toponimelor în –diza, care este Astica, de la Propontis până aproape de Haemus. Interpolarea se termină cu Κούσκαυρι-Κούσκουλι, cum se întâmplă şi în cazul numelor din Rhodope, care se încheie cu Κουσκάβιρι-Κούσκουλις (145,32-33).

§1.5.3. Listele de episcopate. O dată cu sec. VII apar şi listele de episcopate (cunoscute sub numele de *Notitiae Episcopatuum*), care înregistrau organizarea bisericii (orientale în cazul nostru) în diferite momente istorice, practic până în epoca modernă. Relevante pentru existenţa Zikidevei sunt cinci din ele, provenind din sec. VII-IX. Cea mai veche pare să fie *Notitia (Pseudo-) Epiphanii*[25], probabil chiar din sec. VII (având ca limită *ante quem* 733 p.Chr, dar nu mai devreme de domnia lui Heraclius). După unii şi lista numită *Notitia tempore Isaurorum*[26] (pe care o voi numi în continuare *Notitia Isaurorum*) este tot de sec. VII, deşi cei mai mulţi o datează între 733 şi 787 (alţii chiar mai târziu, în sec. IX). În afara acestora două, Zikideva mai este menţionată şi în listele numerotate de Parthey cu numerele 8[27] şi 9[28], precum şi în aşa numita *Notitia Basilii*[29], toate din sec. IX. Deşi cinci la număr şi datate aşa cum am arătat, aceste liste de episcopate prezintă doar două configuraţii administrative distincte a căror succesiune cronologică nu coincide cu datările listelor care le conţin. O primă configuraţie este cea pe care o găsim în *Notitia Isaurorum*, în vreme ce cea de a doua se găseşte în celelalte patru liste, din aceeaşi familie cu *notitia* lui Pseudo-Epiphanius, toate patru conţinând practic aceeaşi informaţie[30].

Toate aceste cinci *notitiae* au o particularitate, a cărei explicaţie nu interesează aici, anume aceea că provinciei Haemimont îi sunt atribuite nu una, ci două liste de episcopate. Prima dintre ele are drept mitropolie oraşul Adrianopolis, şi conţine într-adevăr toponime din provincia Haemimontus. Cealaltă însă, cu mitropolia la Marcianopolis, conţine în mod evident episcopate din Moesia, atribuite Haemimontului fie din eroare, fie corespunzând unei realităţi administrative la un moment dat, motiv pentru care propun să o numim mai jos *lista Pseudo-Haemimontului*. Aşa se face că în aceste liste vom avea de a face în realitate cu două arhiepiscopii ale Moesiei: una numită chiar a Moesiei, cu mitropolia la Odessus (numit peste tot Odysos), iar cealaltă – cea numită mai sus a Pseudo-Haemimontului – cu mitropolia la Marcianopolis.

1. În *Notitia Isaurorum,* episcopatele ambelor acestor arhiepiscopii ale Moesiei sunt după cum urmează:

[25] H. Gelzer, *Ungedrückte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum*, München, 1901, p.531 şi FGHB III, p. 186-189.

[26] C. de Boor, *Nachträge zu den Notitiae Episcopatuum* II în ZKG 12, 1891, p. 519-534 şi FGHB III, p. 189-196.

[27] G. Parthey, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Episcopatuum*, Berlin, 1866, p. 162-180 şi FGHB IV, p.148-151.

[28] Parthey, *op .cit.*, p. 181-197 şi FGHB IV, p. 154-155.

[29] FGHB IV, p. 155-158.

[30] Singurele diferenţe dintre aceste patru liste sunt câteva mici variaţii în forma numelor şi a titlurilor, precum şi faptul că Durostorum este scris Ῥοδόστολον în trei din ele, în vreme ce din *notitia nr. 9* el lipseşte.

Episcopatele din Moesia, cu mitropolia la Odessos (DeBoor, *op.cit.*, p.531, n. 636-644)

λζ'.Ἐπαρχία Μυσίας α'[31]

Ὀδυσός μητρόπολις	=Odessus, Varna
ὁ Ἀπιαρίας	=Appiaria, Rjahovo
ὁ Δωροστόλου	=Durostorum, Silistra
ὁ Ἀβρίτου	=Abrittus, Razgrad
ὁ Νικοπόλεως	=Nicopolis, Nikjup
ὁ Παλαιστήνης	=Palatiolum, undeva în apropierea r. Vit.

Episcopatele din Pseudo-Haemimont (=a doua listă a Moesiei), cu mitropolia la Marcianopolis (DeBoor, *op.cit.*, p.533, n. 766-771)

με'.Ἐπαρχία Αἱμιμόντου β'

Μαρκιανούπολις μητρόπολις	=Marcianopolis, Devnja
ὁ Τραυμαρίσκων	=Transmarisca, Ruse
<ὁ> Νόβων	=Novae, Svištov
ὁ <Ζεκεδέπων>[32]	=Zikideva, v. localizarea mai jos
ὁ Σκάρις	=Skaria, nelocalizată

2. Cealaltă configurație, pe care o găsim în *Notitia Pseudo-Epiphanii* și în celelalte trei *notitiae* din această clasă[33], nu mai enumeră episcopatele Moesiei (provincie doar menționată ca arhiepiscopie autocefală), ci doar pe cele ale Pseudo-Haemimontului (rămas în continuare sub ascultarea patriarhului de Constantinopolis), astfel:

Ἐπαρχία τῆς αὐτῆς (sc. Αἱμίμοντος)	[Ἐπαρχία Αἱμιμόντου în ***not.8***; lipsă în ***not.9***]
ὁ Μαρκιανουπόλεως	[μητρόπολις Μαρκιανοῦ ***not.Ps.-Epiph.***]
ὁ Ροδοστόλου	[lipsește din ***not.9***]
ὁ Τραμαρίσκων	[Τραμαρισκοῦ ***not.Basil.***]
ὁ Νόβων	[Νόμων ***not.8***]
ὁ Ζεκεδέπων	[Ζεκεδέσπων ***not.Ps.-Epiph.***]
ὁ Σκαρίας	[Σαρκάρης ***not.Basil.***]

[31] Titlul acesta înseamnă *Eparhia Moesiei I*, de unde deducem că trebuie să fi existat și o *Moesia II* (Μυσία β'), care nu apare însă nicăieri în acest document, ci probabil doar în cel care a folosit drept model acestuia. Acest numeral nu este ordinalul ce distingea cele două Moesii (Prima și Secunda) după reforma lui Dioclețian, pentru că Moesia de aici corespunde Moesiei Secunda (și ar fi fost deci notată cu β', nu cu α'). Numărul acesta, ca și în cazul altor provincii care au mai mult de o listă, arată a câta listă a acelei provincii este cea curentă.

[32] Lipsă în manuscris, dar corect completat de De Boor prin comparație cu celelalte liste, conjectură necontestată de nimeni și necontestabilă; copistul a scris doar articolul și, neînțelegând numele de după el, a lăsat locul gol.

[33] Aceste patru liste, cu abrevierile folosite pentru fiecare mai jos, sunt: *notitia Pseudo-Epiphanii* (not.Ps.-Epiph.), *notitia Basilii* (not. Basil.) și *notitiae 8* și *9* din FGHB (după Parthey = not.8 și not.9), v. supra, notele 28 și 29.

Opinia unora dintre învățații bulgari – la care Dinčev subscrie, fără din păcate să îi şi numească – este că cele două liste de episcopate moesiene din *Notitia Isaurorum* nu ar fi complementare, altfel spus ele nu ar prezenta o situație sincronică – dar separată, din motive de discutat, în două liste distincte – ci ar fi de fapt o "compillation of different sources of different date"[34]. Argumentul cu care susține Dinčev această opinie este că cele două liste s-ar suprapune parțial ("partial overlapping"[35]), înțelegând prin aceasta că ar exista nume de episcopate care apar în ambele liste. Dacă aşa ar sta lucrurile, atunci s-ar putea susține, cum de altfel face autorul bulgar, că Nicopolis apare într-o listă dintr-o epocă mai veche (cea a Moesiei), în timp ce Zikideva figurează într-o listă mai nouă – actualizată, consideră el (cea a Pseudo-Haemimontului). Aceasta ar conduce spre concluzia că Zikideva ar fi înlocuit Nicopolis în funcția sa de centru regional şi de episcopat.

Nu putem intra aici în detaliile dezbaterii conținutului şi valorii listelor de episcopate fără să dezechilibrăm în mod nepermis eşafodajul demonstrației de față[36]. Trebuie însă arătat, în câteva cuvinte, că Dinčev forțează interpretarea acestor documente, care în realitate nu pot oferi nici un argument în sprijinul ipotezei localizării Zikidevei la Tsarevets. Să constatăm mai întâi că înlocuirea Nicopolei cu Zikideva este concluzia unui lanț de raționamente care pleacă de la premisa falsă că Σκαρία ar fi o denaturare a lui Ἀπ(π)ιαρία. Aceasta este o presupunere făcută de A. Fabricius la 1724[37], pe baza cunoştințelor de geografie şi toponomastică antică de atunci, acceptată în zilele noastre, în mod neaşteptat, şi de Beševliev[38] şi, după el, şi de alți cercetători între care Velkov şi Dinčev. Numele Σκαρία şi Ἀπ(π)ιαρία nu au însă în comun decât finalul *–ria*, frecvent şi în ținuturile trace, ca şi în restul lumii greco-romane. Sunt convins de altfel că rațiunea pentru care Beševliev a acceptat explicația învechită a lui Fabricius este nu atât vreo asemănare între cele două nume, cât rezerva în a admite existența în Moesia a încă unui oraş (ba chiar episcopat) de care nu avem cunoştință din nici un alt izvor anterior. Aceeaşi rezervă însă l-a determinat să admită şi identitatea Zicidevei cu Sucidava, explicație pe care articolul lui Velkov a dovedit-o greşită. Trebuie să considerăm însă drept un lucru firesc ca în Notitiae Episcopatuum, documente cu cel puțin un secol mai târzii decât ultimele izvoare geografice ale sec. VI, să apară nume noi, aşa cum ele au apărut – însă într-o măsură mult mai restrânsă – şi în operele autorilor care au scris în această epocă[39]. Σκαρία este în

[34] Dinčev , *op. cit.*, p. 68, nota 13.

[35] *Ibidem*.

[36] Deşi un studiu al listelor de episcopate ca izvor pentru geografia regiunilor tracice este extrem de necesar, această grupă de izvoare fiind mult prea succint prezentată în FHDR II; cf. prezentările din FGHB III p. 146 şi IV p. 184 , C. de Boor, *op. cit.* I, p. 303-322 şi II, p. 519-534.

[37] În *Index geographicus episcopatuum orbis christiani* (în Bibliotheca Graeca XII, Hamburgi 1724) p.118.

[38] Beševliev, *Geographie*, p. 62.

[39] V. de exemplu numai la Theophylaktos Simokatta nume precum Λιβιδῖνα (1.8.6), Σκόπις (7.2.2), Λατάρκιον şi Πῖστον (7.2.16) etc.

realitate tocmai unul din aceste noi nume de oraşe devenite episcopate, care abundă în Notitia Episcopatuum[40]. Există bune motive nu numai pentru a respinge explicarea lui drept o deformare a lui Appiaria, ci chiar pentru a-l considera un toponim tracic de sine stătător, în aceeaşi situaţie ca şi Zikideva, adică existent probabil de multă vreme, dar apărut de abia acum în documente. El conţine aceeaşi rădăcină cu a altor două, dacă nu chiar trei toponime menţionate în regiunile trace de Procopius în *De Aedificiis*, anume Σκαρί-παρα (124.14) în regiunea oraşului Aquis, Σκάρες[41] (121.54), în regiunea oraşului anonim de lângă Burgaraca şi poate şi Σκαριω-τασαλούκρα(146.30) în Thracia. El nu poate fi acelaşi sub aspect topografic cu niciunul din acestea, dar existenţa acestei tulpini în toponomastica tracă pledează pentru originea autohtonă a numelui.

Skaria şi Appiaria fiind aşadar oraşe diferite, nu există nici un temei pentru a nu vedea în cele două liste moesiene din *Notitia Isaurorum* o situaţie sincronă, dar înregistrată în două liste distincte, probabil efectul unei reforme a administraţiei bisericeşti a acestei provincii, prin care episcopatele ei au fost subordonate la două arhiepiscopate[42]: unul de Marcianopolis (atribuit în liste, greşit sau nu, provinciei Haemimont şi de aceea numit de mine aici Pseudo-Haemimont) şi celălalt de Odessus[43], arhiepiscopii existente şi astăzi în biserica bulgară. Celelalte patru *notitiae*, toate patru în mod evident cópii ale unui singur document, ar conţine – în interpretarea noastră – numai lista Pseudo-Haemimontului, aceeaşi cu lista corespunzătoare din *Notitia Isaurorum*, la care s-a adăugat (dintr-o greşeală în arhetipul lor) şi Ροδοστόλου[44] (Durostorum). În organizarea administrativă prezentată, integral sau parţial, de aceste liste, mitropoliei de Marcianopolis îi erau subordonate episcopatele din Transmarisca, Novae, Zikideva şi Skaria, în timp ce de cea de Odessus aparţineau episcopatele din Appiaria, Durostorum, Abrittus, Nikopolis şi Palaistene[45]. Regăsim astfel în lista din vremea Isaurienilor, document

[40] De pildă în Haemimont Πρόβατος, Βουλγαρόφυγον, în Thracia Διόσπολις, Μαρκέλλα, Λιθοπρόσωπον ş.a. În Scythia Minor Δέσος este o presupusă denaturare a lui Αἴγισσος, dar cf. numele modern Odessa.

[41] Numele este într-adevăr un abl. plural, dar este greşit interpretat de către Beševliev (*Kastellnamen*, p. 57) drept un "Tavernename" format de la greco-latinul *scarus* "un soi de sardea, ţâr"; el este un nume trac (v. Detschew, *Sprachreste*, p. 455).

[42] Reformă de criză, fără nici o îndoială, produsă cu mare probabilitate la sf.sec. VII, o dată cu tulburările provocate de invazia bulgarilor şi apoi de crearea primului stat bulgar la 681.

[43] Existenţa celor două arhiepiscopii de Moesia, presupusă de atribuirea uneia (în mod greşit ?) Haemimontului, încă este detectabilă în liste, v. mai sus nota 31.

[44] Eroarea este dovedită tocmai de forma Ροδόστολον pe care o are numele în trei din liste - rezultată probabil printr-o contaminare între Δορόστολον (existent în listele mai vechi folosite ca model) şi Ροδόπη – numele provinciei, prezent la tot pasul în aceste liste –, ca şi de absenţa lui în cea de a patra.

[45] Localitatea aceasta (gr. Παλαιστήνη) este într-adevăr de identificat cu Palatiolon (Beševliev, *Geographie*, p. 62). El este o "ebraizare" – cu intenţia de "creştinare" – (ca şi Ἐβραιττός de la Hierocles în loc de Ἄβριττος) a unui Παλάστολον, fortăreaţă de la gura râului Utus (azi Vit),

mai complet şi mai corect, toate cele şapte oraşe moesiene de la Hierocles (v. mai sus), împreună cu altele patru - fie noi, fie cunoscute mai de mult dar de abia cum ridicate la rang de episcopat – şi anume Transmarisca, Palatiolum, Zikideva şi Skaria. Este o explicaţie mult mai simplă şi mult mai firească a acestor liste administrative bisericeşti, care arată că Zikideva nu apare **în locul** lui Nicopolis, ci **împreună** cu el, dar subordonată unei alte arhiepiscopii.

§1.5.4. Theophylaktos Simokatta. Să revenim acum la Theophylaktos Simokatta şi să examinăm mai îndeaproape mărturia lui de o valoare unică în chestiunea Zikidevei, cum am spus mai sus. Istoricul bizantin vorbeşte despre această cetate, pe care o numeşte Ζικίδιβα, într-un pasaj din capitolul 13 al cărţii a 7-a a *Istoriilor* sale, în care înfăţişează un episod al luptelor dintre bizantini şi avarii hanului Baian, petrecut fără îndoială în Moesia Prima în primăvara lui 601 AD, de Paşti. Theophylaktos nu a fost martor al acestor evenimente şi, deşi şi-a început opera la doar 10 ani după ce ele avuseseră loc[46], el trebuie să fi folosit alte izvoare, informaţia lui fiind aşadar de mâna a doua. Textul său trebuie completat cu cel al lui Theophanes Confessor[47], care, două secole mai târziu, înfăţişează şi el aceleaşi fapte, pe care le-a luat aproape sigur din acelaşi izvor cu al lui Theophylaktos[48]. Nici unul din cei doi istorici nu pare să fi înţeles prea bine detaliile geografice şi cronologice ale evenimentelor înfăţişate în acel text, ceea ce şi explică de ce în numeroase locuri distribuţia pe zile dată de ei este fie neverosimilă, fie de-a dreptul imposibilă. După ce în capitolele anterioare prezentase luptele de la Singidunum şi din regiunea acestuia dintre bizantini – conduşi de generalul Priscus – şi avari, Theophylaktos Simokatta începe capitolul 13 cu atacul întreprins de Baian în Θρακικὴ Μυσία, asupra oraşului Tomis. Aici se petrece celebrul episod al neaşteptatei şi unicei în istoria veche dovezi de omenie a haganului care, aflând de foametea care-i ameninţa pe romani în ajun de Paşti, îi propune lui Priscus un armistiţiu de cinci zile şi-i trimite 400 de care de alimente, ca soldaţii "să aibă parte de sărbătoarea lor cu zâmbetul pe buze" (ἵνα μετὰ ἱλαρότητος τὴν ἑαυτῶν ἑορτὴν ἐκληρώσασεν[49]). Este o întâmplare care, între

formă pe care o găsim la Theophylaktos Simokatta (8.5.5 şi 8.6.3), aceasta fiind fără îndoială, la rândul ei, o "corectare" a unui *Παλατσολον [=Palatzolo], transcrierea fonetică a diminutivului lat. *palatiolum* (v. Procop. *De Aedif.* 130.23: Παλατίολον).

[46] *Istoriile* sale au fost scrise între 610-644 p. Chr.

[47] Deşi se presupune că în *Chronographia* sa Theophanes foloseşte textul lui Theophylaktos, pe care nu-l redă însă literal, el ne furnizează deseori detalii suplimentare care nu există la Theophylaktos şi care trebuie să provină dintr-o altă sursă, mai amănunţită, cel mai probabil aceeaşi cu cea a lui Theophylaktos, azi pierdută. Cf. şi nota urm.

[48] Un jurnal de campanie, cf. Fl. Curta, *The Making of the Slavs*[2], Cambridge (U.K.), 2002, p. 42, sau o scriere a lui Ioannes Epiphanios (v. FHDR II, p. 531, nota introductivă).

[49] Ambele informaţii sunt citate după Theophanes. Gestul, ca şi geniul lui Baian, ne-ar putea duce cu gândul la o posibilă intenţie de convertire a avarilor la creştinism, din raţiuni politice, cum făcuseră goţii şi cum au făcut apoi mai toţi migratorii ajunşi în imperiu.

altele, aruncă o serioasă îndoială asupra barbariei şi sălbăticiei lui Baian, ajutându-ne să înțelegem că este perfect posibil ca localnicii să se fi înțeles relativ bine cu invadatorii avari, de vreme ce ei se puteau arăta atât de omenoşi, întocmai cum de altfel, potrivit lui Priscus Panites, se întâmplase şi cu hunii lui Attila[50]. După încheierea armistițiului haganul ceru separarea armatelor, care timp de cinci zile petrecuseră împreună lângă Tomis fără nici o teamă una de alta, în timp ce împăratul Mauricius dădu ordin altui general, lui Comentiolus, aflat în Tracia, foarte probabil la Anchialus, să pornească în ajutorul lui Priscus.

[7.13] Ἑκταῖος δὲ [sc. ἡμέρα] ὁ Χαγᾶνος ἐπεὶ ἀκηκόει Κομεντίολον δυνάμεις ἀναλαβόμενον μέλλειν τῇ Νικοπόλει προσομιλεῖν, τὸ ὁπλιτικὸν συλλεξάμενος κατὰ Κομεντιόλου στρατοπεδεύεται. Κομεντίολος δὲ ἥκειν τὸν Χαγᾶνον ἀκούσας ἐπὶ τὴν Μυσίαν χωρεῖ, ἐπί τε Ζικίδιβα τὰς σκηνὰς συνεπήξατο. ἑβδομαῖος δὲ εἰς Ἰατρὸν ἀφικνεῖται τὴν πόλιν. [*Iar în (ziua) a şasea, după ce auzise că Comentiolus, adunându-şi forțele, urmează să facă joncțiunea cu Nicopolea, haganul, adunându-şi un corp de infanterie grea, îşi rândui oastea împotriva lui. Auzind însă că haganul este acolo, Comentiolus o luă (o coti) prin Mysia şi-şi aşeză corturile la Zicidiva. Iar în a şaptea zi ajunse în oraşul Iatrus.]*

§1.5.4.1. Precizări filologice. Traducerea de mai sus, care îmi aparține, diferă în câteva puncte atât de cea a lui V. Popescu[51] cât şi de cea a lui H. Mihăescu[52], şi de aceea se impun câteva precizări filologice, înainte de a continua firul argumentației.

§1.5.4.1.1. Verbul *προσομιλέω* are ca sens de bază *a se uni, a se asocia, a se prinde de*, şi de aici *a fi intim* (inclusiv ca act fizic şi în sens figurat). El este destul de des folosit de către Theophylaktos, o dată chiar la începutul acestui capitol (7.13, în legătură cu Tomis-ul): ὁ Πρίσκος... ἐπηρεαζομένῃ τῇ πόλει [sc. Τόμει] προσομιλεῖ *Priscus face joncțiunea cu oraşul în primejdie*. Corespondentul lui la Theophanes Confessor este *πλησιάζω* (13-34), într-o bună măsură sinonim, căci ideea acestuia este cea de apropiere, comuniune, atât concretă cât şi abstractă. Având aici drept complement un oraş, este posibil ca *προσομιλέω* să aibă un sens tehnic, exprimând un concept din sfera militară care desemna poate relația specială, quasi-simbiotică, creată la stabilirea unei mari tabere militare lângă un oraş: acesta intra, evident, sub protecția armatei cantonate acolo, aprovizionând-o în schimb cu cele necesare. Dacă ne imaginăm o armată ca pe un oraş ambulant, ceea ce şi era în fapt, atunci *προσομιλέω* desemna acțiunea prin care acesta se unea temporar cu un oraş staționar, între cele două efectuându-se schimburi de populație, bunuri, servicii ş.a.m.d. Acesta este motivul pentru care eu am preferat să-l traduc prin *a face joncțiunea (cu)*.

---

[50] Această constatare ar putea explica şi de ce, aşa cum rezultă din *Istorii*, Baian considera aceste regiuni ca pe ale sale, mişcându-se prin ele lipsit de orice inhibiție, în timp ce armatele bizantine se simțeau aici aproape ca într-un teritoriu inamic.

[51] Din FHDR II, p. 531-552.

[52] H. Mihăescu, *Teafilact Simocata. Istorie Bizantină*, Bucureşti, 1985.

§1.5.4.1.2. Verbul *στρατοπεδεύω* are sens exclusiv static, însemnând *a aşeza tabăra, dispozitivul de luptă*; folosit pentru flotă el înseamnă chiar *a staţiona (în port)*. Prin urmare, în ciuda faptului că sensul logic al pasajului ar fi acela că Hanul *porneşte* *împotriva lui Comentiolus*, cum găsim în ambele traduceri utilizate, Theophylaktos spune că acesta *îşi aşează tabăra* *împotriva lui Comentiolus*. Contradicţia între forma textuală şi cea logică, aşteptată, a pasajului trebuie să fi existat chiar în sursa comună celor doi istorici, de vreme ce interpretarea lui Theophanes Confessor este încă şi mai confuză: *Τοῦτο μαθῶν ὁ Χαγάνος ἐπὶ τὴν Μυσίαν κατὰ Κομεντιόλου στρατεύεται από λ' σημείων τοῦ Κομεντιόλου*, în traducere cuvânt cu cuvânt: *Aflând aceasta* [=că vine Comentiolus] *Haganul înaintează* (ori *face tabără*) *în Moesia împotriva lui Comentiolus la al 30-lea miliar de Comentiolus*. Deşi *στρατεύω*, folosit de Theophanes în locul lui *στρατοπεδεύω* de la Theophylaktos, poate presupune mişcare, complementul lui de aici indică un punct fix (aflat la 30 de mile de tabăra bizantină), fără nici un adverb lămuritor, ca ἕως ori μέχρι "până (la)".

§1.5.4.1.3. Această interpretare statică este susţinută şi de folosirea de către Simokatta a verbului ἥκω. La origine un perfect (cum îl arată sufixul –κ-) devenit prezent, el este drag scriitorilor greci tocmai pentru nuanţa sa specială: *am venit* şi (ca rezultat prezent al acestei acţiuni) *sunt aici, de faţă*. Prin urmare, *Κομεντίολος δὲ ἥκειν τὸν Χαγᾶνον ἀκούσας* înseamnă: *iar Comentiolus, auzind că Haganul* ***a venit** (şi deci **e deja acolo**)* [acţiune statică şi încheiată], şi nu *că **vine*** (adică ***e pe drum***) [acţiune dinamică şi în desfăşurare]. Fără să susţin că formularea celor doi istorici este cea mai fericită şi mai limpede, cred totuşi că ea ne permite conjectura că acea primă redacţie, pierdută, a acestor evenimente trebuie să fi narat ceea ce poate fi considerat o manevră de mare general a lui Baian: o reorientare tactică a avarilor, prin mutarea atenţiei sale (şi deci a centrului de comandă) de la Priscus, pe care l-a lăsat la Tomis, către Comentiolus, care pătrunsese în Moesia, manevră făcută prin deschiderea practic a încă unui front. Am putea specula chiar că el face această manevră cu un nou corp de armată, creat ad-hoc poate chiar cu oameni recrutaţi din Moesia (*τὸ ὁπλιτικὸν συλλεξάμενος*), la care el va fi ajuns călare, în mare viteză, surprinzându-l astfel pe Comentiolus şi împiedicându-l să-şi unească forţele cu ale lui Priscus, blocat la Tomis de restul trupelor avare lăsat pe loc tocmai în acest scop.

§1.5.4.1.4. În sfârşit, verbul χωρέω (contras χωρῶ), tradus în mod curent prin *merg,* este în fapt un derivat de la χώρα (ori χῶρος) "*ţinut, spaţiu*" şi tocmai de aceea accentul lui semantic cade nu pe ideea de mişcare pur şi simplu, ci pe cea de *mişcare **către, pe,** ori **printr-un spaţiu** (larg),* corespunzând uneori latinescului (**al**)**largare** şi implicând ideea de *răspândire*, de *schimbare de drum*, chiar de *retragere* (este dat de Liddel-Scott s.v. chiar ca echivalent al lui **regredior**). De aceea formularea *ἐπὶ τὴν Μυσίαν χωρεῖ* înseamnă în acest context *o coteşte prin*

(interiorul) Moesiei ori *iese în (o ia prin) largul Moesiei* şi nu pur şi simplu "pleacă în Mysia" (unde Comentiolus era deja!).

§1.5.4.2. Cadrul geografic. Câteva cuvinte se cer spuse şi despre cadrul geografic al acestui episod. Evenimentele ce preced celor înfăţişate de Theophylaktos în 7.13 se petrec într-o regiune care are drept centru oraşul Singidunum. Avarii

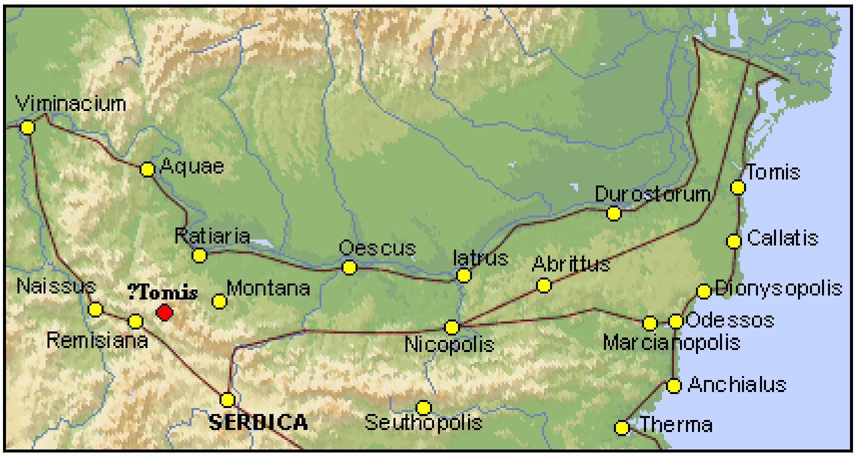

Fig. 5. Cadrul geografic al Istoriilor lui Theophylaktos Simocatta şi Tomisul moesian.

manevrează cu rapiditate câteva zeci de kilometri când spre vest de acest punct, către Sirmium, când spre nord, pe cursul inferior al Tisei, când spre est, la Viminacium, mai degrabă asistaţi decât împiedicaţi de către trupele bizantine comandate de Priscus. Brusc, Baian atacă Tomis-ul, pentru ca, în răstimpul a câteva zile, el să se afle din nou la Sirmium, unde primeşte mirodeniile lui Priscus, apoi înapoi la Tomis şi pe urmă în centrul Moesiei, aproape de Iatrus. Chiar acceptând că Theophylaktos a condensat cronologia reală a faptelor cu câteva zile, lucru foarte posibil dar nedemonstrabil (şi nu de o importanţă decisivă), distanţe cum sunt cele dintre Moesia Prima şi litoralul pontic[53] nu puteau fi parcurse de către trupe de infanterie decât în săptămâni de marş.

§1.5.4.3. Tomis-ul moesian. Este aşadar locul şi momentul să spunem răspicat că este exclus ca Tomis-ul evenimentelor de care este vorba aici să fie Tomis-ul pontic, cum încă se mai consideră uneori, printr-o confuzie inexplicabilă şi păgubitoare. Deşi V. Popescu arăta în 1970[54] că localitatea trebuie căutată undeva în Iugoslavia, în 1985 H. Mihăescu[55] susţine insistent, fără nici o explicaţie ori trimitere bibliografică, că ea este totuşi Constanţa de astăzi. Nu este cazul să

[53] De pildă, între Viminacium şi Tomis-Constanţa sunt cam 750 de km.
[54] FHD II, p. 545, nota 10.
[55] *Ibidem*, p. 147 nota 37 şi p. 160 nota 12.

reiau aici argumentația acestei discuții, pe care a expus-o Gh. Ştefan încă în 1967, într-un bine documentat articol dedicat acestei probleme[56]. Aşa cum arata el, Tomis-ul lui Theophylaktos trebuie să se fi aflat mult mai aproape de teritoriul controlat de avari în Moesia Prima, nu departe de oraşele Singidunum, Sirmium şi Viminacium. El poate fi acelaşi cu Τόμες[=Tomis[57]] plasat de Procopius în Dacia Mediterranea, în teritoriul Remisianei[58], dacă ipoteza lui Gh. Ştefan este corectă[59]. Oricum, acest oraş se găsea cu siguranță către vest de Nicopolis şi de Iatrus (în regiunea cărora se desfăşoară evenimentele acestui paragraf) şi numai această localizare poate explica traseul ales de comandamentul militar bizantin. Într-adevăr, drumul către acea regiune este, pentru o armată în marş, mult mai uşor de parcurs prin Moesia, pe la poalele Haemului, decât prin Thracia (pe ruta Philippopolis-Serdica-Remesiana), pe unde ar fi avut de urcat pante abrupte şi de trecut prin defilee prea înguste.

§1.5.4.4. Întorcându-ne, după aceste necesare precizări, la narațiunea *Istoriilor*, aflăm din pasajul de care ne ocupăm că în ziua a şasea Baian făcu tabără împotriva lui Comentiolus. Dacă cronologia primelor cinci zile este perfect credibilă, fiindcă distanța între Tomis-ul moesian şi Sirmium, unde fusese Baian în zilele de Paşti, putea fi făcută de un grup de călăreți chiar în mai puțin de două zile, este însă greu de crezut ca într-o singură zi (cea de a şasea) el să fi ajuns cu trupe de infanterie greu înarmate de la Tomis-ul Moesiei până aproape de linia râului Iatrus, parcurgând aproape 250 km. Este mai probabil ca între evenimentele zilei a cincea şi ale celei de a şasea să mai fi trecut două-trei zile, răstimp în care atât Baian cât şi Comentiolus s-au apropiat de centrul Moesiei, adică de cursul Iatrului, venind din direcții opuse. Pentru că în aceeaşi vreme cu manevrele Hanului despre care am

[56] Gh. Ştefan, *Tomis et Toméa* în Dacia 11, 1967, p. 253-258; cf. şi *Tomitanam urbem* de lângă Remisiana, la Paulinus din Nola, *Carmina* 17, 193 sqq. Dintre argumentele lui Gh.Ştefan lipseşte tocmai acela că Theophylaktos plasează oraşul în Θρακικὴ Μυσία şi nu în Σκυθία.

[57] Grafia Τόμες transcrie cu siguranță pronunția locală a unui **Tomis**, ca şi în cazul altor toponime procopiene din Dacia Mediterranea: Δουλίαρες pentru Doliaris(=doliariis), Ἀργένταρες pentru Argentaris (=argentariis), Βαρβαρίες pentru Barbariis (=barbaris) etc. Cf. Beševliev *Kastellnamen*, p. 109.

[58] *De Aedif.* 123,22: ἐν χώρᾳ Ῥεμισιανισίᾳ. Numele pare să aibă aceeaşi rădăcină cu Timacus, în apropierea căruia s-ar fi putut afla; cf. şi localitatea de azi Temska, la câțiva km. nord-est de Bela Palanka-Remesiana, cu urme de locuire antică (v. *Tabula Imperii Romani*, fasc. K34, Ljubliana 1976, p. 124).

[59] Nu este exclusă existența unui alt Tomis chiar în vestul Moesiei, pe de o parte pentru că numele pare să fi fost destul de comun în regiunile trace (un al treilea apare la Theoph. Confessor, FHDR II p. 620, între Phanagoria şi Symbolon, în Bosforul Cimmerian, iar un *Iuppiter Tamitenus* este atestat chiar lângă Melta, v. inscripția nr. 54 din *Année Epigraphique* 1912, de la Riben [=Ad Putea]) iar pe de alta fiindcă Theophylaktos plasează localitatea în Θρᾳκικὴ Μυσία "Moesia Tracică", care ar putea desemna regiunile moesiene locuite de traci (bessi), pe versantul nordic al Haemului, de la Montana, prin Nicopolis, până la Marcianopolis.

vorbit până acum, Comentiolus a plecat din Haemimont, foarte probabil de la Anchialus, cum presupune şi H. Mihăescu[60], după ce recrutase trupe în Tracia, ținta sa fiind, cum am văzut, Tomis-ul moesian. El va fi străbătut masivul Haemus printr-una din trecătorile lui estice, mai largi şi cu pante mai domoale, poate tot prin Procliana [pasul Djulino?] ca şi mai înainte. O dată ajuns dincolo, el trebuie să fi intrat pe drumul moesian ce venea dinspre est, de la Marcianopolis, şi ducea spre Nicopolis, unde intenționa să ajungă într-o primă etapă. Înaintând aşadar pe acest drum dinspre est spre vest, generalul află în această "a şasea" zi că hanul *este acolo*[61], adică în Moesia, blocându-i accesul spre vest, către Tomis.

Descumpănit de reacția rapidă a avarului şi neştiind ce să facă (ne-o spune explicit Theophanes Confessor), el renunță la "joncțiunea"[62] cu Nicopolis şi hotărăşte să meargă la Iatrus. Ne lipsesc prea multe date pentru a înțelege exact această decizie şi pentru a-i comenta cu argumente motivațiile şi implicațiile. E însă evident că generalul bizantin înțelesese nu mai avea nici un rost să continue drumul spre Moesia Prima şi că urma să-i înfrunte pe avari singur, şi nu – aşa cum spera – împreună cu trupele lui Priscus. Panicat[63], el decide să meargă la Iatrus, fie pentru că Baian era prea aproape şi nu-i mai dădea timp să-şi organizeze defensiva în Nicopolis, fie pentru că avea nevoie, pentru unele manevre, de vecinătatea Istrului, fie pentru că, din vreun alt motiv, Nicopolis nu (mai) era potrivit pentru defensivă. Cert este că, aflat încă la est de ținta acestei etape de drum (oraşul Nicopolis), Comentiolus decide să schimbe direcția de marş, *cotind-o prin Moesia* ori *luând-o prin largul (centrul) Moesiei* – aşa cum am văzut că trebuie tradus *ἐπὶ τὴν Μυσίαν χωρεῖ*[64] – şi îndreptându-se spre oraşul Iatrus, azi Krivina, la vărsarea râului Iatrus-Iantra. Pe această nouă direcție, căderea întunericului îl obligă să facă popasul de noapte la Zikideva. Dis-de-dimineață îşi reia marşul şi în aceeaşi zi ajunge cu mare grabă la Iatrus. Rezultă cât se poate de limpede din această interpretare a pasajului citat că Zikideva se afla la sud-est de Iatrus, la mai puțin de o zi de marş rapid şi la vale, deci la cca. 30 mile (45 de km) de acesta.

---

[60] Mihăescu, *op .cit., loc. cit.*

[61] V. *Precizările filologice* (supra, p. 16), pct. 1.5.4.1.3.

[62] V. *Precizările filologice* (supra, p. 15), pct. 1.5.4.1.1.

[63] Numai panica poate explica acțiunea lui de a doua zi, când îşi va abandona armata la Iatrus şi va fugi peste munți spre casă.

[64] V. *Precizările filologice* (supra, p. 16), pct. 1.5.4.1.4.

Fig. 6. *Moesia Secunda*, teatrul luptelor cu avarii, şi traseul lui Comentiolus.

§1.5.5. Modelele geografice. Deciziile şi manevrele lui Comentiolus au o noimă numai dacă acceptăm modelul geografic propus în fig. 7. Ştim că Iatrus era la nord de Nicopolis (indiferent dacă acesta se va fi aflat atunci la Nikjup ori la Tsarevets) şi că generalul venea dinspre est spre acest oraş, de unde urma să continue în acelaşi sens spre Tomis. În punctul C (de cotitură), care trebuie să se fi aflat cu necesitate la est de Nicopolis, Comentiolus schimbă direcţia înaintării spre nord-vest, îndreptându-se spre Iatrus. Pe această nouă rută la scurt timp ajunge la Zikideva, de unde apoi până la Iatrus este doar o zi de marş. Acest model geografic poate fi aşezat fără nici o dificultate pe hartă (v. fig. 6), el fiind susţinut pe deplin de cea de a doua listă de toponime din *De Aedificiis* a lui Procopius din Caesareea.

§1.5.6. Σπίβυρος-Spiurus. Există astăzi un consens în privința faptului că atât în listele anexă la cartea a IV-a cât şi în textul descriptiv Procopius urmăreşte drumuri ale provinciilor[65], această ordine a expunerii având implicații importante în înțelegerea structurii listelor şi în localizarea toponimelor, aşa cum voi avea ocazia să arăt într-un viitor apropiat[66]. Este, prin urmare, foarte posibil ca şi numele aflat în listă după Ζικίδεβα, anume Σπίβυρος, să fi fost pe acelaşi drum cu cele două de dinaintea sa, într-o succesiune Nicopolis - Zikideva -Spibyros. De mare folos în plasarea mai exactă pe hartă a acestui toponim este afirmația lui Detschew, din păcate neluată în seamă de Beševliev, că Σπίβυρος este <u>cu siguranță</u> unul şi acelaşi cu **Spiurus**[67], satul de domiciliu al veteranului Romaestas Rescenti din diploma militară[68] emisă în anul 54 şi descoperită la Zafirovo (fostul Sarsânlar[69]). Comparând textul procopian cu cel al lui Theophylaktos, devine limpede că acest Spiurus/Σπίβυρος trebuie să se fi aflat fie chiar la Zafirovo, acolo unde a fost găsită diploma, adică la cca. 36-37 km. vest-sud-vest de Silistra, fie – cum este mai probabil – într-una din aşezările cu urme antice din apropiere, pe o rută de legătură între Abrittus şi Durostorum, localizare care plasează Zikideva între acest punct şi Nicopolis, aşa cum reiese din modelul geografic rezultat din această porțiune a listei (fig. 6).

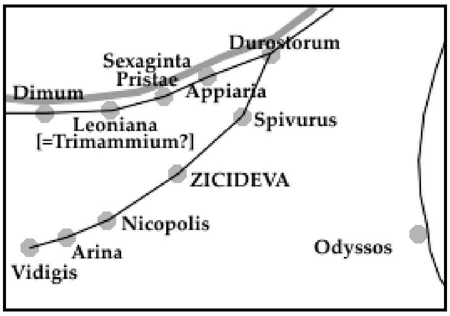

Fig. 8. Modelul geografic al drumurilor Moesiei II în *De Aedificiis*.

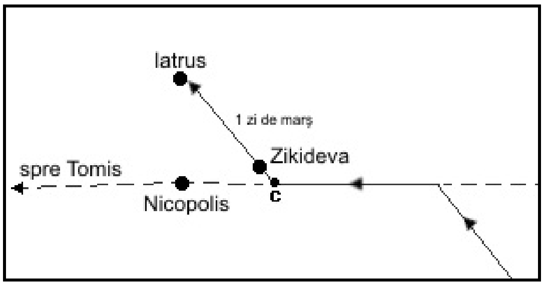

Fig. 7. Modelul geografic al drumului lui Comentiolus.

§1.5.7. Localizarea Zikidevei. Coroborând datele puse în evidență de cele două modele, se poate susține că Zikideva trebuie căutată undeva la est de

[65] Cf. Beševliev, *Kastellnamen*, p. 57, 69, passim.

[66] Articolul care va încheia această serie va fi dedicat studiului structurii listei finale şi va conține o încercare de reconstituire a formei ei originale.

[67] Detschew, *op. cit.*, p. 478 s.v. **Spiurum** (mai corect **Spiurus**, aşa cum arată varianta greacă): "Sicher identisch mit Σπί-βυρος". Cele două forme sunt transcrieri cu alfabete diferite şi la epoci diferite, dar corecte amândouă, ale unui nume autohton pronunțat probabil **Spiwuro(s)**, ulterior **Spivuro(s)**.

[68] CIL XVI, nr. 3.

[69] Scris greşit Saršanlar la Detschew (*op. cit., loc. cit.*), numele Sarsânlar (în turcă pluralul lui **sarsım** "zdruncinare, cutremurare") pare o traducere a unui nume local. Satul este o veche aşezare aromânească (de unde provine familia actorului Toma Caragiu).

Nicopolis şi la sud-est de Iatrus (Krivina), la cel mult 30-35 mp. (45-55 km.) – cât se putea parcurge în mai puţin de o zi de către o armată mergând în marş susţinut la vale –, aşadar prin preajma oraşului modern Popovo. Or, acolo există într-adevăr un punct arheologic suficient de important pentru a putea fi identificat cu Zikideva: *Loco prope vicum Kovačevec*, – spune G. Mihailov[70]– *dicto Kaleto* [=*Cetatea* în limba turcă, n.n.] *(in regione oppidi Popovo), ruinae sunt* ***oppidi et castelli*** [sublinierea mea] *antiqui, cuius nomen ignoramus. Hic erat mansio sive mutatio viae antiquae Romanae, quae a Nicopoli ad Istrum usque ad Marcianopolim ferebat*. Cetatea de la Kovačevec (Kovačovec la alţii) se află cam la 10-12 km. spre V-NV de Popovo şi la mai puţin de 50 km. de Krivina-Iatrus.

§1.5.8. Enclava edonă de la Popovo. În finalul acestui articol aş vrea să aduc în discuţie încă o chestiune de lingvistică, un puternic argument în sprijinul localizării propuse mai sus. Formele Ζικίδεβα - Ζικιδίβα - Ζεκε-δέ(σ)πων[71] provin de la un toponim local, al cărui prim formant trebuie să fi fost *Zeke-, *Zeki- ori *Ziki-. El nu poate fi legat decât de Ζαικα-, Ζαικη-, Ζεκη- (pronunţate în epocă târzie Zeka-, Zeke-, Zeki-) etc., temă de certă şi **unică** provenienţă edonică, ceea ce face din numele nostru un hibrid edono-moesic[72]. Aşa stând lucrurile, este interesant de observat că şi în alte puncte din jurul oraşului Popovo apar nume şi formanţi tipic ori exclusiv edonici, ca *–**paibes***, ***zaik-*** şi ***mest***(o/u-), cele mai multe din ele neîntâlnite nicăieri altundeva în afara Edoniei macedonene, cu excepţia acestei mici regiuni moesiene: Μεστυπαιβης[73] în grota Tamno, lângă Tabačka, Μουκαπαιβης şi Mucapaibes[74] la Ljublen, Σαικίθης[75] (pentru *Zaikithēs) la Aprilovo, …παιβης[76]…la Ezerče.

[70] În IGB II, p.164.

[71] Variantele Ζεκεδέσπων şi Ζεκεδέπων din listele episcopale sunt fără îndoială genitivele unui Ζεκεδέπα, luat ca neutru plural, alterare a unui original latin *Zecedeba (pronunţie vulgară a lui Zicideba), cu confuzia B-P, posibilă doar în scrierea latină. Aceeaşi eroare la Anonimul Ravennat (IV,7, p. 186, r. 15 şi 16: Capidapa şi Sancidapa, în loc de Capidaba şi Sacidaba).

[72] El trebuie să fi luat naştere într-o epocă în care formanţii finali autohtoni de tipul *-deva*, *-para*, *-dina* erau încă productivi, deci pe când elementul lingvistic şi etnic daco-moesian era încă viu şi puternic, aşadar cel mai probabil înaintea cuceririi romane, ceea ce înseamnă că localitatea avea o vechime considerabilă în vremea lui Procopius.

[73] IGB II, nr. 751.

[74] IGB II, nr. 754.

[75] IGB II, nr. 765.

[76] IGB II, nr. 746; lăsat de Mihailov necitit, în majuscule, dar pe care se descifrează limpede ΠΑΙΒΙΙϹ, deci Παιβης ori mai degrabă –παιβης.

Dată fiind slaba prezență greco-macedoneană în inima acestei provincii latinofone, cum o arată şi puținătatea inscripțiilor greceşti de aici, gruparea geografică atât de strânsă a acestor nume nu poate decât să indice în acest loc prezența unei vechi enclave traco-macedonene (edonice). Cum ea nu se poate datora în nici un fel legiunii V Macedonica, al cărei castru se afla mai la vest, la Oescus (unde de altfel nu există deloc urme lingvistice macedonene), cred că avem aici de a face cu o colonizare timpurie, aşa cum va fi fost şi cea a Bessilor şi Lailor din Scythia Minor, poate încă din vremea când aceste teritorii aparțineau regatului odryşilor. Fondată tocmai de către aceşti edoni traco-macedoneni, probabil prin sec. I a.Chr.-I p.Chr., Ζικίδεβα/Ζικιδίβα (Kovačevec), o localitate nu prea însemnată la început, şi de aceea nemenționată de către geografii primelor secole p.Chr. şi neprinsă în itinerarii, va deveni cu timpul oraş şi sediu episcopal[77], datorită poziției sale de nod rutier în sistemul de drumuri romane târzii ale Moesiei Secunda. Importanța sa va fi fost poate accentuată tocmai de decăderea oraşului de la Nikjup, proces ce trebuie să fi produs schimbări însemnate în rețeaua locală de drumuri.

Fig. 9. Regiunea oraşului Popovo.

§1.6. Abstract

The Procopian Ζικίδεβα (Ζικιδίβα by Theoph. Simokatta) was thought to be a misspelling of Συκίδαβα. In 1988 V. Velkov identifies it with the ruins of the anonymous town on the Tsarevets hill, in Veliko Târnovo. He sustains his hypothesis with an etymological argument, namely that the name Devin Grad (a neighbouring hill to the south-east) must come from Zikideva. This explanation doesn't stand, Devin Grad coming, as other modern bulgarian toponyms, from the ancient bulgarian word **deva** (**де́ва**) "girl, maid, virgin".

The history of Zikideva is closely related to that of Nicopolis ad Istrum. The archeological researches lead by Poulter showed that this town decays beginning with the end of the Vth century, and it stops being inhabited by the end of the next

[77] Pentru a fi episcopat, Zikideva trebuia să aibă doar statut de oraş şi nu neapărat să fie un oraş mare (v. Palatiolon, Transmarisca etc.).

century. On the other hand, the city on Tsarevets hill florishes all along the VIth century, when it surely was the most important town of the region. This archeological frame doesn't fit the contemporary historical sources, which keep mentionning Nicopolis as an important town and regional capital until the end of the VIth century. This is why some archeologists supposed that it might have been moved from Nikjup on Tsarevets hill.

The most important text for localizing Zikideva are Theophylakt's *Histories*. From his narration results that the town is to be located at less than a day's march to the south-east of Iatrus (Krivina, on the Danube), somewhere close to Popovo. The most suited place which answeres these conditions is the road station and fortress of Kovačevec.

The text of Procopius fully supports this identification, since in the second list of toponyms in *De Aedificiis*, after Nicopolis comes Σπίβυρος, which has to be identified with Spiurus from a military diploma found in the neighbourhood, at Zafirovo. Zikideva shows itself as an edonian-moesic name, assertion sustained by the discovery of some other edonian names in a limited region around the town of Popovo.

2. De la Θωκύωδις la Κλεισοῦρα (147.12-19)

§2.1. Toponimele Θωκύωδις - Βία - Ἀναγογκλί - Σοῦρας - Αὐθιπάρου - Δορδᾶς - Σαρμαθῶν (sic codd, *Σαρματῶν Beševliev[78]) - Κλεισοῦρα (147.12-19) apar în cea de a doua listă anexă a cărţii a IV-a din *De Aedificiis*, care acoperă teritoriul diocezei Thracia, şi sunt atribuite provinciei Haemimont, fiind plasate pe la mijlocul listei toponimelor de sub titlul Αἱμιμόντου. Până acum acest scurt şir de nume nu a atras în mod special atenţia cercetătorilor, deşi el conţine suficiente anomalii care să fi justificat o privire mai scrutătoare. În afară de Βία şi Κλεισοῦρα – evidente transcrieri greceşti ale apelativelor latineşti *via* şi *clīsura*[79], acesta din urmă un cuvânt propriu latinei dunărene cu sensul "chei, defileu", apelative care apar de regulă nu izolate, ci determinate de alte nume proprii ori epitete – restul numelor sunt ori greşite ori lipsite de elemente cunoscute. Astfel, Ἀναγογκλί, văzut de obicei ca o eroare de copiere a unui Anagoncilis[80], ori a unui *Ἀναγονκλίαι[81], este pus de obicei în legătură cu Ἀργανόκιλι[82] (*De Aed.* 123.51), o formă prea puţin de încredere ea însăşi. În realitate, atât componenţii săi (Anagon- şi –kli, niciunul întâlnit în toponimia tracă), cât mai ales finalul /–**i**/, îl indică drept un nume corupt. Αὐθι- din Αὐθιπάρου este şi el un *hapax legomenon* în onomastica tracă, apropiat în mod obişnuit, dar nemotivat, de Ἀθυ- din

[78] Beševliev, *Kastellnamen*, p. 135.
[79] *Ibidem,* p. 135, nr. 13 şi 136, nr. 19.
[80] *Ibidem,* p. 135, nr. 14.
[81] W. Tomaschek, *Die alten Thraker* II/2, p. 54.
[82] Beševliev, *op. cit., loc. cit.*

Ἀθυπάρα[83]. Σοῦρας este considerat de cei mai mulți interpreți ai textului procopian, în mod greşit, drept o formă sigură, numele fiind de obicei identificat cu *-sura* din toponimele trace Carasura şi Κουτζούσουρα[84]. Acest rar component onomastic este explicat de majoritatea tracologilor ca un substantiv derivat de la radicalul indo-european *ser- "a curge", având sensul "râu, curs de apă"[85]. El apare însă numai în cele două nume amintite, ambele toponime, nu hidronime, cu rol de formant final. Chiar dacă el înseamnă într-adevăr "râu" în aceste două nume, este puțin probabil ca el să fi putut constitui singur un toponim ("Râul").

Σαρμαθῶν este emendat de Beševliev[86] la *Σαρματῶν, aparent justificat, de vreme ce el vizează aici numele Sarmaților, numiți în toate celelalte izvoare antice Sarmatae (gr. Σαρμάται). Însă tocmai împrejurarea că ortografia lui era stabilă şi bine cunoscută ar trebui să ne facă să ne întrebăm cum s-ar fi putut produce o asemenea eroare în acest loc, confuzia de litere între [θ] şi [τ] nefiind deloc una obişnuită în paleografia greacă. Mai mult, aceeaşi grafie mai poate fi întâlnită o dată în *De Aedificiis* în numele Σαρμαθῆς (μοναστήριον)[87]. Cred, de aceea, că există posibilitatea ca în acest nume să nu avem o eroare de copiere (cu un [θ] complet nejustificat în loc de [τ]). Poate este vorba de transcrierea întocmai a unei pronunții curente în epocă, de pildă Sarmatz(ai) ori poate Sarmač(ai), [θ]-ul notând un sunet autohton special.

§2.2. Palatala tracă. Trebuie să fac în acest loc o scurtă digresiune asupra unei chestiuni de fonetică tracă şi de transcriere greacă şi latină a sunetelor trace cu care ne vom mai întâlni în cele ce urmează. Este astăzi unanim admis faptul că limbile trace nu aveau aspirate, lucru certificat de lipsa practică a aspiratelor [φ] ([ph]) şi [χ]([ch]) din numele tracice[88]. Tocmai de aceea, frecvența relativ mare a literei [θ] în aceste nume trebuie să aibă o altă explicație. Aşa cum voi arăta într-un viitor studiu dedicat acestei importante chestiuni de fonetică tracă, în numele trace [θ] alternează de cele mai multe ori cu alte litere, în primul rând cu τζ, τς, ς ori τ, mai ales când acestea sunt urmate de un *iota*[89]. Această scriere ezitantă nu poate avea decât o singură explicație, înțeleasă încă de Kretschmer, şi anume încercarea scribilor antici de a transcrie cu alfabete inadecvate (grec sau latin) un sunet specific limbilor tracice, sunet pe care lingvistul german l-a numit "spirantă irațională"[90]. Eu propun să-l numim, convențional, *palatală tracă*, fără să-i

[83] *Ibidem,* p. 136, nr. 16; Detschew, *Sprachresten*, p. 34.

[84] Beševliev, *op. cit.*, p. 99, sub Κουτζούσουρα.

[85] *Ibidem*; Detschew, *Sprachresten*, p .470. v. infra, p. 31-32 şi notele 118-120.

[86] Beševliev, *op. cit*., p. 136, nr. 18.

[87] V,9,32, mânăstire în Mesopotamia.

[88] Puținele excepții sunt nume îndoielnic trace, erori de copiere sau evoluții târzii, datorate unor influențe străine.

[89] V. de ex. la Detschew, *Sprachreste...*: Βουρθειθης (p.81) – Burtsitsinis (p. 83), Θιντας (p. 203) – Tzinta, Tsinta (p. 497), Ἀθιουτικη (p.7)-Ἀσουτικη (p. 31) etc.

[90] P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896, p. 231. Termenul este preluat şi folosit apoi şi de Mihailov (G. Mihailov, *La Langue des Inscriptions*

discutăm deocamdată modul şi locul de articulare. Este de presupus că el avea o variantă surdă şi una sonoră[91] şi există toate şansele ca el să fi avut reflexe dialectale diferite. El este, cum cred, realizarea tracică a velarei palatale indo-europene (k'/g'h), fapt ce conferă unora din dialectele tracice un caracter satem aparte. Să reţinem că această explicaţie are importante implicaţii etimologice[92], întrucât în acest fel [θ] din numele trace nu ar proveni dintr-o dentală, ci ar corespunde regulat unei velare palatale indo-europene, [k'] sau [g'(h)].

§2.3. Trecând la numele următoare, să observăm că atât primele două cât şi ultimele două se explică mult mai bine împerecheate: **Θωκύωδις βία** şi **Σαρμαθῶν** [***Σαρματῶν**] **κλεισοῦρα**.

§2.3.1. Θωκύωδις βία este, după părerea mea, transcrierea greacă a unui nume **latin**, aşa cum de altfel sugerează prezenţa apelativului **via**, aşadar un toponim a cărui formă originală trebuie să fi fost *Thocyodis via* sau (*ad*) *Thocyodis viam*. Prin urmare, îmi pare firesc să vedem în *Thocyodis* un genitiv latinesc (de decl. III, de tipul *custōs,-ōdis*) al unui nominativ ***Thōcyōs** (*Θώκυως). Această formă ne trimite imediat cu gândul la numele strategiei Θουκυσιδαντικη[93], pe care îl întâlnim în celebra inscripţie a strategului trac Flavius Dizala Ezbenis de la Nicopolis ad Nestum[94]. Acesta este un cert adjectiv grecesc format cu suf –ικη (-ica în latineşte), cu care sunt create numele strategiilor Traciei, prin derivare cel mai adesea de la etnonime sau etnicoane: Δενθελητικη de la Δενθελῆται[95], Οὐσδικησική[96] de la Usdicenses (la rândul său un derivat de la un *Usdica, format prin acelaşi procedeu de la un etnonim*Usdae), Σερδική[97] de la Σέρδοι[98], Σελλητική de la un etnonim *Selletae[99] etc. Este deci firesc să presupunem că Θουκυσιδαντικη este tot un astfel de derivat, de la un etnonim *Θουκυσιδανται. Acesta trebuie să fi fost, la rândul său, un compus având ca formant final pe –δαντ(αι)[100], eventual un corespondent

Grecques en Bulgarie, Sofia, 1943, p. 67-69 *et passim*), care îi dedică un capitol special. Cf. şi Ed. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, München, 1939-53, p. 204 şi urm.

[91] Foarte probabil corespunzătoare africatelor româneşti [ţ], [dz] (devenit ulterior [z]) şi spirantelor albaneze [th], respectiv [dh].

[92] Un exemplu: numele strategiei Αθιουτικη (v. infra, nota 95), numită şi Ασουτικη (IGB III(1),1116), ca şi cel al muntelui Ἄθως, s-ar explica de la rad. indo-european *ak'(u)- "ascuţit", foarte potrivit unor oronime (şi regiuni numite după ele). V. şi nota 105.

[93] Sugestie a lui Beševliev apud Detschew, *op.cit.*, p.203, s.v. Θουκυσιδαντικη.

[94] Mihailov, IGB IV, nr. 2338. Locul descoperirii este, în lucrările mai vechi, satul Gărmen, dep. Nevrokop (azi Goce Delčev).

[95] Detschew, *op. cit.*, p. 115-116.

[96] *Ibidem*, p. 348-349.

[97] *Ibidem*, p. 430 şi urm.

[98] Oraşul este numit în inscripţiile locale în mod constant ἡ Σερδῶν πόλις [oraşul Serdilor], v. Mihailov, IGB IV nr. 1902 şi urm.

[99] Ori *Σέλλητες, cum propune Tomaschek, *op. cit*. p. 86

[100] Atestat în numele de persoană Dantus şi Δαντω (Detschew, *op. cit.*, p. 115-116) şi, pe gradul [e] al radicalului, Dento, Dentus; cf. şi Δεντις-Δενθις (Detschew, *op. cit.*, p. 125-126).

tracic al grecescului –δοντ– din nume precum Θερμώδων,–δοντος. Formantul său inițial este în acest caz Θουκυσι[101], cu siguranță o formă fie derivată, fie flexionată[102], de la o tulpină *Θουκυ-, evidentă variantă a lui *Θωκυως, dedus mai sus din Θωκυώδις. Litera greacă [θ] nu transcrie nici în cazul acestui nume aspirata greacă [th], ci serveşte tot la notarea palatalei trace[103]. Întrucât, aşa cum am arătat, acest sunet provine, cu mare probabilitate, din velara palatală indoeuropeană ***k'**, putem explica pe *Θουκυς / *Θώκυως ca pe o dezvoltare a radicalului i-ean *k'ū- "Spitze"[104], el putând fi chiar etimonul cuvântului românesc de substrat **ciucă** "pisc, vârf". Este o etimologie potrivită numelui unei localități de munte, amplasare susținută şi de numele Κλεισοῦρα (147.19) din încheierea acestui pasaj. Θωκύωδις βία, ca şi numele următoare, cel puțin până la Κλεισοῦρα, au prin urmare toate şansele să se fi aflat undeva în masivul Haemus, poate chiar în strategia Θουκυσιδαντικη, un prim indiciu că localitățile pe care le conține nu se aflau în Haemimont, în lista căruia se găsesc ele în forma textului ajunsă până la noi, ci în Thracia.

§2.3.2. Separarea, în cópiile ulterioare ale manuscrisului, a acestor nume duble care delimitează porțiunea de listă de care ne ocupăm, indică în acelaşi timp posibilitatea ca în acest loc al arhetipului să existe şi alte greşeli de separare. Acesta este motivul pentru care, continuând analiza, am căutat să văd dacă nu cumva şi alte nume ale acestui pasaj prezintă acest tip de eroare. Convingerea mea este că lucrurile stau într-adevăr astfel, fiindcă dacă luăm cele trei nume improbabile de la mijloc – anume Ἀναγογκλί - Σοῦρας - Αὐθιπάρου[105] – ca pe un fragment de *scriptio continua* (ἈναγογκλίΣοῦραςΑὐθιπάρου), observăm că separându-l altfel, dar fără nici o altă modificare, anume *Ἄναγον-*Κλισοῦρα-*Σαυθιπάρου, obținem trei nume inteligibile şi explicabile, rezultat în care cu greu putem vedea o simplă coincidență. Astfel:

***Ἄναγον** (scil. κάστελλον ori φρούριον) este participiul prezent neutru al lui ἀνάγω "a (se) ridica, înălța", sensul său fiind aşadar "(cetatea) înălțată, de pe

[101] Mi se pare mai puțin probabilă o separare Θουκυ-σιδαντα, cu un al doilea formant –σιδαντα, pentru care nu avem nici un sprijin în onomastica tracă.

[102] Sufixul ori poate desinența /si/ (eventual de dativ ori instrumental plural) în finalul primului formant al unor compuşi este prezent cu certitudine în mai multe nume, din care voi da aici ca exemplu doar două, ambele etimologizabile: Βουσί-παρα (de la *gwōu "bou, bovină") şi Δρουσί-παρα (de la *drū "lemn, pădure", mult mai puțin probabil de la numele latin Drusus, cum crede Beševliev, *op. cit.*, p. 24).

[103] V. mai sus paragraful *Palatala tracă*, p. 24, pct. 2.2.

[104] J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*[3], Tübingen-Basel, 1994, p. 626-627.

[105] Ms. l are ἀνθιπάρου, dar aceasta este o eroare târzie, proprie acestui manuscris, de vreme ce el este copiat după manuscrisul A(mbrosianus), păstrat, care are şi el αὐθιπάρου (J. Haury, *Procopii Caesariensis Opera Omnia* IV (*De Aedificiis*), Lipsiae, 1964, p. 147, *app. crt.*).

înălțime". Separarea lui *Ἄναγον de finalul -κλι din Ἀναγογκλί este susținută şi de grafia ἀναγονκλί din manuscrisul A, -νκ- în loc de de -γκ-[106].

***Κλισοῦρα** este în mod evident grafia fonetică a cuvântului latin balcanic *clisura* / *κλεισοῦρα* "trecătoare, defileu, clisură" şi el trebuie grupat cu numele următor, cum voi arăta mai jos.

***Σαυθιπάρου** se dovedeşte de un interes cu totul special fiindcă, separându-l firesc în Σαυθι- şi -πάρου, observăm că primul său formant pare a fi o variantă (fonetică sau doar grafică) a numelui Σεύθης. Şi există într-adevăr două atestări ale acestui nume, amândouă în inscripții latineşti, care ne conving că o asemenea interpretare nu este nicidecum pură speculație. La Misenum găsim un Dines **Sautis**[107] de origine bessică şi, la Prahovo în Serbia (Moesia Superior) un **Sautes** Pa[...[108]. Dialectal, anume în regiunile locuite de bessi, numele se pronunța prin urmare şi cu /au/ în loc de /eu/[109], fiind astfel legitimă identificarea lui Σαυθι- din Σαυθιπάρου cu Σεύθης. În cazul în care decuparea propusă aici se va dovedi corectă, atunci ***Σαυθιπάρου** (în care trebuie văzut un genitiv al unui ***Σαυθιπαρον**) nu poate fi decât varianta locală, bessică, a numelui - pe care noi îl cunoaştem în varianta grecizată Σευθόπολις[110] - purtat de oraşul fondat de Seuthes III în nordul Thraciei, aproape de Koprinka (dep. Kazanlâk, Bulgaria), azi complet acoperit de apele lacului de acumulare al unei hidrocentrale, după ce a fost săpat de către arheologii bulgari.

Aceste ultime două nume trebuie să constituie şi ele o unitate toponomastică – anume ***Κλισοῦρα Σαυθιπάρου**, sensul ei fiind "clisura Seuthopolei" şi denumind probabil un turn de apărare al acestei trecători – şi aceasta din două motive. Gramatical, unitatea este sugerată de genitivul Σαυθιπάρου, care îşi regăseşte astfel regentul (*Κλισοῦρα). Istoric, este singurul mod în care se poate explica supraviețuirea numelui: oraşul Seuthopolis era, în vremea redactării operei *De Aedificiis*, o antichitate îndepărtată, dar este perfect posibil ca numele său – păstrat în derivate locale ale altor entități geografice mai puțin afectate de istoria umană, cum este cazul defileului din apropiere – să fi fost folosit în continuare, chiar şi mult după dispariția oraşului de la care a fost numit.

---

[106] Această grafie poate fi semnificativă, întrucât acesta este singurul loc din ms. A în care nazala [n] aflată înainte de consoană velară este scrisă neortografic, cu [ν] în loc de [γ]. Oscilația este însă comună în ms. V (120.50 κοβένκιλες pentru Κοβέγκιλες, 126.16 πινκούς pentru Πιγκούς şi 126.1 σινγηδών pentru Σιγγηδόνον).

[107] CIL X, 3590

[108] CIL III, 8095 (=ILJug-3, nr. 1361). El este citat uneori **Sautes** P[…], dar textul spune clar *He(r)cvli[...] \Bitvs Bit[i...]\Savtes* ***Pa***[*...*]*\Con(vs) Con[i...]* etc.

[109] Este doar unul din contextele în care se produce alternanța vocalică a/e în numele trace (v. Cicerone Poghirc, *La valeur phonétique de l'oscillation graphique thrace a/e à la lumière des données des langues balkaniques modernes*, în culegerea de articole *Philologica et Linguistica*, Bochum, 1983). V. şi nota 110.

[110] Atestat în IGB III(2), nr. 1731, la Koprinka.

Localizarea castelului *Κλισοῦρα Σαυθιπάρου în apropierea fostului Seuthopolis este în mod fericit confirmată de către toponimul următor din lista procopiană, **Δορδᾶς**, care trebuie identificat cu *Δορταζα (sau *Δορταζος), localitate atestată[111], cu două-trei secole înainte, la doar 5 km. nord de Seuthopolis. Cele două forme au toate şansele să fie variante cronologice ale aceluiaşi nume, fiindcă în timp ce sonorizarea lui [t] la [d] poate reda o evoluţie fonetică reală[112], finalul -ᾶς (cu circumflex) al numelui procopian este dubios[113] şi este posibil ca el să se datoreze unei restituiri eronate a unei abrevieri Δορδαζ\ [114], nerecunoscută de către vreunul din copiştii intermediari ai manuscrisului.

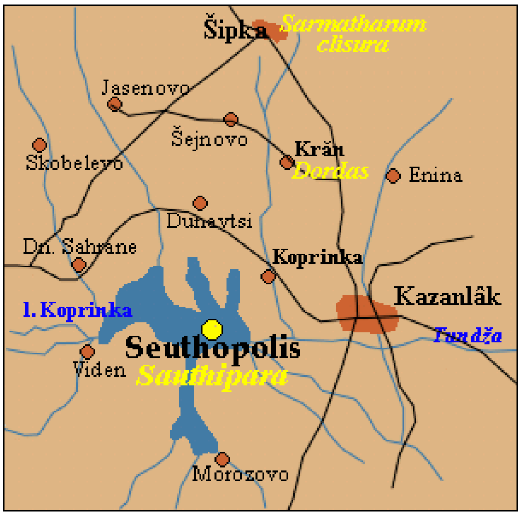

Fig. 10. Seuthopolis şi Šipka (prelucrare după harta de la adresa *http://www.kazanlak.bg/image/sevtopolis.pdf*)

§2.3.3. În virtutea acestor precizări de ordin topografic furnizate de numele anterioare, Σαρμαθῶν [*Σαρματῶν] Κλεισοῦρα, nume care împreună formează ultimul din toponimele acestui pasaj, aşa cum am arătat la începutul acestui articol, ar putea aparţine unui castel de apărare a defileului numit astăzi Šipka, una din trecătorile cele mai importante prin munţii Haemus, între Tracia şi Moesia centrală. Numele Σαρμαθῶν [*Σαρματῶν] "a Sarmaţilor" îi va fi fost atribuit cu secole înainte, când ieşirea sa nordică se afla în teritoriul unei enclave a Sarmaţilor, amintiţi chiar în acest loc de către Plinius[115], care îi numeşte *Arreatae Sarmatae*. Afirmaţia sa este confirmată indirect şi de către Iordanes care, referindu-se la epoca războaielor lui Traian cu dacii, ne spune că *Victoriae civitas* (cum traduce el numele oraşului Nicopolis ad Istrum) a fost

---

[111] Această formă a numelui este dedusă de Detschew, *op.cit.*, p. 221, de la supranumele toponomastic al lui Apollo **Δορταζηνός** atestat într-o dedicaţie găsită la Krăn (dep. Stara Zagora) într-un "sanctuarium equitis Thracii et Apollinis" (IGB III(2), nr. 1756).

[112] Fenomen fonetic dialectal târziu, care va face obiectul unui articol aparte.

[113] Ca şi în alte toponime procopiene din *De Aedificiis* terminate în -ᾶς, dintre care Τιγᾶς (131.22) este în mod sigur o coruptelă a lui Τίγρας (148.47).

[114] Toate manuscrisele păstrate provin dintr-un arhetip în care, între altele, se făcea abuz de abrevieri. Multe din ele au fost înţelese şi completate, dar altele fie au fost întregite greşit, fie au rămas necompletate; lectura Δορδᾶς a abrevierii *Δορδάζ\ (pentru *Δορδαζα) va fi fost favorizată poate, ca şi în alte cazuri (v. şi n. 158 şi 165), de forma neglijentă a accentului în arhetip. Un caz asemănător este cel al numelui scris Βουρτούδγιζ (147,28) în loc de *Βουρτουδεῖζον (v. Detschew *Sprachreste*, p. 83, s.v. Burtudizos)

[115] *Naturalis Historia* 4,41.

construit de Traian în cinstea victoriei sale asupra Sarmaţilor[116]. Ca şi Tropaeum Traiani de la Adamclisi, şi oraşul Nicopolis trebuie să fi fost construit în urma unei operaţiuni militare de anvergură la sud de Dunăre, care are toate şansele să fi fost îndreptată, aşa cum afirmă Iordanes, împotriva Sarmaţilor.

De ce nici unul din aceste nume nu este menţionat de alte surse, aşa cum se întâmplă cu castelele aflate pe drumul danubian? Dacă localizările propuse se vor dovedi corecte, atunci şi Σαυθιπάρα şi Δορδᾶς ar fi cunoscute şi din alte surse, în formele Σευθόπολις şi *Δορτάζα, cum am văzut mai sus. Pe de altă parte însă, aceste castele se află pe un drum de o mai mică importanţă – pe care l-am putea numi "drumul trans-haemimontan" - neamintit de alte izvoare. Motivul pentru care toponimele acestei mici regiuni sunt totuşi menţionate de Procopius, şi încă cu o densitate atât de mare, este acela că şi pasul Šipka, o poartă de intrare a duşmanilor prin zidul defensiv natural care este masivul Haemus, ca orice alt defileu, trebuie să fi prezentat pentru Iustinian un interes strategic special.

Localizarea propusă mai sus este sprijinită şi de elementele lingvistice furnizate de acest pasaj. Numele *Ἄναγον (κάστελλον, φρούριον) "(Castelul, fortul) de pe înălţime" şi Κλ(ε)ισοῦρα indică o regiune de munte. Genitivul **Thocyodis**, cuvintele **via** şi **clisura** (de 2 ori), ca şi varianta Σαυθι-, cu vocalism /a/, al numelui Σεύθης[117], ne îndreaptă şi ele către "linia Jireček", care trecea pe creasta Haemului. Să observăm în încheiere că aceste câteva toponime, deşi plasate de Procopius sub titlul Αἱμιμόντου, se aflau în realitate în Thracia, adică în provincia aflată în listă înaintea Haemimontului, fapt de o importanţă majoră în refacerea structurii iniţiale a listei finale, cum se va vedea în articolul ce va încheia această serie.

§2.4. Abstract

The names Θωκύωδις - Βία - Ἀναγογκλί - Σοῦρας - Αὐθιπάρου - Δορδᾶς - Σαρμαθῶν (sic codd, *Σαρματῶν Beševliev) - Κλεισοῦρα (147.12-19), occur at the beginning of the names of Haemimontus, in the second list of *De Aedificiis.* Since the first two names (*Thocyodis via*) and the last two (*Sarmathon clisura*) are much better explained as pairs, there is a strong possibility that this fragment contains some text separation errors.

116 *Getica*, 103. După Ammianus Marcellinus (*Historiae*, 31.5.16) el celebra victoria asupra Dacilor, dar mărturia lui Iordanes trebuie luată drept mai avizată, el fiind născut în Moesia, probabil chiar în regiunea Nicopolei, oraş aflat chiar la ieşirea din pasul Šipka v. şi supra, p. 7.

117 Un studiu în curs de redactare asupra formantului onomastic –zenis, arată că distribuţia geografică a variantelor principale, -ζενις şi –zanus, evidenţiază foarte clar două arii dialectale: cele cu vocala /e/ (şi terminate în –is) sunt traco-greceşti, cele cu vocala radicalului /a/ (şi terminate mai ales în –os, -us) sunt daco-latine. V. şi p. 31, pct. 3.2. şi n. 109.

And indeed, if we consider the next three names (Ἀναγογκλί, Σοῦρας and Αὐθιπάρου) as a string of letters in *scriptio continua*, then this can be split into *Ἄναγον-*Κλισοῦρα and *Σαυθιπάρου, three names which make perfect sense:

-*Ἄναγον (the present participle of ἀνάγω "to raise") means "the raised (fortress)".

-*Κλισοῦρα Σαυθιπάρου - where Sauthiparon is the Bessian form of Seuthopolis – is the name of a strait which once led to the town of Seuthes III, in northern Thrace, today submerged in the Koprinka lake.

The next name, Δορδᾶς, confirms this localization, because it is obviously the same as *Δορταζα, attested only 5 km. northwards, at Krăn.

It results that the last name, Σαρμαθῶν Κλεισοῦρα, belongs to the pass called today Šipka.

The articles also presents the *Thracian palatal*, a sound specific to the Thracian languages, written in local inscriptions and in the historical sources alternately by θ, ς (ζ), τς (τζ) etc., followed in most of the cases by a palatal vowel, mainly [ι] or [η].

3. De la Κουρτουξοῦρα la Ταυροκεφάλων (146.20-24)

§3.1. Numele de care mă voi ocupa în continuare apar tot în cea de a doua listă anexă a cărții a 4-a, între 146.20 şi 146.24, sub titlul **Θρᾴκης:**

Κουρτουξοῦρα - Ποταμουκάστελλον - Εἰσδίκαια - τὸ ἐμπόριον Ταυροκεφάλων.

Forma actuală a acestui pasaj, aşa cum îl găsim în edițiile moderne ale operei *De Aedificiis*, este de fapt o creație a lui Maltretus[118], preluată de Haury, fiindcă manuscrisele ne dau altceva:

în A(mbrosianus) citim **κουργάξουρα ποταμοῦ καστέλλαν εἰσδίκαια τὸ ἐμπορεῖον ταύρων κεφάλων**

iar în V(aticanus) **κουρτουξοῦρα ποταμοῦ κάστελλαν εἰσδίκαια τὸ ἐμπόριον ταύρων κεφάλων**.

Acest pasaj pare mai degrabă, în amândouă manuscrisele, o propoziție în limba greacă decât o înşiruire de toponime trace fără înțeles.

Pentru primul nume, compusul **κουρτουξοῦρα** (V) sau **κουργάξουρα** (A), Beševliev propune reconstituirea *Κουρτουσοῦρα, pe care el o consideră, fără nici un motiv, "*eventuell mit Κουτζούσουρα (121,43) identisch sein*"[119]. Cele două variante diferă în primul lor formant lexical (**κουρτου-** (V) față de **κουργά-** (A)) datorită unor erori grafice destul de comune în paleografia greacă:

[118] Autorul primei ediții critice a operei procopiene: Claudius Maltretus, *Procopii Caesariensis De aedificiis Dn. Iustiniani libri sex* etc., Tomi II. pars prior, Parisiis, 1663.

[119] Beševliev *Kastellnamen,* p. 131.

-**γ/τ** (Γ/Τ) este una din confuziile de litere bine cunoscute şi bine atestate, dintre ele varianta cu **τ** (tau) fiind într-adevăr cea de preferat, aşa cum o demonstrează şi un alt nume procopian, din prima listă: †Ἀντίπαγραι în loc de Ἀντίπατραι[120] (117, 32).

-**ου** / **α**[121] este una din oscilaţiile grafice cele mai frecvente în minuscula greacă de după sec. VIII, iar alegerea variantei corecte este mai dificilă. În manuscrisele procopiene ea este comună în aşa măsură, încât etimologia numelor în care apare trebuie făcută ţinând întotdeauna cont de ambele variante[122]. Pentru numele nostru este totuşi de preferat forma cu –**ου**–, pentru că ea este cea dată de manuscrisul mai bun (cum este considerat ms. V).

-pentru înlocuirea neverosimilului ξ din Κουρτουξοῦρα, Beševliev restituie un *Κουρτουσοῦρα, în timp ce Detschew propune, pe bună dreptate, forma *Κουρτουζοῦρα[123], în virtutea confuziei mult mai comune între ξ şi ζ (şi nu între ξ şi σ).

§3.2. Alternanţa s/z în numele trace. Această oscilaţie îmi oferă aici ocazia unei necesare precizări privind un aspect al scrierii şi interpretării resturilor de limbă tracă. Se consideră de obicei că în numele trace păstrate /**s**/ şi /**z**/ sunt variante fireşti ale unuia şi aceluiaşi sunet (/**z**/). Este o prejudecată care a produs multe erori de interpretare a materialului lingvistic. Etimologic, sunetele /s/ şi /z/ trebuie să fi fost şi în tracă distincte, ele provenind, ca şi în alte limbi satem, din /k'/, respectiv din /g'/ şi /g'h/. Într-adevăr, o analiză statistică a utilizării lor în izvoarele limbilor traco-dace, ne arată că ele sunt comutative într-o proporţie nesemnificativă, regula fiind că nici una din ele nu se poate substitui celeilalte. Astfel, nume ca Ζάλδαπα/Ζέλδεπα de la **g'hel-d-* "galben, auriu", ζελᾶς de la **g'hela-* "vin" etc., a căror etimologie sigură justifică un /z/, nu au deloc variante cu /**s**/. Deasemenea, nume cu /**s**/ etimologic bine atestate, precum *Serdica*/*Sardica* de la **k'rd-* "inimă, mijloc"[124] sau *-sula* de la **sulŭa* "pădure" (putem adăuga *Σεύθης*, *Sucidava* etc.) nu au nici o variantă cu /**z**/. În alte cazuri, mult mai numeroase, numele trace conţinând un /**z**/ au într-adevăr variante cu /**s**/, însă acestea sunt în mod net minoritare şi nu apar decât în izvoare latine ori latinizante, în poziţie intervocalică. Sugestive sunt în acest sens statisticile pe care ni le oferă formantul lexical final *–ζενις*[125] (de la **g'enes* "fiu, născut", corespunzând gr. –γένης). Acesta apare în cca. 165 de atestări în total. Cele mai multe din ele (peste 130) sunt în Tracia propriu-zisă (în Bessia sud-haemimontană), de unde acest formant provine, unde în absolut toate apariţiile se foloseşte /**ζ**/. În numai 15 cazuri

[120] Antipatrai (deseori scris greşit Antipatria), oraş în interiorul Epirului Nou, în teritoriul Dassareţilor, la E de Apollonia .

[121] Formele lor fiind asemănătoare: ου (=ου) şi α.

[122] V. nota 155.

[123] Beševliev, *Kastellnamen,* p. 131 nr. 20 (şi p.99 nr.43) şi Detschew, *Sprachresten,* p. 264.

[124] R. Vulpe, *Le nom de Serdica*, în Studia Thracologica, Bucureşti ,1976, p. 91-102.

[125] V. şi n. 117.

numele sunt scrise cu /s/ (mai ales în varianta latinizată *–sanus*, în Aulusanus, Brisanus etc.), din care 13 sunt în redacție latină, fie în regiunile balcanice latinofone (cele două Moesii și Dardania), fie în provincii vestice ale imperiului. În aceste cazuri avem de a face cu un fapt de ortografie latină: datorită pronunției /z/ a lui /s/ intervocalic în latina vulgară, numele cu /z/ au fost considerate ca având "pronunție rustică". Ele au fost în consecință "corectate" și "debarbarizate" prin scrierea lor cu /s/, fenomen bine cunoscut în filologia clasică și numit *hiperurbanism*. În alte cazuri alternanța **Σ** et **Z** se explică printr-o confuzie de litere (și ea bine cunoscută) în manuscrisele unor opere grecești. Întâlnim astfel Σάλμοξις în unele manuscrise ale lui Herodot, în timp ce aproape toți ceilalți autori, inclusiv cei care citează textul herodotian[126], scriu numele cu Z: Ζάλμοξις. Este deci de preferat, măcar din precauție metodologică, să considerăm /**s**/-ul și /**z**/ -ul numelor trace drept foneme diferite, rămânând în sarcina viitorului thesaurus al acestor limbi să stabilească o normă grafică în fiecare din aceste cazuri.

§3.3. *–zura* și *–sura* în hidronimia tracă. Revenind la emendarea *Κουρτουζοῦρα propusă de Detschew, ea este sprijinită și de faptul că multe hidronime trace sunt formate cu **-zura** și cu derivați ai săi – precum **Zyras** (hidronim al Scythiei Minor[127]), Zyrmae, Zurta[128] ș.a. –, nu cu **–sura**, cum se afirmă în multe lucrări dedicate numelor trace. Aceasta este o prejudecată destul de frecvent întâlnită, datorită unei etimologii a lui Detschew aparent evidentă dar în fapt improbabilă[129]. Cred, de aceea, că numele nostru trebuie să fi avut nominativul Κουρτουζοῦρας și că el apare în listă la genitivul Κουρτουζοῦρα, acordându-se astfel cu numele care îl urma (v. explicația mai jos).

§3.4. Ποταμουκάστελλον este, oricum l-am lua, o conjectură neverosimilă. Mai întâi pentru că, în ciuda erorii evidente pe care o conține forma κάστελλαν, finalul său era totuși **–αν** și nu **–ον**, punct asupra căruia manuscrisele sunt perfect de acord. Apoi pentru că avem de a face aici cu două cuvinte și nu cu unul singur: **ποταμοῦ** și **καστέλλαν**, așa cum găsim în A, lectură confirmată însă și de V unde, chiar dacă cele două cuvinte au fost împreunate (**ποταμοῦκάστελλαν**), fiecare din ele își păstrează încă accentul.

Primul din aceste două nume, **ποταμοῦ**, care este genitivul lui ποταμὸς "râu", se acordă în mod firesc cu numele anterior, Κυρτουζοῦρα, tot un genitiv, așa cum am văzut, împreună cu care formează sintagma **Κουρτουζοῦρα ποταμοῦ** "a(l) râului Kurtuzura".

[126] Hesychius (s.v.): Ζάλμοξις· τοῦτον Ἡρόδοτος...φησι etc. "Zalmoxis: Herodot... spune că acesta..."; cf. și Detschew, *Sprachreste*, p. 173-174.

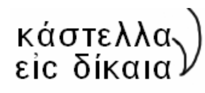
[127] Plinius, *Nat.Hist*. IV, 44, azi Batkovska (sau Batova) reka (Detschew, *Sprachreste,* p. 196)

[128] Cf. Detschew, *op. cit.* p. 195 și 196.

[129] *Ibidem*, p. 470 s.v. –σουρα, -sura, explicat prin ie. *ser "a curge"; de aici provine însă, cu siguranță, daco-moesianul *–sara*. V. și supra, p. 23 și notele 81-82.

Cuvântul **καστέλλαν** (A) sau **κάστελλαν** (V), cu finalul –**αν**, este categoric greşit, pentru că el presupune două neregularităţi: existenţa unui neatestat feminin singular κάστελλα şi utilizarea acestuia complet nemotivată la acuzativ. Eroarea este aşadar certă, dar ea nu se datorează unei scrieri greşite –**α**– în locul lui –**o**– (al unui καστέλλον), aşa cum credeau editorii, ci aglutinării la pluralul corect **κάστελλα** a unui –**ν** final, a cărui proveninţă va fi explicată mai jos.

§3.5. Numele **Εἰσδίκαια** nu este altceva decât fuziunea într-un cuvânt unic, ca şi în cazul lui **ποταμοῦκάστελλαν,** a sintagmei **εἰς Δίκαια**. Pentru a fi corect gramatical, numele cetăţii Dikaia ar fi trebuit să se afle la acuzativul cerut de prepoziţia εἰς "la", adică **Δίκαιαν**. Cred, de aceea, că manuscrisul procopian originar avea în acest loc tocmai acest acuzativ, al cărui –ν– final a migrat apoi către rândul de deasupra, printr-o eroare curioasă dar deloc inexplicabilă, transformându-l acolo pe **κάστελλα** în **κάστελλαν**. Un caz similar de "eroare interlineară" a fost sesizat de I.I.Russu[130] în lista finală, unde perechea de nume Δεονιάνα – Λιμώ, este rezultatul inversării iniţialelor numelor corecte *Λεονιάνα (de la Leon) şi *Διμώ (=Dimum). În cazul nostru eroarea a putut fi generată de forma specială pe care o lua uneori -**ν** final (mai ales la sfârşit de rând) în minuscula greacă, anume mult mai înalt decât limita superioară a rândului şi îndoit spre cuvântul pe care îl încheia. Ne putem deci gândi că este perfect posibil ca într-o grafie afectată – având de pildă forma din figura alăturată – **ν**-ul lui ***δίκαιαν*** să fi fost greşit atribuit lui καστελλα de deasupra, de către vreun copist neexperimentat şi derutat de lista lungă de toponime fără nici un înţeles grecesc. Fie că este vorba de această explicaţie, fie de vreo alta, ceea ce îmi pare evident este că dacă îl mutăm pe acest –**ν** de la o linie la alta şi de la un cuvânt la altul, corectăm două erori deodată: imposibilul **κάστελλαν** devine neutrul plural corect **κάστελλα**, iar toponimul **Δίκαιαν** îşi primeşte înapoi desinenţa de acuzativ cerută de **εἰς**.

§3.6. Cât despre finalul acestei propoziţii, cele două manuscrise concordă din nou: **τὸ ἐμπόρ(ε)ιον ταύρων κεφάλων**, şi nu văd aici nici un motiv pentru care ar trebui să acceptăm conjectura *Ταυροκεφάλων propusă de Maltretus în ediţia sa a acestei opere.

În încheierea părţii filologice a comentariului meu asupra acestui pasaj, voi propune următoarea nouă lectură, rezultată din observaţiile de mai sus:

***Κουρτουζοῦρα ποταμοῦ κάστελλα εἰς Δίκαιαν, τὸ ἐμπόριον ταύρων κεφάλων**, un scurt text explicativ grecesc însemnând "*castele pe râul Kurtuzura spre Dicaea, emporiul capetelor Taurilor* (ori *de tauri*)".

[130] I. I. Russu, *Die Ortsnamen der Balkanhalbinsel in De Aedificiis,* RL 8, 1963, 1, p. 131, nr. 35 şi p. 132, nr. 26.

§3.7. Localizarea. Dicaea este bineînţeles oraşul grecesc din provincia Rhodope[131], de pe malul estic al lacului numit Bistonis Limne, în faţa Abderei. Este o identificare topografică având drept principal efect mutarea cadrului geografic al acestei porţiuni de listă din Thracia în Rhodope.

Această localizare este confirmată şi de unul din numele aflate în listă înaintea pasajului de care ne ocupăm. Într-adevăr, înainte de *Κουρτουζοῦρα etc. (146.20) în listă sunt aşezate Βέργισον, Δίνγιον şi Σάκισσος(146.17-19). Deşi şi ultimele două din acestea trei pot fi comparate cu nume din Rhodope şi din Macedonia vecină, primul din ele, Βέργισον, pare a fi aceeaşi localitate cu cea numită de Stephanus Byzantius Βεργέπολις, aparţinând chiar abderiţilor[132], vecini cu Dikaia. Ne putem prin urmare întreba dacă nu cumva acele *Κουρτουζοῦρα ποταμοῦ κάστελλα sunt chiar Dingion şi Sakissos, plasate în listă între Bergison al abderiţilor şi Dikaia.

În apropierea Abderei curgeau, după Herodot, două râuri: Trauos şi Kompsatos[133]. Acesta din urmă, mai mare (şi pe care Tomaschek[134] îl identifica în mod greşit cu Kossinites, care se vărsa în lacul Bistonis pe malul său de vest, în timp ce gura Kompsatos-ului este pe malul estic, v. harta), poate fi foarte bine identificat cu Kurtuzura de la Procopius, ambele nume având acelaşi sens, după cum ne arată corespondentele lor greceşti. Însă, pentru a discuta în cunoştinţă de cauză acest procedeu etimologic, înaintea explicaţiei factuale trebuie făcute câteva precizări de ordin metodologic.

§3.8. Izoglose sud-tracice – greceşti. Triburile şi limbile trace ale acestei regiuni (şi am în vedere litoralul nordic al Egeei) sunt cele cu care grecii au avut, din timpuri străvechi, schimburile cele mai intense – atât economice cât şi culturale. Aici, în acest ţinut de graniţă al Macedoniei şi Traciei, întâlnim cele mai multe toponime şi glose comune atât dialectelor greceşti cât şi limbii trace, explicabile nu prin împrumut, ci prin moşteniri paralele şi independente din indo-europeană. Să luăm spre exemplu cuvântul (şi antroponimul) trac (edonic) **paib(is)** "copil, băiat", de la ie. *paig^{w}- "joc, copil": el reprezintă o evoluţie perfect paralelă celei a cuvântului grecesc παῖς, παιδὸς "copil", împrumutul din această limbă fiind însă exclus (/b/-ul din **paibis** provine natural din ie. *g^{w}, dar nu poate veni nicicum din grecescul –d-). Aici găsim deasemenea pe **sula/σούλη** "pădure", de la ie. *sulŭā (în Scapten-sula şi Ενκιρι-σουλη), pentru care grecescul ὕλη nu poate fi decât corespondent, nu şi etimon. Sunt aici şi alte cuvinte şi nume interesante, precum **Cenchri/Κίγχρωπες**, neam de oameni pe care Xenofon îi numeşte μελινόφαγοι "mâncători de mei"[135], al căror nume răspunde grecului **κέγχρος**

---

[131] Exista şi o altă Dikaia, o colonie eretriană la golful Thermaic, dar ea aparţinea Macedoniei, deci unei regiuni neacoperite de listă.

[132] Steph.Byz. 163.13: Βεργέπολις· Ἀβδηριτῶν. τὸ ἐθνικὸν Βεργεπολίτης.

[133] Herodot, *Hist.*7,109: κατὰ δὲ Δίκαιαν Βιστονίδα, ἐς τὴν ποταμοῖ δύο ἐσιεῖσι τὸ ὕδωρ, Τραῦός (Στραῦος ABC) τε και Κόμψατος (Κόμψαντος AB, Κόμψανθος RSV).

[134] Tomaschek, *Thraker* II 2, p.100.

[135] Anabasis 7,5,12: διὰ τῶν Μελινοφάγων καλουμένων Θρᾳκῶν; v. şi Detschew, *Sprachresten,* 247, s.v. Cichri.

"mei", de origine obscură în greacă, posibil împrumut din tracă; etnonimul **Δάρσιοι** înseamnă poate "Curajoşii", dacă corespunde gr. **θρασεῖς** "curajoşi" etc.

§3.9. Κόμψατος = Κουρτουζοῦρα "*curb, cotit*". În consecinţă, cred că în **Κόμψατος** trebuie să vedem un corespondent trac, şi nu un împrumut, al grecului **καμψός**[136] "strâmb, curb", cum de altfel o demonstrează şi vocalismul diferit. La rândul său, **Κουρτου-** din Κουρτουζοῦρα, este paralela gr. **κυρτός** "îndoit, curbat". Având acelaşi sens, cele două se vădesc a fi variante cronologice ori/şi dialectale ale numelui râului, forme succesive ale acestuia, dar nu mai puţin trace, nici una nici cealaltă.

Fig. 11. Harta regiunii lacului Bistonis în antichitate.

§3.10. Cum trebuie să interpretăm calificativul dat de Procopiu oraşului Dicaea, acela de **ἐμπόρ(ε)ιον ταύρων κεφάλων** "târg al capetelor de tauri"? Cum nu există un comerţ cu capete de tauri, sensul acestei sintagme trebuie să fie altul decât cel literal. Mai întâi, am putea lua pe κεφαλαί în sensul său geografic, acela de "capuri, promontorii". Aşa cum putem vedea pe harta de mai sus, în imediata vecinătate a Dicaiei existau într-adevăr mai multe promontorii, ca nişte fiorduri, din care azi n-au mai rămas decât câteva bălţi în interiorul ţărmului. Strabon le numeşte αἱ Θασίων κεφαλαί[137] "capurile Thasienilor" dar, întocmai ca în cazul numelor succesive ale râului Kompsatos-Kurtuzura, ne putem gândi că şi ele îşi vor fi schimbat mai târziu numele în αἱ *Ταυρῶν κεφαλαί "capurile Taurilor". Însă, în

[136] Detschew, *Sprachreste*, p. 253 s.v. îl leagă de γαμψός, în virtutea prejudecăţii sale că limbile tracice au suferit o mutaţie consonantică.

[137] Strabo, *Geographia* c.7, frg. 43e.

lipsa oricărui indiciu concret în acest sens, supoziția mea rămâne, bineînțeles, o speculație, pentru care însă nu lipsesc argumentele circumstanțiale.

§3.11. Simbolul "(cap de) bovină" şi numele de fortărețe. Aproape toate toponimele păstrate din această mică regiune tracă au într-un fel legătură cu o legendă categoric etimologică, cu o mare ramificație semantică. Pentru vechii indo-europeni noțiunile "*dur*", "*tare*" (şi sensuri derivate de aici, "*fortificație*", "*putere*", "*puternic*", "*şef*" etc.), de o parte, şi "(*corn* sau *cap de*) *bovină cornută mare*" ("*taur*" ori "*cerb*"), pe de alta, constituiau o unitate ideatică, având un radical lexical propriu, fără îndoială moştenire a unei epoci străvechi în care *cornul* era, prin excelență, *materialul tare*. Aşa se explică de ce, în regiuni diferite, cuvinte însemnând "loc fortificat" şi "taur, cerb, corn" erau în mod evident înrudite. Lui **ταῦρος** "taur" şi **τύραννος** "cel ce deține puterea", îi corespunde în greacă **τύρρις** "turn"; la fel se întâmplă şi cu κέρας,-ατος "corn", κάρα "cap", κράν(ι)ον "craniu", față de κράτος "putere", καρτερός "puternic, tare"; în aria lingvistică illiră (messapică) numele de oraş **Brundisium** (Brindisium) era legat etimologic de **brunda** ("cap de cerb" după Isidor din Sevilla[138]), iar tracul **-bria** "fortăreață" are aceeaşi origine cu albanezul **brin**, **brini** "cerb", pentru a ne opri la doar trei din numeroasele exemple[139] care se pot da. Or, toponimia locală din jurul lacului Bistonis constă tocmai în nume aparținând unor radicale indo-europene cu această dublă semnificație: "tare, puternic" şi "bovină cornută". Aici plasează tradiția locul în care regele Bistonilor traci, Diomedes, îşi ținea iepele antropofage (ori **vacile**, după o altă variantă a mitului), mai precis în punctul aflat chiar în vârful lacului, unde unele din itinerarii amintesc o *mutatio Stabulum Diomedis*[140]. Localitatea se numea, după Martianus Capella[141] şi Pliniu cel Bătrân[142], **Tyrida** (**Tirida**) sau, după Pomponius Mela[143], **Turris** (v. mai sus paralelele şi sensurile acestuia), în timp ce Strabon aşează aici **Καρτερὰ κώμη**[144] "satul tare", ca *basileion* al lui Diomedes. O localitate vecină, la doar câțiva kilometri est de aici, se numea **Brendice**[145], un adjectiv înrudit cu cuvântul **βρένδον** "cerb" atestat de Hesychius[146]

---

[138] Isid. *Etym.* 15,1,49: *Brundisium autem dictum est Graece, quod **brunda** caput cervi dicatur: sic est enim, ut et cornua videantur, et caput, et lingua in positione ipsius civitatis*.

[139] Discuția este cu mult mai vastă, conținând şi etimologiile altor termeni care implică ideea "tare, puternic, dur", precum *căpetenie* ori chiar *brânză* (ca *lapte închegat*); cf. grupele de cuvinte gr. **τύρος** (*brânză*) – **ταῦρος**(*taur*)–**τύραννος**(*tiran*) sau rom. **brânză,** față de **Brendice**(v. infra, nota 146)–**βρένδον** (v. infra, nota 147)–sudov. **briedis** (*cerb*).

[140] Itin.Ant. 331.5: *Stabulo Diomedis*; Itin.Burd. 603.3: *ad Stabulo* (sic!) *Dio*[*medis*]

[141] *Nupt.Philol.et Merc.* 6.657.

[142] *Nat.Hist.* IV42.

[143] *Chorographia* 2.29: *Turris quam Diomedis vocant*

[144] *Geogr.* loc.cit.

[145] *Itin.Ant*. 322.1; v. şi alte variante ale numelui la Detschew *Sprachr.* 86. De la rădăcina acestui cuvânt, *brend-, trebuie să provină în română termenul de substrat ***brânză*** (etimologie propusă de Massim-Laurian), cu exact aceeaşi evoluție de sens ("lapte închegat, întărit") ca în cazul grecescului τυρός "brânză" (înrudit cu ταῦρος şi τύραννος).

şi cu formele ilirice citate mai sus. Este posibil ca la vechii locuitori ai acestui ţinut capetele acestor animale să fi avut o semnificaţie specială, ale cărei detalii ne scapă astăzi, dar de care trebuie să se fi legat şi ταυρῶν κεφαλαί de care ne ocupăm.

Or, capitala întregii regiuni bistoniene era tocmai Dikaia, a cărei principală emblemă monetară era taurul, capul de taur ori un personaj cu coarne. Să fie doar o coincidenţă, de vreme ce capul de taur se mai întâlneşte ca simbol monetar şi heraldic şi în alte locuri şi epoci?

Cred mai degrabă că prezenţa atât de insistentă a taurului ori a capului de taur în simbolistica şi în toponimia locală indică o intimă legătură între acest animal şi bistoni, stăpânii locului. Poate că el era animalul lor totemic, gând ce mă îndeamnă să mă întreb dacă nu cumva numele însuşi al Bistonilor (unde formantul iniţial Bis- poate fi legat de rad. ie. *gwōu- "bovină") va fi însemnat în dialectul de acolo chiar "(cap de) taur"[147]. Oricare ar fi relaţia dintre toponimul *Dikaia* şi (*capul de*) *taur*, există, cred, o bună explicaţie pentru care acest atribut este menţionat la Procopius, explicaţie sugerată de atestările unui alt toponim trac, anume Mesembria.

Fig. 12. Monede ale oraşului Dikaia (sec.V-IV a. Chr.).

§3.12. "Etichetele" oraşelor. Într-o inscripţie descoperită la Mesembria (IGB I, nr. 345 r.4) citim: Μεσεμβρία δὲ μυ πατρὶς, ἀπὸ [Μ]έλσα καὶ βρία "patrie îmi este Mesembria, de la *Melsa* şi *bria*". Adaosul *ἀπὸ [Μ]έλσα καὶ βρία* devenise un fel de "etichetă poetică" a (numelui) acestui oraş, aşa cum ne conving şi alte surse antice, din fericire păstrate. Astfel Strabon[148] ne spune: πρότερον δὲ †Μενεβρία [=*Μελσεμ-βρία][149], οἷον †Μένα [*Μέλσα[150]] πόλις, τοῦ κτίσαντος †Μένα [Μέλσα] καλουμένου, τῆς δὲ πόλεως βρίας καλουμένης θρᾳκιστί. "*numit mai întâi*

[146] Hesych. s.v. **βρένδον**· ἔλαφον "cerb" şi **βρέντιον**· ἡ κεφαλὴ τοῦ ἐλάφου "capul cerbului". Prezenţa însăşi a acestui cuvânt în dicţionarul lui Hesychius arată că el a fost folosit în sursele literare antice, azi pierdute, fără îndoială în scop etimologic, fiindcă doar astfel se poate explica intereseul grecilor pentru cuvinte provenite din alte limbi.

[147] Βισ- din Βίστων, Βίστονες poate proveni într-adevăr din ie *g^{w}ow- "bou, taur".

[148] *Geogr.* VII 6,1.

[149] În toate aceste nume, Μενα- este cu siguranţă corupt din Μεσα- ori Μελσα- şi de aceea poartă crux peste tot (v. Detschew, *Sprachreste,* p. 295).

[150] Rădăcina Μελσ- este într-adevăr atestată la Mesembria, însă în numele Μελσέων (v. IGB I nr. 308, V nr. 5103 ş.a.

Melsembria, cum ar veni 'oraşul lui Melsas', ctitorul numindu-se Melsas, iar 'oraş' spunându-se în tracă 'bria'". La Plinius[151] găsim: Mesembria...ubi Messa fuerat "*Mesembria...unde fusese Messa*". Stephanus Byzantius[152] este şi mai explicit: "Μεσημβρία...ἐκλήθη ἀπὸ Μέλσου. βρία γὰρ τὴν πόλιν φασὶ Θρᾷκες. ὥς οὖν Σηλυμβρία ἡ τοῦ Σήλυος πόλις, Πολτυμβρία ἡ Πόλτυος, οὕτω Μελσημβρία ἡ Μέλσου πόλις" "*Mesembria...s-a numit de la Melsas. căci Tracii spun 'bria' la 'oraş'. Aşadar, precum Selymbria (este) 'oraşul lui Selys', iar Poltymbria '[oraşul] lui Poltys', tot astfel Melsembria (este) 'oraşul lui Melsas'*". Întocmai cum la Homer oraşele, zeii şi oamenii de seamă purtau epitete individualizatoare, tot astfel istoricii şi chiar geografii de mai târziu aminteau în operele lor supranumele, renumele, epitetele ori "etichetele" de tipul celei prezentate mai sus, poate nu atât pentru a face expunerea mai interesantă ori pentru a-şi etala erudiția, cât pentru că ele țineau de titulatura oficială a localității respective. Este deci perfect posibil ca şi Δίκαια, τὸ ἐμπόριον ταύρων κεφάλων de la Procopius să fi fost o expresie cimentată, amintită, ca şi în cazul Mesembriei, ori de câte ori venea vorba despre acest oraş. Poate că acesta era rostul capului de taur de pe monezile Dicaiei, după cum coiful de pe monedele bătute la Mesembria poate fi simbolul fondatorului mitic Melsas[153].

Fig. 13. Cele mai vechi monede ale Mesembriei Pontica (500-300 a.Chr.), având pe avers un coif, poate simbolul regelui legendar *Melsas*.

În eventualitatea în care ipoteza noastră este corectă, şi deci oraşul amintit de Procopius în pasajul discutat este într-adevăr Dicaea, ipoteză spre care par să conveargă, cum am văzut, mai multe argumente filologice şi extra-filologice, atunci toponimele acestui pasaj se află nu în Tracia, cum arată subtitlul sub care ele se află, ci Rhodopei, provincia anterioară în listă. Această interpolare este prin urmare un tipar, de mare importantă în restaurarea formei inițiale a listelor, cum voi arăta în articolul final al seriei.

§3.13. Reconstituire. În cazul în care ipoteza prezentată este corectă, atunci întregul pasaj conținând localități din Rhodope ar fi:

[151] *Nat.Hist.* 4,45.
[152] *Ethnika* 446,15.
[153] Dacă nu cumva forma Mels- este asociată tracicului Zelm- care însemna probabil chiar "coif, pavăză", v. Detschew, *Sprachreste*, p. 173-175 (comentariile la Ζάλμοξις şi ζαλμός şi p. 181 s.v. –ζελμης).

Βέργισον, Δίνγιον, Σάκισσος, *Κουρτουζοῦρα ποταμοῦ κάστελλα εἰς Δίκαιαν, τὸ ἐμπόριον ταύρων κεφάλων *"Bergison, Dingion, Sakissos, castele pe râul Kurtuzura spre Dicaea, târgul capetelor de tauri".*

§3.14. Abstract

Κουρτουξοῦρα, Ποταμουκάστελλον, Εἰσδίκαια and τὸ ἐμπόριον Ταυροκεφάλων are more likely a Greek note than a string of Thracian names. I think that the previous two or three names ([Βέργισον], Δίνγιον and Σάκισσος) are referred as ***Κουρτουζοῦρα ποταμοῦ κάστελλα εἰς Δίκαιαν, τὸ ἐμπόριον ταύρων κεφάλων** *"fortresses on the river Kurtuzura towards Dikaia, the emporium of the bulls' heads"*. We wouldn't know what or who are these '(heads of) bulls', but in the whole region there are more toponyms meaning both "strong(hold)" and "bull, horn", and the symbol of Dikaia, as it appears on local coins, is – among others – a bull head, a bull or a horned character.

The article also presents the concept of *geographical label*, consecrated epithets bound to geographical names, exactly like the homeric epithets of gods and characters.

4. Ταμονβαρί - Σκέμνας (146.9-10)

§4.1. Numele **Ταμονβαρί** şi **Σκέμνας** (V[aticanus], dar **Σκελήνας** A[mbrosianus]) apar împreună în cea de a doua listă de toponime din *De Aedificiis*, – cea de la sfârşitul cărţii a IV-a, care acoperă provinciile diocezei Tracia – sub titlul **Θρᾴκης**, ele fiind aşezate de Procopius pe drumul principal al provinciei Thracia, de-a lungul râului Hebrus-Mariţa:

Θρᾴκης· Βόσπαρα - Βεσούπαρον - Καπιστούρια - Βηρίπαρα - Ἰσγίπερα - Ὀζόρμη - Βηρηΐαρος - Ταμονβαρί - Σκέμνας - Καράσθυρα - Πίνζος - etc. (Haury 146, 1-12).

§4.2. Numele eronate. Aproape toate numele acestui început de listă conţin diverse greşeli, pe care le voi inventaria în cele ce urmează, numerotate cu numărul rândului în care se află ele la pagina 146 a ediţiei Haury.

§4.2.1. Βεσούπαρον este cu certitudine o coruptelă a numelui *Βεσσαπάρα[154]. Finalul **ου** al primului formant (Βεσου- în loc de Βεσσα- [=lat. Bessa]) se explică, după Beševliev (*op.cit.* p.138) prin confuzia grafică ου/α, foarte frecventă în *De Aedificiis*[155]. Forma Besapara, atestată în *Itin.Burd*. (568,2), face de

[154] Beševliev, *Kastellnamen,* p. 128.

[155] De confuzia grafică α/ου se ocupă şi Beševliev în *Kastellnamen* , 11. El separă cazurile găsite în două categorii: 1. α pentru ου (ex. Τουῤῥίβας pentru Τούῤῥιβους [=lat. Turribus], Δρασίμαρκα pentru Δρουσίμαρκα [de la un Drusus]) şi 2. ου pentru α, (ex. Δούσμανες pentru

altfel inutile alte explicații ulterioare. Toponimul este un compus, format de la numele Bessilor (a căror capitală oraşul era) şi formantul final –**paron**. Acesta din urmă apare, în marea majoritate a cazurilor, sub forma –**para**, comună unei întreagi serii de toponime pe care le voi discuta în altă parte, anume cele terminate în –a şi considerate de cei vechi drept plurale neutre. ***Βεσάπαρον** (**Βεσούπαρον**) din textul procopian şi alte câteva ocurențe ale acestui formant (Βρίπαρον, Δριξίπαρος, Δωδοπαρον etc., cf. Detschew, *Sprachreste.* p. 356-357) par să arate însă că aceste toponime erau în realitate nişte singulare.

§4.2.2. Ἰσγίπερα este o formă incertă, atât grupul de litere **σγ**, cât şi formantul lexical Ἰσγι- fiind neobişnuite. Ne-am putea gândi eventual la un *(ε)ἰς Γίπερα, dar această supoziție nu este susținută de nici un indiciu pozitiv.

§4.2.3. Ὀζόρμη este o coruptelă dintr-un ***(ὁ) Ζύρμη** ori, mai degrabă, ***(ὁ) Σύρμη**, aşa cum voi arăta mai jos;

§4.2.4. Βηρηΐαρος este fără nici o îndoială o variantă marginală, interpolată apoi în text, a lui Βηρίπαρα aflat trei rânduri mai sus[156]. El consemna o formă masculină a acestui toponim, anume *Βηρίπαρος[157] (ΒΗΡΙΠΑΡΟC în unciale), scoasă de vreun scholiast din alt manuscris al operei sau de la alt autor şi notată pe banda liberă din capul rândului. El a fost apoi inserat în şirul de toponime în forma ΒΗΡΗΙΑΡΟC, datorată unei confuzii grafice uşor de înțeles, provocată de asemănarea între grupurile de litere ΗΙ şi ΙΠ, şi favorizată foarte probabil din nou de un diacritic neglijent scris, anume accentul ascuțit al lui ί (atât în Βηρηΐαρος cât şi în Βηρίπαρα[158]). Un caz similar ne prezintă numele Κηριπάρων (146.40) care apare în această formă doar în manuscrisul l_1, în timp ce în V – deşi considerat mai bun - el este scris |ηρ|παρων.

§4.2.5. Ταμονβαρί este şi el corupt, (finalul atipic este de altfel "ajustat" de Beševliev la ablativul plural **Tamonvaris** fără nici o explicație, v. *Kastellnamen* 129). Numele are aspectul unui compus, în care însă nu putem detecta nici un element familiar, care să-i certifice tracismul şi autenticitatea. Ταμον- este un formant complet necunoscut în toponimia tracă[159], nazala lui finală făcându-l încă şi mai improbabil. Formantul final –βαρι, care - judecând după grupul νβ[=nv] - ar

---

Δάσμανες [de la lat. *Dasmini*, atestat în itinerarii ca Praesidium Dasmini], Μουρκίαρα pentru Μαρκίαρα [=lat. (*ad*) *Marci ara*(*m*)], Τρεδετετιλίους pentru Τρεδετζετιλίας [=lat. vulg. *Tredetze tilias* pentru *Ad Tredecim tilias*]etc.). Vezi. şi nota 121.

[156] Un caz similar este cel al numelui Γητριστάους (147, 33), urmat la un rând distanță de varianta marginală, ulterior introdusă în text, Γετριστάοιε (147,34).

[157] Şi I. I. Russu, *Limba Traco-Dacilor*, Bucureşti, 1967, p. 70 n. 2 consideră că numele este o citire greşită a unui Beriparos.

[158] În minuscula folosită până prin sec. VIII, **η** şi **π** se scriau aproape identic: **n**.

[159] Singurele două toponime tracice începând cu Tam- pe care le cunoaştem, anume **Ταμασίδαυα** la Ptol. (*Geogr*. 3.10.8) şi **Tamitenus** (< *Tamita, la B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1989, nr. 214, de la Riben [Ad Putea]), cu structură şi temă evident diferite, nu pot pleda pentru tracismul lui Tamon-.

trebui pronunţat /vari/, cum de altfel face şi Beševliev[160], este de obicei comparat cu –βαρα din Ζουρόβαρα[161] (tot un unicat, la Ptol. *Geogr.* 3.8.4), deşi şi el este cel puţin îndoielnic, atât datorită lipsei de paralele cât şi desinenţei neverosimile –ι[162]. Detschew[163] (ca şi Georgiev[164]) îl consideră totuşi trac şi îl inserează printre resturile acestei limbi, punându-l în legătură cu pisid. Ταμων şi gr. Δάμων, evident doar în baza asemănării lor formale. Beševliev (*ibid.*) nu susţine o anumită origine, dar arată că -βαρι poate fi legat şi de nume celtice. Toate sunt însă apropieri caduce, de vreme ce numele, cum voi arăta mai jos, este deformarea unui cuvânt grecesc.

§4.2.6. Σκέμνας, un nume de aspect aparent normal, este şi el în fapt rezultatul unei destul de serioase greşeli de copiere, pusă în evidenţă de varianta sa din ms. A, care este Σκελήνας. ***M***-ul din ms. V şi grupul ***ΛΗ*** din ms. A ne arată că avem probabil de a face cu citirea greşită a grupului ΛΛ (dublu lambda) din arhetip, o eroare comună, bine cunoscută epigrafiştilor şi paleografiştilor (v. discuţia lui pe larg în cele ce urmează).

§4.2.7. Καράσθυρα în loc de *Καρασοῦρα (sic ego, καράσθυρα V, καράσυρα A, *Καράσουρα Beševliev *Kastellnamen* p. 130, nr. 11 şi Detschew, *Sprachresten,* p. 227). Lectura θυ pentru οῦ a fost categoric favorizată de o scriere neglijentă a circumflexului (v. şi numele următor).

§4.2.8. Πίνζος este şi el o grafie greşită, în loc de Πῖζος, provocată din nou de forma circumflexului, luat de această dată drept litera [**ν**][165].

§4.3. "Arhetipul deteriorat". Trecerea în revistă, întreprinsă mai sus, a numelor greşite ale acestui pasaj, care evidenţiază un număr relativ mare de erori pe un fragment de text de doar 11 toponime, ne arată că textul original al lui Procopius, cel puţin în acest loc, a fost serios denaturat în procesul copierilor lui succesive. Întrucât nu putem şti acum câte cópii intermediare au existat şi în care din ele s-a produs fiecare greşeală, din raţiuni practice voi atribui toate erorile de copiere unui singur manuscris ipotetic, pe care îl voi numi "Arhetipul deteriorat"[166]. Astfel comprimată, filiera informaţiei geografice din *De Aedificiis* va avea etapele:

[160] Beševliev, *Kastellnamen,* p. 129.

[161] Detschew, *Sprachreste,* p. 42.

[162] Cele câteva toponime în –ι atestate în Tracia sunt în fapt forme greşite, cele mai multe din ele apărând chiar în *De Aedificiis*: Ὑμαυπάρουβρι (146.29), Ἀργανοκιλι (123.51), Ἀναγογκλί (147.14) etc.

[163] Detschew, *Sprachreste,* p. 488.

[164] În IBR 9, 1962, p. 23 şi urm. (apud Beševliev, *Kastellnamen,* p. 129).

[165] Vezi o situaţie inversă la 146.43: Ἀντωῖνον în loc Ἀντωνῖνον unde un [**ν**] "volant" este luat drept accent circumflex (v. nota 114).

[166] Analiza detaliată a erorilor ne arată că, în realitate, aici nu este vorba de un singur manuscris ci de cel puţin două, dacă nu chiar trei, cărora li se pot reconstitui unele din atribute. Aceasta va fi substanţa unui viitor studiu.

-documente-sursă folosite de Procopius > original procopian > "Arhetipul deteriorat" > arhetip X (cum numeşte Haury arhetipul manuscriselor păstrate) > arborele manuscriselor păstrate.

Trăsătura principală a acestui manuscris trebuie să fi fost scrierea neîngrijită şi dezordonată. Literele (care, după confuziile pe care le dezvăluie, par să fi aparţinut minusculei cursive de prin sec. VIII-IX) erau trasate parcă în grabă, în acelaşi timp afectat şi neglijent. Multe din ele erau "aruncate", cu linii prelungite până în rândurile învecinate, uneori disproporţionate, trasate incomplet ori înghesuite una într-alta. S-a făcut abuz de abrevieri (marcate prin semne neînţelese de copiştii ulteriori), de ligaturi şi de *litere volante*[167]. Foile erau pline de adaosuri şi note, interlineare ori marginale, unele din ele introduse ulterior în text[168]. Nu este exclus ca unele părţi ale foilor să fi fost mai grav deteriorate, spre exemplu rupte ori pătate. Pasajul de care ne ocupăm apare probabil tocmai într-una din paginile cele mai afectate de astfel de erori, lucru care întăreşte bănuiala că atât Ταμονβαρί cât şi Σκέμνας sunt de fapt coruptele. Ele sunt unice[169] în toponimia tracă şi atipice, nici unul neavând componenţi ori formanţi recognoscibili, în ciuda apropierilor făcute de lingviştii citaţi. Ele se află într-un anturaj format, cum am văzut, din toponime aproape toate corupte, şi aceasta tocmai pe drumul cel mai bine cunoscut al diocezei Thracia (cel dintre Viminacium şi Constantinopolis) şi într-o porţiune pe care o cunoaştem în detaliu din mai multe surse. Pentru a înţelege cum au fost ele denaturate şi eventual pentru a reconstitui forma lor originală, metoda cea mai bună este să comparăm secvenţa de toponime din acest fragment de listă cu datele oferite de itinerarii ori de alte surse pentru acelaşi loc, proces pentru care trebuie mai întâi să stabilim şi să decupăm exact porţiunea de drum care ne interesează, şi să reconstituim apoi forma corectă a numelor de comparat.

§4.4. Localizarea. Ταμονβαρί şi Σκέμνας/Σκελήνας sunt plasate, mai precis, între Ὀζόρμη şi *Καρασοῦρα. *Καρασοῦρα este, fără nici o îndoială, Caras(s)ura din alte surse[170], localitate aflată pe dealul Sarlâka, între satele Rupkite (fost Turkmišlij) şi Svoboda (fost Alipašinovo), la cca. 30 km sud-vest de Stara Zagora

---

[167] Literele 'volante' (engl. *flying letters*) erau litere care se scriau deasupra rândului, uneori culcate şi cu forme diferite de cele obişnuite. Ex. Τιγᾶς (131,22 - în textul descriptiv), în locul formei corecte Τίγρας (care apare şi ea, în listă: Τίγρα [148,47]), se explică fără îndoială printr-un *rho volant* τιγᾶς, luat de copistul următor drept accent circumflex.

[168] De pildă, eu cred că "numele" Κουσκάβιρι-Κούσκουλις (145, 32-33, în finalul listei Rhodopei, reluate în finalul listei Moesiei în forma Κούσκαυρι-Κούσκουλι 148, 25-26), a fost în realitate o notă scrisă în latină (eventual la sfârşitul fiecărei pagini) care să fi surprins tocmai această stare de fapt: **conscabri cum scoliis** ("mâzgălite cu note, pline de note") ori vreo formulare asemănătoare.

[169] Unice sunt în pasajul nostru şi Βόσπαρα şi Καπιστούρια (ca şi Ἰσγίπερα, care este însă şi el suspect) dar autenticitatea acestora este întărită de faptul că aproape toate componentele lor (Βοσ-, Καπι-, -παρα, -στουρια, -περα) se întâlnesc şi în alte nume trace.

[170] În Passio S. Alexandri (apud Detschew *Sprachr.* p. 227): "ἐν κάστρῳ τινὶ Καρασούρᾳ ἀπὸ τεσσαράκοντα σημείων Φιλιπποπόλεως, Βεροίας δὲ δέκα καὶ ὀκτώ." şi *Itin.Burd.* 568,8: mansio Cillio 12 - mutatio Carassura 9 - mansio Arzo 11.

(Mihailov, în IGB III(2), p.80). Lucrurile sunt însă cu mult mai puțin clare în privința lui Ὀζόρμη, textele antice pomenind în această parte a Thraciei două entități geografice ale căror nume l-ar putea explica. Prima este o localitate, **Zyrmis** (abl.pl.), pe care *Tab.Peut.* 8.1 o aşează la 19 mp vest de Phinipopolis (=Philippopolis), identificată cu modernul Junacite, la confluența Topolniței cu Marița (Hebrus)[171]. Cealaltă este un râu, pe care Pliniu cel Bătrân îl numeşte **Syrmus** (*Nat.Hist.* 4,50), iar *Passio S.Alexandri*[172] **Σέρμη** şi **Sermius** în varianta latină[173], acelaşi cu bizantinul Στρέαμος, Σέρμον sau Σίρμιον, astăzi Stryma sau Struma, la cca. 16 kilometri est de Plovdiv[174]. La vărsarea acestuia, *Itin.Burd.* menționează o ***mutatio Sernota***[175] (K. Miller, *Itineraria romana. Romische reisewege an der hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, p. 537 şi Detschew, *Sprachreste,* p. 487 preferă varianta de manuscris ***Syrnota***), localizată de Deliradev[176] lângă Manole, pe malul râului omonim. Chiar dacă de obicei Ὀζόρμη este luat drept o altă grafie pentru Zyrmis[177] (fără îndoială datorită prezenței lui /**z**/ în ambele nume), toate elementele pledează pentru identificarea lui cu hidronimul **Σέρμη**, mai precis cu toponimul omonim aflat la vărsarea sa în Hebru, aşa cum afirmă cu convingere şi Beševliev (*Kastellnamen* 128). Un argument geografic pentru această localizare este acela că Ὀζόρμη apare în listă după Bessapara, adică în aval, deci la est de aceasta, acolo unde se află Serme/Sernota, în timp ce Zyrmis este la vestul ei. Încă mai convingător este însă argumentul lingvistic: **O**-ul inițial, un articol masculin aglutinat de către copişti – eroare frecventă în listele toponomastice greceşti –, nu se poate acorda cu numele însuşi (*Ζέρμη), care este un feminin, ci cu *apelativul intrinsec*[178] al acestuia. Cum cele mai multe dintre apelativele care desemnează un tip de localitate sunt neutre (precum *castellum*, *φρούριον*, *ὀχύρωμα*, *ἐμπόριον* etc.) ori feminine (mai ales cele mari, ca *urbs*, *civitas*, *πόλις*), foarte rar masculine (burgus, πύργος), este mult mai probabil ca aici să avem de a face cu un hidronim, care are de obicei un apelativ intrinsec masculin (*ποταμός, amnis* ori *fluvius*). Confuzia grafică între Z şi Σ fiind şi ea un fapt paleografic obişnuit, devine evident că explicația mai probabilă a lui Ὀζόρμη este prin *ὁ Σέρμη (ποταμός)[179] şi nu ca variantă a lui Zyrmis.

---

[171] Mihailov, IGB III(1), p.106-107.

[172] În IzvestijaSofia 8, 1934, p.153, 38.

[173] *Acta Sanctorum* Maii 3, 198, 13.

[174] Detschew, *Sprachreste,* 432, s.v. Σέρμη (2).

[175] *Itin. Burd.* 568.5: **mutatio Sernota** [var. Syrnota], la 12 mp în aval de Philippopolis.

[176] P. Deliradev, *Prinos kăm istoričeskata gegrafija ha Trakija II*, Sofia, 1953, p. 281.

[177] Mihailov IGB III(1), p.106-107 şi alții, deşi la Detschew el apare ca nume separat.

[178] Un nume geografic (toponim, hidronim etc.) are, cum voi arăta într-un studiu dedicat acestei chestiuni teoretice, două laturi: **numele propriu** (**geonimul**), întotdeauna exprimat, şi **apelativul intrinsec** (care arată ce obiect geografic este), iar acordul gramatical al eventualilor determinanți se poate face cu oricare dintre ele. Spre ex., în sintagma **frumoasa Constanța**, adjectivul *frumoasa* se acordă cu forma feminină a *numelui propriu* ***Constanța***, în timp ce în formularea **frumosul Constanța,** acordul se face cu *apelativul intrinsec*, aici neexprimat, "**oraş**".

[179] Varianta dată de ms. A, οζάρβα, nu ne este de nici un ajutor, ea fiind rezultatul unei alte erori de copiere, anume o contaminare cu finalul numelui Καστράζαρβα, aflat câteva linii mai jos.

Eliminând varianta *Βηρίπαρος [=Βηρηΐαρος], interpolată (aşa cum am arătat mai sus, la p. 40, pct. 4.2.4), rezultă că în porţiunea de drum de care ne ocupăm lista procopiană numea patru localităţi: ***Σέρμη** (†Ὀζόρμη), †**Ταμονβαρί**, †**Σκέμνας** şi ***Καρασοῦρα**. În *Itin.Burd.*, cel mai amănunţit dintre itinerariile care prezintă drumul Serdica-Constantinopolis, în acelaşi segment rutier se află tot patru toponime (568.5-8): **mutatio Sernota** –8 mp– **mutatio Paramuole** –12 mp– **mansio Cillio** –9 mp– **mutatio Carassura**. Sernota şi Carassura sunt localităţile din capetele segmentului, corespunzând, cum am văzut, lui *Σέρμη şi *Καρασοῦ-ρα, ceea ce înseamnă că Ταμονβαρί şi Σκέμνας se află exact acolo unde *Itin.Burd.* are Paramuole şi Cillio. Părerea mea este că originalul listei procopiene va fi conţinut în acest loc chiar numele corecte ale acestor două localităţi, aşa cum apar ele în *Itin.Burd.*, şi că formele atât de diferite ajunse până la noi se datorează unor erori ulterioare de copiere, iar rândurile de mai jos încearcă să explice circumstanţele în care s-au produs aceste erori. Privind mai bine cele două perechi de nume, observăm că ele nici nu sunt atât de diferite cum par la prima vedere. Ταμονβαρί şi Paramvole au în comun numărul de silabe, grupul –nv-/-mv-, succesiunea de vocale interioare **a** şi **o** (chiar dacă nu în aceeaşi ordine) şi accentul pe finală, în timp ce Σκέμνας din ms. V şi Σκελήνας din ms. A pot proveni dintr-o formă ce începea cu *Σκελλ-, corespunzând lui Cellae (Cillio în *Itin.Burd.*), cum voi arăta mai jos.

§4.5. Ταμονβαρί=Paramvoli. Părerea mea este că, în ce priveşte primul nume, avem de a face cu o singură şi gravă greşeală de copiere prin autodictare (cu mai multe componente, petrecute toate odată), prin care un original *Παραμβολη [pronunţat /paranvoli/], aflat într-un pasaj greu lizibil, a fost transcris prin Ταμονβαρι. Este însă posibil şi ca trecerea de la o formă la alta să fi fost făcută prin una sau mai multe dintre stadiile posibile prezentate în "scenariul lung" de mai jos.

§4.5.1. Gr. παρεμβολή şi **παραβολή.** La originea numelui Paramvole din *Itin.Burd.* şi a lui Ταμονβαρί din listă se află apelativul grecesc παρεμβολή "tabără militară". Cuvântul a fost împrumutat în latină prin ultimele secole de dinainte de Cristos în forma **parembole**, ca termen tehnic militar cu sensul cel mai probabil de "tabără militară nefortificată"[180]. Prin sec. II-III AD, el ajunsese să se pronunţe **paremvoli**, datorită evoluţiei interne a limbii greceşti[181]. Ambele pronunţii coexistau în vocabularul romanilor din teritoriile trace, încă aflate sub o puternică influenţă lingvistică traco-greacă. Este foarte posibil ca el să fi fost contaminat şi cu un alt cuvânt de origine greacă, foarte asemănător ca formă, anume **parabola** (de la gr. παραβολή) cu sensul "parabolă, comparaţie, similitudine", răspândit prin

[180] Sens dedus din definiţia pe care o dă dicţionarul lui Suidas (nr. Adler kappa,471) cuvântului **κάστρον**: κατὰ Ῥωμαίους παρεμβολὴ ἀσφαλῆς "castrum: la Romani, o *parembole* fortificată".

[181] Fostul /b/ grecesc (scris cu litera *beta* [β]) devenise /v/, iar fostul /ē/(/e/ lung, scris cu litera *ēta*[η]) devenise /ī/ (/i/ lung).

intermediul traducerii latine a textelor Noului Testament, care poate explica /a/-ul din Paramuole (în loc de /e/-ul aşteptat [παρεμβολή]).

§4.5.2. Probabil prin contaminarea acestor forme ale cuvântului s-a născut o variantă **Paranvoli,** formă nu ipotetică ci atestată în *Itin.Burd*. (*loc.cit.*). Aceasta – în virtutea analogiei cu **parabola** invocate mai sus – va fi suferit poate şi metateza lichidelor (/l/ şi /r/) petrecută în acest cuvânt[182]. În urma acestei noi alterări, ***Paranvoli** devine ***Palanvori**, care trebuie să fi fost şi pronunţia reală a toponimului în graiul localnicilor, consemnată de sursele lui Procopius şi preluată de el în listă, suficient de depărtată de etimonul său (παρεμβολή) pentru ca legătura între ele să nu mai fie evidentă pentru copiştii manuscriselor. Devenit astfel din cuvânt grec toponim "trac", adică un nume fără nici un înţeles ori element familiar pentru copiştii greci, deci fără posibilitatea ca ei să-l recunoască şi, în eventualitatea unor erori, să-l corecteze, numele nostru a fost în continuare stricat de unul din procesele aproape inerente în cazul copierii manuale a textelor şi mai ales a numelor străine pe care le conţin ele: confuziile grafice. Prima, cea care l-a şi schimbat cel mai mult, a provocat citirea greşită a majusculei iniţiale Π- drept Τ-, eroare perfect explicabilă prin formele celor două litere şi certificată chiar de manuscrisul listelor, care ne oferă un alt exemplu sigur: Τρισκίανα (121.23) în loc *Πρισκίανα[183] (localitate în teritoriul oraşului Kavetzos, în Dacia Mediterranea). *Παλανβορι, devenit în urma acestei noi erori *Ταλανβορι în minuscule (ΤΑΛΑΝΒΟΡΙ în capitale), a mai suferit încă două modificări de aceeaşi natură, ambele fiind confuzii de litere bine cunoscute şi des întâlnite în paleografia greacă. Prima este cea între Λ (aflat în vecinătatea unor litere cu formă asemănătoare, ca Λ sau A, mai rar Δ) şi M (despre care voi mai vorbi mai jos, la numele următor), care a făcut ca ipoteticul *Ταλανβορί reconstruit de noi să devină *Ταμανβορί. Cealaltă este între formele literelor /**α**/ şi /**ο**/, confuzie comună nu doar în scrierea veche greacă ci şi în cea latină, bine ilustrată chiar de manuscrisele operei de care ne ocupăm, în care găsim atât /**α**/ pentru /**ο**/ (în Βικ<u>ά</u>νοβο (124,27) pentru Βικ<u>ό</u>νοβο (=Vico Novo), Λουποφ<u>α</u>ντάνα (123,38) pentru Λουποφ<u>ο</u>ντάνα (Lupof<u>o</u>ntana ş.a.), cât şi /**ο**/ pentru /**α**/ (de pildă în Δι<u>ό</u>νοια (117.43) în loc de δι<u>ά</u>νοια, cuvânt grec cu sensul "minte, gând"). Această ultimă alterare a dus în sfârşit la forma complet aberantă Ταμονβαρί pe care o găsim azi în listă.

§4.5.3. Localizarea lui Paramvoli – Ταμονβαρί. Localitatea Parembole/ Paramvole se afla, după Mihailov (IGB III(1), p.245), la Asârlâka (=Hisarlâka) lângă Belozem (fost Geren), la est de Plovdiv, pe Hebru(Mariţa), fiind menţionată, în afară de *Itin.Burd*. citat mai sus, şi în *Passio S. Alexandri*[184] 21: ἐμπορεῖον, ᾧ

[182] Această metateză a făcut ca în limba vulgară **parabola** să devină **palav(o)ra** (de unde sp. *palabra*, v.fr. *paraule* > fr. *parole*, amândouă cu sensul "cuvânt", evoluat din cel creştin "parabolă").

[183] Aşa cum arată Beševliev în *Kastellnamen,* p. 97.

[184] În IzvestijaSofia 8, 1934, p. 126.

ὄνομα Παρεμβολή[185]. Şi alte localităţi de pe întinsul imperiului purtau acelaşi nume. *Itin.Burd*. 607.1 menţionează în Macedonia, la graniţa cu Epirul, o **mutatio Parambole**, din nou cu /a/ în loc de /e/ (care devine astfel o caracteristică a acestui text, poate un semn că la anul 333, când a fost redactat *Itin.Burd*., aceasta era pronunţia cuvântului în latina balcanică). *Not.Dign*. (*Orient.*) pomeneşte şi ea alte două, ambele ortografiate corect, ca în greceşte: una în Egipt (XXVIII: Legio secunda Traiana, **Parembole**), amintită şi de *Itin.Ant.* (161.2: **Parembole**) şi devenită ulterior oraş şi sediu episcopal, şi o alta în Armenia (XXXVIII: Cohors prima Lepidiana, Caene - **Parembole**).

§4.6. Σκέμνας (Σκελήνας) = Cellas (ori Cellenas). Şi cel de-al doilea nume poate fi identificat cu corespondentul său din *Itin.Burd*., adică **Cillio**, dacă în loc să optăm pentru doar una din cele două variante pe care le are toponimul în listă (Σκέμνας în ms. V, dar Σκελήνας în ms. A), admitem că ambele sunt denaturări ale unei forme din arhetip care, neglijent scrisă, putea fi citită într-un fel sau în celălalt. Dacă identificarea topografică făcută de noi este corectă, atunci numele localităţii era în antichitate **Cillae**/**Κέλλαι** şi se afla în locul numit azi Kalugerica, lângă gara Černa Gora (odinioară Kara Orman), de lângă Čirpan[186]. El are forme cu /i/ în cele două atestări latineşti - *Itin.Ant.* 136, 5 (**Cillis**, la 30 mp de Philippopolis) şi *Itin.Burd*. 568,7 (**mansio Cillio**) -, dar cu /e/ în cele traco-greceşti (două inscripţii puse chiar de localnici): **Κελλων** (gen.pl.) în IGB III(1), nr. 1519 (r.3: θεῷ Ἥρωτι Κελλων) şi **Κελληνός**, un etnicon în IGB III(1), nr 1520 (r.9-12: Κ/ελ/λην/ος). Este un toponim care figurează printre puţinele nume trace cu etimologie sigură, el conţinând apelativul ***kella** "izvor", din indo-eur.*g^{w}el(-no) (cu mutaţie consonantică) ori poate dintr-o variantă surdă *k^{w}el(-no), cu sensul "izvor, fântână" (v.germ.sus *quella*, engl. *well*, gr. *βάλλω* "azvârl" etc.). El se pronunţa şi cu un singur /l/, aşa cum ne arată unele nume păstrate, între care toponimul *Saldo-kela (dedus din etniconul Σαλδοκεληνός[187]).

§4.6.1 Tracul *kella "izvor". Apelativul **kel(l)a** era pantrac şi utilizat şi ca formant final al unor compuşi. Un afluent nordic al r. Erginias este numit în *Passio S. Alexandri* **Τζιορί-κελλος**[188], fără îndoială o adaptare morfologică greacă a unui

185 D. Cončev, *La voie romaine Philippopolis-Carasura et sa bifurcation de Ranilum*, în Godišnata na Plovdivskata narodna biblioteka i muzei, 1940-41, p. 45 şi harta.

186 Vezi şi Mihailov, IGB III(1), p. 248.

187 Epitet al lui Asklepios şi Heros în patru inscripţii de la Glava Panega (Moes.Inf.): IGB II, numerele 531, 540, 543 şi 554.

188 IzvestijaSofia 8, 1934, 156, 32-33: *ἠρώτησεν ὁ Τιβερειανός· Τίς καλεῖται ὁ ποταμός; καὶ λέγουσι αὐτῷ· **Τζιορίκελλος** καλεῖται* [Tiberianus întrebă "Cum se numeşte râul?", şi îi răspunseră "Tziorikellos se numeşte"]. Varianta latină (Acta SS. Mai 3, 199, la 13 Maii) are aici: *fluvium illum eius loci homines **Zioncellum** vocari dixerunt*. Detschew (*Sprachr.* 189) îl preferă ca nume principal pe Zioncellus, deşi acesta este o formă evident coruptă a unui *Zioricellus, certificat de varianta greacă, alterat datorită confuziei grafice latine cunoscute ri > n.

trac *Τζιορι-κελλας (cu desinența –as), format din **Tzior(i)-**, frecvent în hidronime[189], şi **-kel(l)a** "izvor". O localitate aflată în aceeaşi regiune, dar la sud de r. Erginias, între Gypsala şi Apri, numită azi Malgara, purta în antichitate probabil acelaşi nume cu cel al râului tocmai amintit, păstrat însă doar în atestări latineşti şi scris mai imprecis cu S- în loc de Z- ori Tz-: **Syracella** (332.3) şi **Syrascele** (333.5) în *Itin.Ant.*; mansio **Sirogellis** (pentru *Sirocellis, cu confuzia de litere G < C) în *Itin.Burd.* 602,3; **Syrascelle** în *Tab.Peut.* 8.5; **Surascele** (182.15) şi **Syrasele** (pentru *Syrascele, 372.16) în *Anon.Rav.* Interesant de observat că toate aceste atestări provin din două variante originare: una este formată cu –cella (fără s- la inițială şi cu dublu –ll-: Syra-cella), cealaltă cu –scela (cu s- la inițială şi cu un singur –l-: Syra-scela), doar *Tab.Peut.* constituind o excepție (cu s- inițial şi cu dublu /l/: Syrascelle). Inscripția IGB III(2), 1690 este celebra piatră de fundație a emporiului Pizos, din 202^{p}, populat cu colonişti proveniți din localități apropiate. Una din acestea, printre cele mai mici (dacă judecăm după numărul de colonişti trimişi) este **Σκελαβρια**[190], un compus din Skela(s) + bria, care s-ar putea lega chiar de localitatea noastră, aflată la câtiva kilometri de Pizos. La Serdica (Sofia) s-a găsit o inscripție dedicată lui Apollon numit **Ῥανισκεληνός** (IGB IV, nr. 1928, p. 43-44). Epitetul este geografic, localitatea de la al cărei nume provine, ***Raniskela**, fiind probabil locul de obârşie al dedicantului. El este cu certitudine un compus, din Rani- şi -skela, interesant fiind faptul că ambii săi formanți trimit tot la împrejurimile Cellei: –skela este acelaşi cu Σκελα- din Σκελαβρια, iar Ῥανι- are aceeaşi rădăcină cu a numelui Ranilum, localitatea din vecinătatea imediată a Cellei în *Tab.Peut.*, plasată de cercetătorii moderni la Orizovo. Un ultim toponim care conține acest cuvânt trac este pomenit de Plinius, în *Nat.Hist.* 4.37, anume **Myscella**, de la o rădăcină atematică Mys-.

Chiar dacă un formant inițial **Skel(a)-** nu lipseşte aşadar din toponimia tracă[191], sunt de părere că în acest caz variantele Σκέμνας/Σκελήνας se explică perfect prin toponimul Κέλλαι. Σ-ul inițial provine în numele nostru din aglutinarea[192] prepoziției εἰς la numele care începea cu *Κελ-, prepoziția fiind şi cea care explică acuzativul numelui, un feminin plural în [**-ας**]. Această aglutinare, bine atestată în textele greceşti, se poate întâlni chiar în *De Aedificiis* şi chiar în aceeaşi listă, în numele Ζδέβρην (147,25, de la *(εἰ)ς Δέβρην - şi el un acuzativ, dublet al lui Δέβρη 147,34), şi se datorează nu atât unei improbabile erori de

---

[189] Temă transcrisă diferit, prin Τζιορ(ι)-, Τζουρου-, *Ziori-, Zyra-, Zura- etc. în numeroase hidronime: Zyras (şi de aici Ζυρα-ξης), Κουρτου-ζοῦρας , Τζιορί-κελλος (*Zioricellus) etc. v. şi nota 121.

[190] În r. 12 Mihailov citeşte, fără multă convingere ("potius"), Σκεδαβριης, cu [δ], deşi la toți editorii anteriori lectura rândului este Σκελαβριης, lectură sprijinită în primul rând tocmai de existența acestor relativ numeroase paralele în toponimia tracă.

[191] **Skel(a)**-, care apare în Σκελαβρια şi Σκελεντηνη, trebuie să fie şi el un derivat de la ***kella-**, cu un **s** inițial protetic, cu funcție încă necunoscută dar frecvent în numele trace.

[192] Este mult mai puțin plauzibil ca acest /**s**/ să fi aparținut finalului numelui anterior, care ar fi fost astfel *Paramvolis, un ablativ plural cu totul improbabil pentru acest cuvânt.

copiere cât unei pronunții reale, specifice limbii vulgare. Explicația numelui, cât se poate de firească, ar fi aceea că el reprezintă o construcție autohtonă, traco-grecească, calchiată după numele latine formate cu Ad + acuzativul. În cazul nostru, echivalentul latin al toponimului ar fi fost **Ad Fontes** ("La izvoare") care, "tradus" în traco-greaca locului trebuie să se fi pronunțat *Σκέλλας (literar *εἰς Κέλλας). Judecând după atestările locale, numele trebuie să fi avut dublu lambda (Κέλλας) şi, în opinia mea, aşa va fi fost el scris şi în arhetipul manuscriselor lui Procopius. Mai puțin probabil este ca în originalul procopian numele să fi fost scris cu un singur lambda, grafie posibilă însă, aşa cum ne arată un alt toponim moesian bine atestat, anume *Σαλδο-κελα(ι)[193], alături de etniconul Ῥανισκεληνος de care am mai vorbit. Tocmai scrierea dezordonată a acestui *Σκέλλας[194] este cea care a dus la grafiile divergente Σκέμνας şi Σκελήνας.

Fig. 14. Drumul Traciei, la E de Philippopolis.

Este de la sine înțeles că erorile discutate mai sus, care au transformat toponimele *Παρεμβολή (>*Παλανβορί) şi *Σκέλλας din originalul procopian în Ταμονβαρί şi Σκέμνας, nu s-au produs cu necesitate întocmai ca în reconstituirea propusă, oricum nu pe rând (cum le-am descompus eu pentru a le putea analiza) şi poate nu în această ordine. Unele din ele au avut loc concomitent, cele mai multe fiind provocate cu siguranță de scrierea neglijentă din "arhetipul deteriorat". Nu am

193 *Σαλδοκελ(λ)α(ι), *Saltecaput şi mai frecventul *Σαλδοβύσσα (forme deduse din etnicoanele în –ηνος/-enus care le corespund, atestate în mai multe inscripții locale, v. IGB II, 510 şi următoarele) era un izvor termal vindecător, azi Glava Panega, pe cursul superior al Vitului, în Bulgaria de nord. Traducerea latină Saltecaputenus, conținând pe *caput* "izvor", certifică identitatea lui κελα cu **kella**.

194 Având forma ϲκελλαϲ (exempli gratia), citită greşit şi datorită accentului ascuțit al lui **ε**.

însă nici o îndoială că sensul şi rezultatul acestor erori sunt cele demonstrate, fiindcă altfel textele izvoarelor ar fi încă şi mai greu de explicat. Într-adevăr, nu cred că poate fi adusă vreo obiecție serioasă la identificarea lui Ὀζόρμη [emendat la *(ὁ) Σέρμη (ποταμός)] cu Sernota din *Itin.Burd.* şi, în consecință, la localizarea lui Ταμονβαρί şi Σκέμνας între Sernota şi Caras(s)ura, propuse mai sus. Iar dacă acceptăm această localizare, este foarte greu de crezut ca, pe o distanță de mai puțin de 25 km (câți sunt între Belozem/Parembole şi Černa Gora/Cellae), exact acolo unde lista omite toponimele Paramuole şi Cillio, ea să plaseze alte localități, tot două la număr, ale căror nume, evident corupte, să aibă – întâmplător – o mulțime de elemente comune cu cele două nume corecte lipsă. În fapt, identitatea lui Ταμονβαρί cu Paramuole şi a lui Σκέμνας cu Cillio este, în opinia mea, indiscutabilă, rolul demonstrației de mai sus fiind acela de a oferi o posibilă explicație de detaliu a erorilor care au afectat aceste nume, în speranța că înțelegerea lor ne va putea ajuta în efortul nostru de a reconstitui cât mai mult din forma originală a acestei atât de importante opere a lui Procopius.

§4.7. Reconstituire. Iată, în loc de concluzie a acestui al patrulea articol destinat toponimelor procopiene, o propunere de reconstituire a porțiunii de coloană din manuscrisul original din care făceau parte numele discutate:

<u>Θράκης·</u> Βόσπαρα,	
Βεσαπαρα, Καπιστούρια, Βηρίπαρα	Βηρίπαρος
Ἰσγίπερα, ὁ Σέρμη, Παραμβολή[195]	(*marginal*)
Σκελλας, Καρασοῦρα, *Πῖζος	

§4.8. Abstract

Ταμονβαρί and Σκέμνας occur also in the second list of toponyms of *De Aedificiis*, under the title 'of the Thrace':

Θρᾴκης· Βόσπαρα - Βεσούπαρον - Καπιστούρια - Βηρίπαρα - Ἰσγίπερα - Ὀζόρμη - Βηρηΐαρος - Ταμονβαρί - Σκέμνας - Καράσθυρα - Πίνζος - etc. (Haury 146, 1-12)

I show first that the page containing this string of names must have been dammaged, even more than the average errors in this manuscript. Then I demonstrate that Βηρηΐαρος - initially a variant of Βηρίπαρα (three rows above) - is a marginal note interpolated in the text. Thus, the remained substring from Ὀζόρμη to Καράσθυρα correspond perfectly to the same fragment of the road presented by the Itinerarium Burdigalense:

Ὀζόρμη - Ταμονβαρί - Σκέμνας - Καράσθυρα are the same as

mutatio Sernota – mutatio Paramuole – mansio Cillio – mutatio Carassura

[195] Ori *Παρανβολί sau *Παραμβολή.

Further on, I show that *Ταμονβαρί* can be very well explained as a deterioration of an original *Paramvoli* (Itin. Burd. *Paramuole*). The following *Σκέμνας* (but *Σκελήνας* in ms. A) may represent the actual popular pronounciation of εἰς Κέλλας [Iskellas or Skellas] (from *Kellai*, a toponym well attested in that very place), which also explains the feminine, the plural and especially the accusative of the name.

PLĂCUȚE DE DIADEMĂ DE PE TERITORIUL ROMÂNIEI (SECOLELE XII–XV)

SILVIU OȚA

Studiul de față are ca scop cartarea descoperirilor de **plăcuțe de diademă**, provenite din **necropole, tezaure, așezări,** precum și a **centrelor de producție**. S-au urmărit problemele legate de **terminologia** utilizată în legătură cu aceste piese, realizarea unei **tipologii** a plăcuțelor care au compus diademele și prezentarea sistemelor de prindere a acestora, tipologia pandantivelor, lănțișoarelor, cerceilor atașați, tehnicile de execuție. A fost realizată o tipologie a diademelor și au fost prezentate concluziile istorice privind etapele de utilizare a acestor piese de podoabă pe regiuni istorice și rolul lor.

Problematica plăcuțelor de diademă

Podoabe ale capului, diademele, au fost destul de puțin discutate din punctul de vedere al rolului lor, anume dacă au fost simple obiecte de podoabă sau au fost purtate doar de anumite persoane[1] și atunci doar în anumite momente. În general, literatura de specialitate se limitează la a le semnala, descrie[2] și încadra tipologic[3]. Au fost descoperite în morminte, în tezaure sau în diverse așezări (fig. 1). În literatura sârbă și bulgară, se specifică faptul că aceste piese erau purtate de tinerele căsătorite.

O altă problemă care se pune în legătură cu aceste piese constă în faptul că, uneori, au fost considerate piese de centură[4]. Trebuie însă să remarcăm că piesele amintite provin din tezaure în care nu au apărut catarame, iar în mormintele din secolele XI-XIII ele nu au fost descoperite ca piese de centură, ci doar ca diademe.

---

[1] C. Anton-Manea, MuzNaț 7, 1983, p. 127-133 - autoarea consideră că piesele descoperite la *Goranu* constituie de fapt o coroană princiară. L. Dumitriu, *Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert*, București, 2001, S. 125 - aceleași piese sunt considerate diademe de nuntă.

[2] Vezi *infra*, repertoriul descoperirilor.

[3] L. Dumitriu, *op. cit*, S. 25-29.

[4] *Ibidem*, p. 74-75, 127, Taf. 92/2, Taf. 11/3. Centura, de regulă, presupune prezența unei catarame. Or, în nici una dintre situații, nu a fost descoperită o astfel de piesă. Cel mult puteau împodobi un brâu din material textil, dar și acest lucru este puțin probabil. În toate mormintele cercetate la nordul Dunării, astfel de piese au fost descoperite strict în zona craniului defuncților. La sudul Dunării, există doar un mormânt (*Hajdučka Vodenica*, M. 2) în care astfel de plăcuțe erau în zona brațului, iar de aici s-a emis ipoteza că puteau împodobi și o piesă vestimentară (S. Erčegović-Pavlović, ZbornikRadBeograd 9-10, 1979, p. 279-283).

SCIVA, tomul 58, nr. 1-2, București, 2007, p. 117–156

O diademă poate conține, în afara suportului textil sau de piele, mai multe tipuri de plăcuțe sau de piese (mărgele, pandantive, lănțișoare, cercei), lucrate fiecare în altă tehnică.

În cele ce urmează voi analiza în primul rând tipurile de plăcuțe de diademă, pentru ca apoi să discut în ce combinații de tipuri şi variante au fost găsite.

Terminologie

Diademele sunt de regulă piese compuse. Ele cuprind suportul textil sau de piele şi plăcuțele metalice. Sunt şi situații în care, între plăcuțe, au fost intercalate mărgele (Trifeşti, Hudum - 1, 2). Uneori, în locul plăcuțelor, pot fi nasturi sau butoni sferici, ca în cazul M. 9 de la Portăreşti[5]. La plăcuțe pot fi ataşate pandantive, lănțişoare cu pandantive ori cercei de tâmplă cu sau fără lănțişoare cu pandantive sau chiar toate piesele enumerate. Modul de prindere a plăcuțelor pe suport textil poate fi diferit, dar, în cele mai multe cazuri, ele au fost cusute. De asemenea, sunt şi legate între ele prin mici verigi de sârmă, asemenea cazului de la Nicolinț-Râpa Galbenă.

În literatura română de specialitate, aceste podoabe ale capului cuprind mai multe sub-variante.

Terminologia este influențată în special de piesele păstrate în cele mai multe cazuri, anume părțile de metal (plăcuțele sau nasturii). Mărgelele sunt menționate mai degrabă ca piese auxiliare, ele fiind şi mai rar întâlnite. Suportul textil sau de piele fiind perisabil, a fost mai puțin analizat şi doar atunci când din el s-au mai păstrat resturi, în celelalte cazuri fiind doar presupus.

În cea mai mare parte a cazurilor de descoperiri de diademe, se observă că termenii utilizați sunt unitari: *diademă-fruntar*[6], *diademă*[7]. Sunt şi excepții, precum: *placă ornamentală*[8], *aplică*[9], *colier cu pandantive*[10]. În funcție de utilitatea piesei, diademele au fost numite şi *coroane princiare*[11]. În toate cazurile, indiferent de terminologia folosită, sunt definite piese sau ansambluri de piese cu aceeaşi utilitate. Se remarcă însă faptul că, deşi există un număr important de astfel de descoperiri, lipseşte o tipologie a lor pentru întregul spațiu românesc.

[5] L. Dumitriu, *op. cit.*, S. 133.

[6] V. Boroneanț, G. Crăciunescu, Drobeta 6, 1985, p. 119-134; V. Spinei, Danubius 6-7, 1972-1973, p. 21-27; I. Uzum, Banatica 9, 1987, p. 281-315.

[7] I. Ioniță, Materiale 8, 1962, p. 733-739; M. Petrescu-Dâmbovița, SCIV 4, 1954, 1-2, p. 233-255; L. Bătrîna, A. Bâtrîna, SCIVA 36, 1985, 4, p. 297 – 315; I. Stângă, Materiale, 1986, p. 9-15; A. Lukács, SCIVA 49, 1998, 2, p. 145-156; D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, 1998, p. 132-133; L. Dumitriu, *op. cit.*, S. 25; S. Oța, *Relații interetnice în Transilvania. Secolele VI-XIII,* Bibliotheca Septemcastrensis 12, 2005, p. 205.

[8] K. Horedt, Materiale 2, 1956, p. 22.

[9] R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936 – 1948,* Bucureşti, 1957, p. 321, fig. 338/2, p. 325.

[10] D. Pîrvulescu, AnB 2, 1993, p. 236.

[11] C. Anton-Manea, *op. cit.*, p. 128.

O primă tipologie a diademelor a fost realizată de către Luminița Dumitriu, dar numai pentru teritoriul de la sud de Carpați[12]. Conform tipologiei propuse, podoabele menționate cuprind patru variante, în funcție de forma lor exterioară şi de modul de execuție: diademe bandiforme, diademe ajurate, diademe cu pandantive, benzi de frunte. Lor li se adaugă şi alte tipuri, pe care autoarea lucrării nu le-a mai avut la dispoziție sau pentru care nu mai există măcar un desen al lor. Din descrierile de piese, precum şi din organizarea variantelor autoarei, putem conchide că, pentru primele trei, au fost selecționate acele piese executate în mai multe tehnici (ajurare, ciocănire, filigran, granulație, împletire de sârme, caboşoane etc.), elaborate, eventual, cu alte accesorii suplimentare, anume cu lănțişoare şi pandantive. Piesele simple, executate în tehnica *au repoussé,* sau nasturii cusuți pe o bandă de material textil au fost integrate în categoria *benzi de frunte*.

Repertoriul descoperirilor

Abrevieri: D = diametru, L = lungime, l = lățime, H = înălțime, Gr = grosime

I. Morminte:
Banat
I.1.Araca (**opšt.**: Novi Bečej)[13].

Descriere de ansamblu: necropolă din care s-au recuperat **plăcuțe de diademă**. Dintre cele publicate, una[14] este decorată cu protuberanțe circulare încadrate de un chenar punctat. Tot în interiorul chenarelor mai sunt şi nişte protuberanțe mai mici dispuse lângă cele mari. Al doilea exemplar este asemănător, dar chenarul are punctele de formă pătrată şi lipsesc protuberanțele mai mari din interior[15]. Ambele sunt rupte. A treia piesă[16] este pătrată, cu chenar din linie simplă, iar în interiorul său se află o protuberanță centrală, circulară. Între ea şi chenar, sunt dispuse în X patru flori de crin stilizate. Ultimul exemplar, de formă pătrată, este asemănător plăcuței precedente ca decor, însă este mai elaborat[17].

I.2.Cuptoare (**com.**: Cornea, **jud.**: Caraş-Severin)[18]

Punct: Sfogea; **ansamblu:** necropolă de inhumație; **anul descoperirii:** 1974?[19], 1975-1985; **caracterul cercetării:** sistematic;

[12] L. Dumitriu, *op. cit.*, S. 25-29,Taf. 1/1-8; 24/1; 25/1; 33; 38; 41/1-5; 88; 95/10.
[13] D. Minić, RadVM 37-38, 1995-1996, p. 121.
[14] *Ibidem*, p. 121, T.I/5.
[15] *Ibidem*, p. 121, T.I/6.
[16] *Ibidem*, p. 121, T.I/7.
[17] *Ibidem*, p. 116-117, 121, T.I/8.
[18] D. Țeicu, MitrBan 32, 1982, 4-6, p. 267, 272; I. Uzum, *op. cit.*, p. 287-288, 290, 292-293, fig. 2, p. 294, 299, 297, fig. 4/c, p. 304; D. Țeicu, Banatica 12/I, 1993, p. 233, 234, 242 (descrie o altă diademă decât cea menționată de I. Uzum la p. 292); S. Oța, *op. cit.*, p. 187-188.

Mormântul 214, plan; individual; inhumație; adâncime 0,35 m; V-E; decubit dorsal, cu brațele pe abdomen; **inventar:** 1) **diademă** fruntar din cașete mici (D la bază=0,81-0,91 cm), de formă cilindrică şi semisferică, goale în interior, din argint aurit, dispuse pe două rânduri[20];

Mormântul 225, plan; individual; inhumație; adâncime 0,40 m; V-E; decubit dorsal, cu brațul drept pe torace, iar cel stâng îndoit din cot, cu palma adusă pe claviculă; **inventar:** 1-6) **diademă** din cinci-şase plăcuțe din argint aurit, de formă pătrată, cu o protuberanță centrală, executată prin presare sau ciocănire, iar în colțurile fiecărei plăcuțe sunt câte patru orificii de prindere (9,4/9,4 mm), descoperită în zona frontală a craniului; 7) **cercel de tâmplă** din bronz, placat cu argint (D barei=0,3 cm), pe care a fost fixată o montură sferică (D=1,4 cm), decorată cu granule mici şi fixată pe verigă cu sârmă de argint (D verigă=3,1 cm, D maxim=3,65 cm), găsit în zona temporală stângă; 8) un **inel** cu montură, executat prin turnare şi ornamentat în tehnica granulației şi filigranului, veriga este lamelară (l=2 mm, D ext.=2,5 cm), în partea superioară are un caboşon împodobit cu granule şi filigran, în care a fost fixată o piatră sau chihlimbar şlefuit, descoperit în zona claviculei stângi.

Mormântul 232, plan; individual; inhumație; copil; adâncime 0,25 m; V-E; decubit dorsal, cu brațele pe lângă corp, şi palmele aduse pe bazin; **inventar:** 1) resturi ale unei **diademe**, din care s-a păstrat doar o plăcuță din argint de formă dreptunghiulară (2,15x1,48 cm). Plăcuța este decorată în tehnica *au repoussé,* cu un chenar împărțit în două suprafețe, în mijlocul fiecăreia fiind câte o protuberanță executată prin presare. În colțuri sunt patru orificii de prindere. A fost găsită în zona temporalului stâng.

Mormântul 327, plan; individual; inhumație; adâncime 0,20 m; decubit dorsal, antebrațul stâng pe lângă corp şi cu palma adusă pe bazin, antebrațul drept pe abdomen; craniul puțin aplecat spre dreapta; **inventar:** 1) un fragment de **diademă** fruntar, descoperit în dreptul craniului, din argint, probabil din plăcuțe dreptunghiulare, cu două protuberanțe centrale.

I.3.Nicolinț (**com.**: Ciuchici, **jud.**: Caraş-Severin)[21]

Punct: Râpa Galbenă; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** 2002; **caracterul cercetării:** descoperire întâmplătoare şi cercetare de salvare;

Mormântul 4, plan; pe o terasă a râului Vicinic, individual; inhumație; adult; adâncime 0,60 m; VSV-ENE; decubit dorsal, antebrațul drept pe torace, iar brațul stâng îndoit din cot, cu palma adusă pe claviculă; **inventar:** 1-16) la craniu avea **plăcuțe de diademă**, dintre care 14 cu câte trei protuberanțe (12 întregi, iar două rupte în două), şi două cu câte două protuberanțe fiecare (o piesă este întreagă, o alta este ruptă la un colț). Piesele au fost găsite pe un suport textil, iar între ele au

[19] Ar putea fi şi o greşeală de tipar la D. Țeicu, în articolul publicat în 1982.

[20] D. Țeicu, *op. cit.*, p. 242 se referă la o altă diademă decât cea prezentată de I. Uzum (*op. cit.*, p. 292).

[21] A. Radu, D. Țeicu, CCA, 2003, p. 213; S. Oța, *op. cit.*, p. 188-189, 215, fig. 1 (stânga sus).

fost legate cu mici verigi de sârmă introduse prin orificiile de la colțurile fiecărei plăcuțe. Fiecare plăcuță a fost decupată cu o foarfecă, deoarece pe verso se observă o mică bordură rezultată în urma unei tăieri, iar piesele sunt inegale (dimensiunile aproximative, luate pe un exemplar, sunt: L=30,1 mm, grosime=0,3 mm, l=13,5 mm, H=4 mm). În textul articolului se precizează că M. 4 avea diademă, dar în planul necropolei aceasta este figurată la M. 5. De asemenea, în text sunt publicate 14 plăcuțe de diademă, dar în realitate numărul lor se ridică la 16.

I.4.Şopotu Vechi (**com.**: Dalboşeț, **jud.**: Caraş-Severin)[22]

Punct: Mârvilă; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** 1988, 1989, 1991; **caracterul cercetării:** cercetare sistematică;

Mormântul 2, plan; în fortificație hallstattiană; individual; inhumație; adâncime 0,45 m; V-E; decubit dorsal, antebrațul drept pe abdomen, mâna stângă îndoită din cot, cu palma adusă pe claviculă şi picioarele întinse şi paralele; antebrațul stâng lipseşte; **inventar:** 1) fragment de plăcuță de **diademă** din argint. Diadema era alcătuită din plăcuțe dreptunghiulare, decorate cu două protuberanțe, înconjurate de altele mai mici (grosimea=2 mm, dimensiuni păstrate=1,7/1,4 cm).

Oltenia

I.5.Gogoşu (**com.**: Gogoşu, **jud.**: Mehedinți)[23]

Punct: Coasta Nucilor; **ansamblu:** necropolă (?); **anul descoperirii:** înainte de 1939; **caracterul cercetării:** descoperire întâmplătoare;

Descriere de ansamblu: diferită la cei doi autori citați, fiind amintite fie un posibil mormânt[24], fie două morminte descoperite la 200 m de tezaur[25]. Dintre acestea, conform descrierii lui I Stângă, unul avea **diademă** de "argint suflată cu aur, din plăcuțe, lucrate în tehnica *au repoussé*", Conform descrierii Luminiței Dumitriu, acestea au fost decorate „cu două proeminențe în formă de trunchi de piramidă, perforată cu şase orificii de fixare".

I.6.Izâmşa (**com.**: Obîrşia de Câmp, **jud.**: Mehedinți)[26]

Punct: Dealu Fântânilor; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** neprecizat; **caracterul cercetării:** salvare;

Descriere de ansamblu: necropolă de inhumație distrusă de lucrările agricole, cuprindea morminte singulare, dar şi duble. **Inventarul recuperat:** 1)

---

[22] D. Țeicu, *op. cit.*, p. 240, 242, 263, fig. 6/13, 264, fig. 7/c; idem, *Banatul montan…*, p. 133, 156, fig. 38/13; Oța, *op. cit.* p. 188.

[23] A. Bărcăcilă, CNA 14, 1939, p. 130, AMN 11; Stîngă, *op. cit*, p. 15; L. Dumitriu, *op. cit.*, S. 124-125.

[24] L. Dumitriu, *op. cit.*, S. 124.

[25] I. Stângă, *op. cit.*, p. 15.

[26] O. Toropu, *Romanitatea târzie şi străromânii în Dacia traiană sud-carpatică (secolele III-XI),* Craiova, 1976, p. 175, 178; D. Galbenu, Drobeta 1974, p. 260-261; L. Dumitriu, *op. cit.*, S. 126-127, Taf. 11/3, fig. 92/2, 3.

cercel cu montură biconică, din foiță de argint, decorat în tehnica granulației şi sârmă de argint înfăşurată; 2) **scoici** Cypraea spondilus; 2) **brățară** din tablă de bronz decorată prin incizie; 3) **brățară** executată prin turnare, decorată cu motive geometrice; 4) **plăcuță** din foiță de bronz, de formă pătrată (2,2 x 1,9 cm); 5) **plăcuță** din foiță de bronz, de formă triunghiulară (2,2 cm).

I.7.Ostrovul Mare (**com.**: Gogoşu, **jud.**: Mehedinți)[27]

Punct: Insula Ostrovul Mare; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** 1978-1979; **caracterul cercetării:** sondaj;

Mormântul 3, plan; pe dună de nisip; individual; inhumație; feminin, adolescent (16-18 ani); adâncime 0,25 – 1,00 m; V-E sau deviat; decubit dorsal; **inventar:** 1-7) **diademă** din şapte plăcuțe de argint, aurite, de formă dreptunghiulară, ornamentate în tehnica *au repoussé*, cusute pe o pânză; decorul constă într-un cadru punctat împărțit în două registre egale, în mijlocul fiecăreia fiind câte o rozetă; la fiecare colț este câte o perforație pentru a fi cusute pe suportul textil; a fost descoperită pe craniu.

I.8.Portăreşti (**com.**: Giurgița, **jud.** Dolj) [28]

Punct: Cetățuie; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** 1972-1973, 1977-1979; **caracterul cercetării:** salvare

Mormântul 9, tumular, secundar; individual; copil; decubit dorsal, cu brațele îndoite din coate, cu palma dreaptă pe torace, iar cea stângă adusă pe claviculă; picioarele întinse şi paralele; **inventar:** 1-11) **butoni** sferici din aramă, în jurul capului; 12-13) **cercei** de cupru argintat, cu veriga circulară; pe verigi sunt pandantive sferice decorate cu tuburi şi sârme, înfăşurate şi în jurul verigii pentru fixarea pandantivului; a doua piesă are sfera distrusă. Dimensiuni: 2,9 x 3,2 cm respectiv 3,00 x 2,6 cm; 14) colier din 362 mărgele din pastă de sticlă alb-verzuie, inelare; 15) **inel** din bronz, descoperit la mâna dreaptă; chatonul este sudat pe verigă şi este decorat cu motiv solar (D. disc=1,9 cm).

Moldova

I.9.Doina (**com**.: Girov, **jud.**: Neamț)[29]

Punct: în partea de E a satului, între şoseaua Girov-Roznov şi marginea terasei dinspre râu, la cca 300 m de el; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** 1982, 1983; **caracterul cercetării:** sistematic;

Descriere de ansamblu: necropolă plană de inhumație, în apropierea malului râului. În necropolă a fost descoperit şi un mormânt care avea ca inventar funerar şi **plăcuțe de diademă**.

[27] V. Boroneanț, Crăciunescu, *op. cit.*, p. 120, fig. 1/3, 4, 123; I. Stîngă, *op. cit.*, p. 13; L. Dumitriu, *op. cit.*, S. 132, Taf. 37/27-33.

[28] C. M. Tătulea, Oltenia 3, 1981, p. 47-60; L. Dumitriu, *op. cit*, S. 133, Taf. 94/5-16.

[29] V. Spinei, M. Alexianu, V. Butnaru, *Memoria Antiquitatis* 9-11, 1977-1979 (1985), p. 227-260.

Mormântul 33 A plan; dublu; copil; V-E; decubit dorsal, brațele pe lângă corp şi picioarele întinse şi paralele; **inventar:** 1) **nasture** sferic din argint sau bronz argintat descoperit la tâmplă.

Mormântul 40 A plan; triplu; copil; V-E; decubit dorsal, brațele pe lângă corp şi picioarele întinse şi paralele; posibil să fi avut şi sicriu; **inventar:** 1-2) **nasturi** sferici din argint sau bronz argintat descoperiți la tâmplă.

Mormântul 40 B plan; triplu; copil; V-E; decubit dorsal, brațele pe lângă corp şi palmele aduse pe bazin; picioarele întinse şi paralele; posibil să fi avut şi sicriu; **inventar:** 1) nasture sferic din argint sau bronz argintat descoperit la tâmplă.

Mormântul 41 plan; individual; copil; V-E; decubit dorsal, brațele pe lângă corp şi picioarele întinse şi paralele; **inventar:** 1-2) nasturi sferici din argint sau bronz argintat descoperiți la tâmplă.

I.10. Hlincea (**com.:** Ciurea, **jud.**: Iaşi)[30]

Punct: ; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** ? ; **caracterul cercetării:** sistematic;

Descriere de ansamblu: au fost descoperite două morminte de femei care aveau în inventar mai multe **mărgele** mici de os şi sticlă, din care unele aurite şi două **plăcuțe** de argint aurit, rectangulare cu orificii la fiecare colț, pentru fixare pe suport textil sau de piele. Decorul a fost realizat în tehnica *au repoussé* şi constă din câte un leu în relief. Piesele au fost descoperite în cea mai mare parte în zona craniilor scheletelor, iar alte piese de inventar lipseau. Din necropolă a fost recuperată şi o monedă emisă în timpul lui Petru al II-lea sau Ştefan al II-lea (secolul XV), perforată.

I.10.Hudum (**com.**: Curteşti, **jud.**: Botoşani) [31]

Punct: necropola 1 din Dealul Hudumului; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** 1987; **caracterul cercetării:** sistematic;

Mormântul 11; **inventar:** 1-2) **diademă** cu două plăcuțe, probabil din cupru; decorul a fost realizat în tehnica imprimării şi constă într-un S flancat de două linii paralele, acestea la rândul lor fiind spre colțul plăcuțelor câte un cârlig; spre margine este câte un chenar rectangular, iar la exteriorul său sunt incizate perpendicular pe el registre de linii paralele.

Mormântul 15; **inventar:** 1-4) **diademă** cu patru plăcuțe, probabil din cupru; decorul a fost realizat în tehnica imprimării şi constă într-un S flancat de două linii paralele, acestea la rândul lor fiind spre colțul plăcuțelor câte un cârlig; spre margine este câte un chenar rectangular, iar la exteriorul său sunt incizate perpendicular pe el registre de linii paralele.

---

[30] M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 244, fig. 6, 245, fig. 7; M. M. Popescu, *Podoabe medievale în Țările Române*, Bucureşti, 1970, p. 20, 22, fig. 14.

[31] V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV,* Chişinău, 1994, p. 464, fig. 30/24-29; idem, R. Popovici, ArhMold 12, 1988, p. 235, fig. 1/5, 237, 239, fig. 4/6, 243, fig. 5/4.

Mormântul 20; **inventar:** 1-4) **diademă** cu patru plăcuțe, probabil din cupru; decorul a fost realizat în tehnica imprimării şi constă într-un S flancat de două linii paralele, acestea la rândul lor fiind spre colțul plăcuțelor câte un cârlig; spre margine este un chenar rectangular, iar la exteriorul său sunt incizate perpendicular pe el registre de linii paralele; s-au păstrat fragmente de țesătură de la suport; 5-6) doi **nasturi** sferici din foiță metalică; 7-14) opt **mărgele** circulare, din care şapte plate, iar una tubulară.

Mormântul 63; **inventar:** 1-2) **diademă** cu două plăcuțe de argint aurit; decorul a fost realizat în tehnica imprimării

Mormântul 79; **inventar:** 1-2) **diademă** cu două plăcuțe, probabil din cupru; decorul a fost realizat în tehnica imprimării şi constă în linii simple dispuse în unghi sau cârlige care formează un motiv cordiform; spre margine este un chenar rectangular, iar la exteriorul său sunt incizate perpendicular pe el registre de linii paralele;

Mormântul 80; **inventar:** 1-4) **diademă** cu patru plăcuțe, probabil din cupru; decorul a fost realizat în tehnica imprimării şi constă într-un S flancat de două linii paralele, acestea la rândul lor fiind spre colțul plăcuțelor câte un cârlig; spre margine este câte un chenar rectangular, iar la exteriorul său sunt incizate perpendicular pe el registre de linii paralele; s-au păstrat fragmente de țesătură de la suport; 5-8) **mărgele** circulare, plate (4)

Mormântul 84; **inventar:** 1-2) **diademă** cu două plăcuțe, probabil din cupru; decorul a fost realizat în tehnica imprimării şi constă într-un S flancat de două linii paralele, acestea la rândul lor fiind spre colțul plăcuțelor câte un cârlig; spre margine este câte un chenar rectangular, iar la exteriorul său sunt incizate perpendicular pe el registre de linii paralele; s-au păstrat fragmente de țesătură de la suport

Mormântul 86; **inventar:** 1-2) **diademă** cu două plăcuțe, probabil din cupru; decorul a fost realizat în tehnica imprimării şi constă într-un S flancat de două linii paralele, acestea la rândul lor fiind spre colțul plăcuțelor câte un cârlig; spre margine este câte un chenar rectangular, iar la exteriorul său sunt incizate perpendicular pe el registre de linii paralele;

Mormântul 90; **inventar:** 1-2) **diademă** cu două plăcuțe de aur, cusute pe o bandă de piele; decorul a fost realizat în tehnica imprimării; 3-10) **mărgele** circulare plate (opt)

Mormântul 144; plan; **inventar:** 1-8) **diademă** formată din opt plăcuțe de argint cusute pe suport textil, lat de aproximativ 2,5 cm; între plăcuțe au fost şiruri de mărgele prin care a fost trecut câte un fir cusut pe țesătură; mărgelele sunt circulare, din pastă de sticlă, unele de culoare grena, iar altele verzi, galbene şi albastre; plăcuțele sunt perforate la cele patru colțuri şi au formă dreptunghiulară (L=21 mm); decorul constă într-un cadru punctat, iar în centru o floare cu opt petale; a fost descoperită pe craniu.

I.11.Hudum (**com.**: Curteşti, **jud.**: Botoşani)[32]

Punct: necropola 2; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** 1987; **caracterul cercetării:** sistematic;

Mormântul 112; **inventar:** 1-4) **diademă** cu patru plăcuţe de argint aurit; decorul, zoomorf, a fost realizat în tehnica imprimării, reprezentând un patruped încadrat într-un chenar; la colţuri este câte un orificiu pentru fixare pe suportul textil sau de piele; 5-7) **mărgele** circulare plate (trei).

Mormântul 150; plan; individual; inhumaţie; adâncime 0,45 m capul şi 0,50 picioarele; orientare: 4400 %0 VSV – 1200 %0 ENE; decubit dorsal, antebraţele aduse cu palmele în partea superioară a toracelui; cărbuni depuşi în zona craniului; din groapă s-a recuperat şi un fragment ceramic; **inventar:** 1-2) **diademă** din două plăcuţe de cupru cusute pe suport textil; piesele sunt distruse.

Mormântul 169; plan; individual; inhumaţie; adâncime 0,60 m; orientare: 4300 %0 VSV – 1100 %0 ENE; decubit dorsal, cu palmele pe abdomen; în zona craniului şi a bazinului erau bucăţi de cărbune; între femure avea seminţe; **inventar:** 1-3) **diademă** din trei plăcuţe (cu decor din linii drepte şi spiralate, asemenea pieselor din necropola nr. 1) de cupru şi 4) mărgele circulare din pastă de sticlă albă, cusute pe o bandă textilă (l=1,7 cm); 5) **ţintă** de fier de la încălţăminte, găsită la extremitatea tibiei piciorului stâng.

I.12.Izvoare (**com.**: Dumbrava Roşie, **jud.**: Neamţ)[33]

Punct: prelungirea Dealului Izvoarelor spre sud, staţiunea neolitică; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** 1936-1948; **caracterul cercetării:** sistematic;

Mormântul 3, plan; individual; inhumaţie; adâncime 0,40 m; V-E; decubit dorsal, cu braţele pe torace sau abdomen; **inventar:** 1-2) două plăcuţe de **diademă**, descoperite pe frunte; sunt din foiţă de bronz, pătrate, cu dimensiunea de 1/1 cm, decorate în tehnica *au repoussé* cu un chenar de puncte de formă patrulateră, iar în interior are motive vegetale; la fiecare colţ are câte o perforaţie pentru prindere pe suport textil.

I.13.Netezi (**com.**: Grumăzeşti, **jud.**: Neamţ)[34]

Punct: ?; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii: ?**; **caracterul cercetării:** sistematic

Mormântul 58, decubit dorsal, cu mâinile îndoite din coate şi palmele aduse pe torace, respectiv pe abdomen; **inventar:** 1-8) **diademă** din opt plăcuţe de argint, de formă rectangulară; decorul executat prin ştanţare, constă în palmete; la fiecare colţ este câte o perforaţie.

[32] *Ibidem*, p. 237.
[33] R. Vulpe, *op. cit,* p. 50, 321, fig. 338/2, p. 324, fig. 341/3-4, 325.
[34] L. Bătrâna, A. Bătrâna, SCIVA 36, 1985, 4, p. 309, 310, fig. 3-5.

I.14.Piatra Neamț (**jud.**: Neamț)[35]

Punct: Dărmăneşti; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** 1957, 1958, 1968; **caracterul cercetării:** sistematic;

Mormântul 5 (23), plan; individual; inhumație; feminin; adâncime 0,75 m; VNV-ESE; groapa uşor albiată; decubit dorsal, cu brațele pe coapse, neîndoite; picioarele nu erau paralele; **inventar:** pe frunte avea o diademă fruntar, din plăcuțe de cupru, executate în tehnica *au repoussé*, cu perforații la fiecare colț; 2-3) **verigi de păr**, din cupru (una este ruptă) ; 4) **monedă** emisă în timpul lui Petru Muşat (1375-1391).

I.15.Trifeşti (**com.**: Trifeşti, **jud.**: Iaşi) [36]

Punct: est de CAP; **ansamblu:** necropolă; **anul descoperirii:** 1959, 1981; **caracterul cercetării:** salvare, apoi sistematică;

Mormântul 12, plan; decubit dorsal, cu o mână îndoită din cot şi depusă pe abdomen, iar cealaltă adusă în partea superioară a toracelui sau pe claviculă; **inventar: diademă** din plăcuțe de bronz decorate în tehnica *au repoussé* cu motive florale stilizate; între plăcuțe au fost cusute pe suportul textil şi mărgele de dimensiuni mici; la fiecare colț este câte o perforație pentru a fi cusute pe suport; a fost descoperită pe craniu.

Mormântul 35, plan; inhumație; **inventar:** 1-5) **diademă** din cinci plăcuțe (2,7 x 2,4 cm) din argint aurit la exterior, cu decorul executat în tehnica *au repoussé*, iar marginile alveolate, prin poansonare; la fiecare colț este câte o perforație pentru montarea pe suportul textil sau de piele; motivul ornamental constă într-un “animal de pradă, arcuit pentru atac.”; tot diademei îi aparțineau şi 6) **mărgele** din pastă de sticlă, opacă , cusute pe suport textil.

II.Tezaure:

Banat

II.1.Banatsko Despotovac (**opšt.**: Zrenjanin)[37]

Descriere de ansamblu: Tezaur cu podoabe, **monede** (150 piese) şi **vase** medievale. Tezaurul se află la MNM (inv. nr. 1881.46.1, 2, 3 la care se adaugă probabil încă două vase), respectiv MB Timişoara (inv. nr. 3998, 3988, 4004, 6313). **Diadema** cuprinde şase plăcuțe de argint, din care două triunghiulare şi patru dreptunghiulare, decorate fiecare cu câte un chenar de sârmă filigranată. Fiecare plăcuță dreptunghiulară cuprinde trei registre orizontale, decorate cu cerculețe de sârmă (registrele exterioare) dispuse unele lângă altele. Registrul central este decorat cu granule (câte şapte pe fiecare plăcuță). Piesele sunt legate

[35] V. Spinei, Danubius 6-7, 1972-1973, p. 23.

[36] Idem, *Moldova*..., p. 464, fig. 30/16-20; I. Ioniță, *op. cit.*, p.737, fig. 6; V. Spinei, Materiale, 1986, p. 240, 241, fig. 2/24-28.

[37] D. Pîrvulescu, *op. cit.*, p. 233, 234, pl. I, fig. 1/a-b, 2, 236, 237, foto 1, 238, foto 2, 239, foto 3.

între ele prin balamale mobile, formate din verigi circulare. În partea inferioară a plăcuţelor sunt montate alte verigi (câte două, dar posibil ca iniţial să fi fost câte trei), de care atârnă lănţişoare pe care sunt montate sfere la capete şi în zona centrală. Plăcuţele triunghiulare, decorate cu granule, au la baza lor şi câte un cerculeţ de sârmă filigranată. În partea inferioară au fixată câte o verigă de care atârnă câte un lănţişor, fiecare cu două sfere, dispuse asemenea celor aflate la piesele precedente.

Cerceii sunt formaţi din câte o verigă cu un capăt întors în formă de buclă. Pe verigi sunt montate câte două sfere confecţionate din foiţă de metal, asemenea celor de la lănţişoarele atârnate de plăcuţele diademei. Între cele două sfere, pe verigi, este ataşat câte un pandantiv compus din două prisme piramidale (fiecare cu trei laturi), inegale, adosate. În zona în care sunt adosate, au fost montate trei verigi, de care este atârnat câte un lănţişor, decorat de-a lungul lui cu câte două sfere din foiţă metalică, iar la capete erau probabil alte pandantive conice (se mai păstrează doar un astfel de pandantiv, restul fiind pierdute sau distruse). În capătul prismei inferioare este montată câte o altă verigă de care atârnă un lănţişor identic decorat (fotografiile nu mai corespund cu desenele). Decorul pandantivelor de care atârnă lănţişoarele este realizat în tehnica granulaţiei (în interiorul chenarului) şi a filigranului (pe muchii şi în interiorul chenarului).

II.2.Macovişte (**com.**: Ciuchici, **jud.**: Caraş-Severin)[38]

Descriere de ansamblu: tezaur descoperit în anul 1978 pe Valea Vicinicului şi achiziţionat în anul 1979 de către MJIR. A fost descoperit într-un **vas** ceramic care stătea cu gura în jos. Din tezaur au fost recuperate doar câteva piese (**cercel** de tâmplă, **inele** de deget şi **plăcuţe de diademă**). Plăcuţele de diademă (patru, iniţial posibil opt) se află în colecţia MBMR, cu următoarele numere de inventar: A. 45012, 45013, 45015, 45017. Cele patru plăcuţe au greutatea cuprinsă între 2,21 – 2,74 gr. Au fost confecţionate din plăcuţe de argint în tehnica *au repoussé.* Piesele sunt dreptunghiulare, cu un fleuron în partea superioară. Unele piese au un dublu chenar, liniar, iar altele un chenar liniar simplu, iar în interiorul său este dublat de un altul punctat, în formă de granule. Decorul constă în partea superioară într-un motiv floral, probabil crin stilizat, a cărui tulpină porneşte din partea inferioară; tulpina este flancată de două păsări, considerate a fi păuni.

II.3.Sîmbăteni (**com.**: Păuliş, **jud.**: Arad)[39]

Descriere de ansamblu: tezaur din secolul al XIII-lea, depozitat în vas de lut, compus din aproximativ 400 **monede** şi obiecte de podoabă (**pandantiv** decorat cu trei pietre semipreţioase şi lanţuri care aveau ataşate la capete pandantive sferice, **inele** de buclă şi două de tâmplă, cinci **inele** sigilare, patru **brăţări** şi două **catarame)**.

[38] I. Uzum, ActaMN 20, 1983, p. 515, 516; D. Ţeicu, *Banatul montan…*, p. 157, fig. 39/1-2.

[39] B. Mitrea, Dacia N.S. 19, 1975, p. 326; C. Ştirbu, CN 2, 1979, p. 47, 65.

Oltenia-Muntenia

II.4.Covei (**jud.**: Dolj)[40]

Descriere de ansamblu: tezaur de obiecte de podoabă (**diademă**) şi de port (**nasturi, aplice**), **vase** metalice, **teacă** de cuțit, **lingură**, descoperit în anul 1927. Diadema (din argint aurit) este formată din plăcuțe de formă circulară, simple sau pereche, montate pe trei lănțişoare. Decorul a fost executat în tehnica granulației şi filigranului (motive florale), iar pe unele plăci au fost montate caboşoane. La plăcuțele de la capetele diademei au fost montate câte trei lănțişoare pe care au fost introduse aplici de acelaşi tip. La capătul fiecărui lănțişor a fost montată câte o verigă.

II.5.Curtea de Argeş (**jud**.: Argeş)[41]

Descriere de ansamblu: descoperire întâmplătoare. Diadema este executată din lănțişoare la care sunt ataşate plăcuțe circulare, atârnate (ajurate), grupate câte trei, pandantive cordiforme (spre capetele lănțişoarelor). Plăcuțele sunt decorate în tehnica granulației. La capetele lănțişoarelor sunt ataşate două pandantive laterale decorate cu câte două caboşoane ovale, dispuse unele sub altele (între ele sunt alte două plăcuțe circulare, unite între ele), în care sunt montate cristale de stâncă. Caboşonul din partea superioară este ataşat la o plăcuță decorată cu motive vegetale. De caboşonul din partea inferioară au fost montate şase lănțişoare cu pandantive piriforme la capete.

II.6.Gogoşu (**com.:** Gogoşu, **jud.**: Mehedinți)[42]

Descriere de ansamblu: într-un tezaur descoperit în anul 1929, în punctul „Coasta Nucilor”, pe lângă 234 de **monede**, din a doua jumătate a secolul al XIV-lea şi probabil de la începutul celui următor, emise în timpul lui Dan I (1385-1386), Mircea cel Bătrân (1386-1418) şi Strațimir (1365-1396), au fost recuperate o **tăviță** de argint aurit, **lănțişoare**, **pandantive**, **brățări**, fragmente de **centuri**, **aplici** şi un fragment de **țesătură** cu fir de aur. **Pandantivele** sunt de două tipuri: primul este triunghiular, decorat în tehnica granulației şi a filigranului, un caboşon pătrat în centru şi cerculețe de sârmă. De partea inferioară au fost fixate cinci lănțişoare la ale căror capete atârnă pandantive piriforme şi în formă de lunulă. Cel de-al doilea tip de pandantiv este executat în tehnica turnării şi filigranului, din argint aurit, din cinci trunchiuri de con dispuse liniar. Pe tija formată este montată şi o sferă, între trunchiurile de con. În partea inferioară sunt trei lănțişoare la ale căror capete sunt pandantive piriforme.

[40] L. Dumitriu, *op. cit.*, S. 117, Taf. 24/1, 25/1, 112; M.M. Popescu, *op. cit.*, p. 20, Reproduceri 18.

[41] L. Dumitriu, *op. cit.*, S. 121, Taf. 88.

[42] *Ibidem*, p. 124, Taf. 33/1, 1a, 2; M.M. Popescu, *op. cit.*, p. 19, 45, Reproduceri 4, 6; A. Bărcăcilă, *op. cit.*, p. 127-128, fig. XIII/1; D. Berciu, E. Comşa, Materiale 2, 1956, p. 462, fig. 188/1-3; L. Dumitriu, *op. cit.*, Taf. 33, 41, 110.

II.7.Goranu (**jud.**: Vâlcea)[43]

Descriere de ansamblu:

Descoperire întâmplătoare din anul 1980. Opt piese de aur de la o diademă lucrată în tehnici diferite. Primele cinci sunt plăcuțe dreptunghiulare, legate între ele prin balamale. În partea superioară au câte un fleuron pe care a fost montată câte o cruciuliță, dar se mai păstrează doar trei. Cruciulițele au fost executate prin turnare. Pe revers a fost lipită câte o plăcuță de aur, în formă de cruce, ale cărei brațe sunt în formă de lobi. Aversul, la intersecția brațelor crucii, are lipită câte o granulă. Cele cinci plăcuțe au fost decupate în așa fel încât pe margine au fost lăsate orificii pentru prinderea pe un suport din materie organică, cu posibilitatea introducerii de nituri. Tija balamalelor este decorată şi constă tot în cruciulițe similare celor montate în vârful fleuroanelor. Se mai păstrează doar trei astfel de tije în formă de cruce. Dimensiunile plăcuțelor sunt diferite, anume o piesă are L=8 cm, cu 16 orificii, iar celelalte cu L=7,3 cm cu 15 orificii. Înălțimea piesei fără cruciuliță este de 5,5 cm iar cu ea =7 cm. Greutatea diademei=70,70 gr, iar aurul utilizat este de 12 KT.

Celelalte trei piese sunt executate în tehnica ajurării. Două sunt de aceeaşi formă şi dimensiuni şi aveau rolul de a o flanca pe o a treia, mai mare, aflată în poziție centrală. Piesa centrală (similară din punctul de vedere al conturului cu plăcuțele descrise anterior) constă într-un cadru de foiță de aur decupat în aşa fel încât are tot atâtea orificii de fixare câte sunt pe una din plăcuțele descrise anterior (cea mai mare, L=8 cm). Pe acest cadru a fost lipit un decor ajurat cu motive antropomorfe şi vegetale. La rândul său, decorul a fost îmbogățit cu şase caboşoane ovale şi pătrate. În centrul dreptunghiului se află un caboşon mare, oval. Spre capete sunt alte două caboşoane pătrate. Fleuronul este şi el decorat cu alte trei caboşoane, din care două la bază, spre extremități, iar unul în partea superioară. Piesele laterale sunt executate similar, anume din cadru decupat din foiță de aur pe care a fost aplicat decorul ajurat, cu motive vegetale şi zoomorfe şi câte un caboşon pătrat. Motivele zoomorfe aplicate au fost decorate pe coamă prin poansonare şi gravare.

Greutatea totală a tuturor pieselor este de 138, 70 gr.

II.8.Jidostița (**com.**: Breznița, **jud.**: Mehedinți)[44]

Descriere de ansamblu: tezaurul a fost descoperit în anul 1989 în condiții neclare, conform declarațiilor familiei descoperitorului, fie pe malul Dunării, fie în pivnița casei lui. Au fost recuperate 113 **monede**, fragmente de la două **diademe**, şapte **ace de păr**, şase **cercei de tâmplă**, un **nasture** sferic şi un fragment de **cordon**. Prima **diademă** este formată din 13 plăcuțe din argint aurit de formă dreptunghiulară şi una trapez. Piesele au fost prinse între ele prin balamale cu tija

[43] *Ibidem*, S. 125, Taf. 38, 106.

[44] C. Stuparu, *Drobeta* 7, 1996, p. 25-31; L. Dumitriu *op. cit.*, S. 127-128, Taf. 95/10, 10a-d, fig. 96/7, 7a.

mobilă. Trei plăcuțe (două dreptunghiulare şi una trapezoidală) au chenar din sârmă de argint filigranată. La celelalte piese, chenarul acesta lipseşte. Câmpul tuturor pieselor este împărțit în altele două egale, despărțite între ele de o linie de granule. În mijlocul fiecărui câmp este câte o protuberanță circulară executată în tehnica *au repoussé.* În partea superioară a fiecărei protuberanțe este câte o mică piramidă din patru granule de argint. La fiecare colț este câte o perforație pentru fixarea balamalei. Plăcuța trapezoidală este şi ea împărțită în două câmpuri delimitate între ele cu granule. Primul câmp, de lângă baza piesei, are două protuberanțe circulare, iar cel de pe latura scurtă doar una. Decorul este similar cu al celorlalte plăcuțe. A doua **diademă** este formată din şapte plăcuțe în formă de scut, legate între ele prin balamale. Decorul a fost executat în tehnica granulației şi filigranului. El constă într-un cadru de granule care respectă forma scutului şi în centru este un motiv floral din granule şi sârmă filigranată. Laturile superioare, cele inferioare şi vârfurile plăcuțelor sunt decorate cu grupuri de granule. De plăcuțe sunt ataşate câte două verigi pe care atârnă lănțişoare din sârmă împletită. De-a lungul lor au fost montate câte o sferă (în zona centrală), iar la capete pandantive în formă de semilună. Acestea din urmă au un chenar din sârmă filigranată, iar decorul constă din trei cerculețe de sârmă simplă lipite pe suprafața plăcuțelor.

II.9.Olteni (**com**.: Olteni, **jud**.: Teleorman)[45]

Descriere de ansamblu: tezaur descoperit în anul 1959 pe terenul pepinierei, care conține podoabe de argint (**diademă, medalioane, cercei de tâmplă, inele**), piese de port (**aplici, paftale, nasturi şi limbi de curea**) şi alte piese (fragmente din vas). **Diadema** este formată din cinci plăcuțe pentagonale, turnate, decorate în tehnica granulației şi filigranului, legate între ele prin balamale. Fiecare plăcuță are un chenar cu granule, iar în câmpul fiecăreia se află un motiv floral. Pe exterior, în jumătatea superioară sunt lipite trei grupuri de câte trei granule, din care unul în vârful piesei. În partea inferioară, fiecare plăcuță are câte două verigi de care atârnă lănțişoare. La mijlocul fiecăruia, a fost montată câte o sferă formată din două calote din foiță metalică, decorate în partea inferioară şi cea superioară cu un cerculeț din sârmă filigranată. În partea inferioară a lănțişoarelor sunt alte verigi pe care sunt fixate pandantive triunghiulare. Acestea din urmă au un chenar din sârmă filigranată, iar câmpul este decorat cu cerculețe de sârmă alăturate. **Medalioanele** (două), de formă ovală, au o ramă de argint aurit în care a fost montat un cristal de stâncă. Au fost decorate în tehnica granulației şi filigranului. La capete au tubulețe lipite prin care se introduceau tortițele unor bumbi. La aceştia din urmă se ataşau lănțişoare, dar s-a mai păstrat doar un capăt, cu D=6,5 cm, iar greutatea=39,92 gr, respectiv 38,15 gr.

Piesele din acest tezaur se află în inventarul MNIR cu următoarele numere de inventar: 8721-22, 8723, 8725, 8726, 8727, 8728, 8729, 8730, 8732, 8737, 8738, 8741-42, 8750, 8752, 8754, 8757-59, 8763, 8764, 8766, 8770, 8811-17, 87145, 87771.

[45] D. Rosetti, BMI 41, 4, 1972, p. 3-14; L. Dumitriu, *op. cit.*, S. 130, Taf. 41/1-5.

Transilvania

II.10.Braşov (**jud**.: Braşov)[46]

Descriere de ansamblu: piesele nu sunt publicate cu o descriere amănunțită, ci doar fotografiile lor. A fost achiziționat parțial în anul 1878 de către MNM din Budapesta. Cuprinde **plăcuțe de diademă** cu **lănțişoare** şi **pandantive** provenite probabil de la cinci piese diferite (7+3+2+6+un pandantiv oval mare cu două lănțişoare la ale cărui capete sunt pandantive sferici), precum şi **cercei** de tâmplă (patru) sau fragmente din aceştia (două). Datat în secolul al XIII-lea.

II.11.Streza-Cârțişoara (**jud**.: Sibiu)[47]

Descriere de ansamblu: Descoperit în anul 1892, aproape de hotarul cu satul Scorei. A intrat în inventarul Muzeului Brukenthal din Sibiu (nr. inv. 776-781). Tezaur considerat inițial ca datând din secolul al XII-lea, pe baza unei **monede** bizantine emise în timpul domniei lui Ioan II Comnenul (1118-1143), fiind de tradiție sud-dunăreană. Problema a fost rediscutată de către A. Lukács în 1998[48] care propune o datare în a doua jumătate a secolul al XIII-lea. Acesta conținea, pe lângă fragmente de **lingouri** de argint, şi fragmente de **lănțişoare** din acelaşi material, cu **pandantive** globulare (trei după K. Horedt), decorați în tehnica granulației şi un **pandantiv** triunghiular. Acesta din urmă a fost decorat pe margine cu sârmă filigranată, iar în interior are două granule mari înconjurate de altele mai mici, care respectă forma pandantivului. La colțuri piesa este perforată. Pe spate are urme de aurire. Dimensiuni: 2,4 x 1,4 cm. Greutate=1,8 gr.

II.12.Comitatul Maramureş[49]

Descriere de ansamblu: Probabil tezaur, descoperit în secolul al XIX-lea, în nord-estul comitatului Maramureş. Pe lângă **pandantivele** care au aparținut unei diademe au mai fost descoperite şi alte podoabe. Aceştia sunt de formă circulară, decorați pe una din fețe cu imaginea unui sfânt, iar pe cealaltă cu un vultur. Pe margine este un cadru de sârmă filigranată. În partea superioară sunt două urechiuşe, probabil pentru o tortiță. În partea inferioară au fost ataşate şapte verigi

[46] A. Lukács, *Țara Făgăraşului în Evul Mediu. Secolele XIII-XVI*, Bucureşti, 1999, p. 127, fig. 13, p. 128, 154, fig. 5, p. 153, 155. Pentru a uşura înțelegerea ilustrației şi tipologiei, am recurs la marcarea ilustrației inițiale după cum urmează: Braşov-A (= figura 13 de la p. 127, din partea stângă, sus), Braşov-B (= aceeaşi figură, dar piesele din dreapta), Braşov-C (= aceeaşi figură, piesele din stânga, la mijloc), Braşov-D (aceeaşi figură, piesele din stânga, jos), Braşov-E (aceeaşi figură, piesele din dreapta, jos). Tot aşa se va regăsi şi în textul prezentului studiu. Nu am avut la dispoziție piesele, desenele originale sau o prezentare exactă a lor, deci descrierea îmi aparține, fiind realizată pe baza fotografiilor din publicațiile în care ele apar.

[47] *Ibidem*, p. 126, fig. 12; M.M. Popescu *op.cit.*, p. 20, 21, fig. 13; K. Horedt, SCIV 5, 1954, 3-4, p. 508, fig. 9, 509; idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, Bucureşti, 1958, p. 124-127; A. Lukács, SCIVA 49, 1998, 2, p. 145-156; idem, *Țara Făgăraşului*..., p. 124, 126, fig. 12, p. 152.

[48] Vezi la acelaşi autor şi istoricul tezaurului din această localitate.

[49] A. Lukács, SCIVA 49, 1998, 2, p. 150, 151, fig. 3, p. 152.

de care atârnă câte un lănțișor decorat în zona centrală cu câte o sferă din foiță metalică. De fiecare lănțișor este atașat un alt pandantiv circular ajurat.

Moldova

II.13.Cotnari (**com.**: Cotnari, **jud**.: Iaşi)[50]

Descriere de ansamblu: Tezaur. Secolele XII-XIII. Atelier sud-dunărean. Argint aurit. Turnat. Filigranat. L coardei=18 cm; l maximă=4 cm; greutatea=101,9 gr. Este compusă din trei elemente prinse între ele prin şarniere (piesa centrală este lățită în partea de mijloc şi de jos, iar cele laterale sunt lărgite către extremități. Fiecare din cele trei elemente ale diademei este format din două plăci suprapuse. Cea exterioară este prevăzută cu două chenare de filigran în partea inferioară şi cu un chenar filigranat în partea superioară. În câmpul central se află chatonuri ornamentate filigranate şi granule. În partea inferioară se găsesc mici inele, dispuse unul lângă altul, de care erau atârnate, probabil perle sau pandelocuri. Pe latura superioară erau orificii care serveau pentru prinderea pe diademă a unui văl. Conservare mediocră. Chatonurile nu mai păstrează pietrele. Pe latura inferioară inelele se păstrează doar în număr mic. Şarnierele sunt deteriorate.

III.Aşezări

Transilvania

III.1.Sfântu Gheorghe-Bedeháza (**jud.**: Covasna)[51]

Descriere de ansamblu: în aşezare a fost descoperită o plăcuță de **diademă**, din bronz, patrulateră; păstrată 1/4; decor vegetal; decorată prin presare; la colțuri sunt perforații pentru prinderea pe suport textil sau de piele.

IV. Zone de producere:

IV.1.Vršac (**opšt.**: Vršac)[52]

Descriere de ansamblu: în zona *Vršac,* la *Kapelin Breg,* au fost descoperite două matrițe pentru producerea de aplici şi plăcuțe de diademă. Una dintre matrițe are un model foarte asemănător cu cel al plăcuțelor găsite în mormintele de la *Cuptoare*-Sfogea, *Şopotu Vechi*-Mârvilă şi *Nicolinț*-Râpa Galbenă.

Contextul descoperirilor

Din repertoriul descoperirilor se poate observa faptul că diademele au fost descoperite în necropole (16), tezaure (11), aşezări (1). Lor li se adaugă matrițele de produs astfel de piese descoperite la *Kapelin Breg* şi, probabil, *Boka*, ambele

[50] M.M. Popescu, *op. cit.*, p. 20, 21, 49, Reproduceri 19.
[51] K. Horedt, Materiale 2, 1956, p. 22, 31, fig. 17/4.
[52] D. Minić, RadMV 37-38, 1995-96, p. 116, fig. 2, 3.

lângă *Vršac*. Aceste din urmă două descoperiri de matrițe măresc repertoriul decorativ şi de forme pentru plăcuțele de diademă şi, probabil, şi pentru alte podoabe executate similar.

În total au fost recuperate din 29 de complexe funerare de inhumație[53]. Pentru cele mai multe morminte nu dispunem de analize antropologice pentru determinarea sexului ori a vârstei. Doar din descrierile autorilor cercetărilor ştim că este vorba de mormântul unui copil în cazul M. 232 de la *Cuptoare*-Sfogea, al unei adolescente la *Ostrovul Mare*(M. 3) şi al unei femei la *Hlincea* şi *Piatra Neamț*-Dărmăneşti (M. 23). Defuncții au fost depuşi în groapă în poziția decubit dorsal, orientați pe direcția V-E sau cu unele devieri. Poziția brațelor este cunoscută în 14 situații[54].

Interesant este faptul că în aproape toate necropolele sau grupurile de morminte cercetate au fost găsite piese de tradiție bizantine, produse ale atelierelor sud-dunărene sau kievene (*Cuptoare*-Sfogea, *Şopotu Vechi*-Mârvilă, *Izâmşa*, *Ostrovul Mare, Portăreşti, Piatra Neamț*-Dărmăneşti, *Izvoare, Trifeşti, Hudum* 1).

În cele mai multe cazuri însă, inventarul mormintelor consta strict în aceste diademe (*Cuptoare*-Sfogea - M. 214, 232, 327, *Nicolinț*-Râpa Galbenă - M. 4, *Şopotu Vechi*-Mârvilă - M. 2, *Gogoşu*-Coasta Nucilor, *Izâmşa, Ostrovul Mare* - M. 3, Hudum 1 - M. 11, 15, 63, 79, 84, 86, *Hudum* 2 - M. 150, *Izvoare* - M. 3, *Netezi* – M. 58). Sunt şi câteva morminte în care fie au fost descoperite mărgele, dar din diademă (*Hudum* 2 - M. 144, *Trifeşti* - M. 12, 35), alături de plăcuțe, fie piese de port sau podoabă (*Hlincea, Hudum* 1 - M. 20, 80, 90, *Hudum* 2 - M. 112, 169, *Piatra Neamț*-Dărmăneşti - M. 23).

Cronologia absolută a pieselor de diademă provenite din complexe funerare de pe teritoriul actual al României şi Banatului sârbesc este dificil de realizat deoarece, doar într-un singur caz, dispunem de o asociere cu o monedă (*Piatra Neamț*-Dărmăneşti, în M. 23, unde a fost găsită o monedă emisă în timpul lui Petru I Muşat-1375-1391). În necropolele cercetate, au mai fost descoperite monede începând de la sfârşitul secolului al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea (*Şopotu Vechi*-Mârvilă), secolele XII-XV (Cuptoare-Sfogea), secolele XII-XIV (*Ostrovul Mare*), secolul al XIV-lea (*Portăreşti*-Cetățuie), secolul al XV-lea (*Hlincea*).

Tezaurele din care fac parte sunt compuse în cea mai mare parte din piese de tradiție sud-dunăreană.

Excepție fac diademele de la *Cotnari* şi *Goranu*, ultima de tradiție occidentală. În ambele cazuri însă, nu este cunoscut exact contextul descoperirilor.

[53] Este vorba de cele publicate, numărul lor fiind probabil mai mare, dacă avem în vedere numai piesele de la *Araca*.

[54] Pentru variantele poziției brațelor marcate în acest mod, vezi, de exemplu, Oța, *op. cit.*, p. 177-182. *Cuptoare*-Sfogea (M. 214 = C, M. 225 = DE, M. 232 = B, M. 327 = BC), *Şopotu Vechi*-Mârvilă (M. 2 = EX), *Nicolinț*-Râpa Galbenă (M. 4 = DE), *Portăreşti* (M. 9 = DE), *Hlincea* (M.? = D), *Hudum* 2 (M. 150 = D), *Izvoare* (M. 3 = C sau D), *Netezi* (M. 58 = CD), *Piatra Neamț*-Dărmăneşti (M. 23 = palmele pe coapse), *Trifeşti* (M. 12 = DE). Brațele îndoite din coate, cu palmele aduse pe clavicule sau pe umeri, întâlnite în necropolele enumerate sugerează influențe balcanice în credințe, legate de o posibilă erezie bogomilă sau gnoze dualiste (S. Oța, ArhMed 2, 1998, p. 113-123; idem, CAMNI 13, 2006, p. 309-321).

Materialele din care se confecționau plăcuțele sunt diverse (bronz[55], argint[56], argint aurit[57], aur[58]). În complexele funerare, de regulă, sunt piese simple, executate din suportul textil sau din piele, pe care au fost cusute plăcuțele, eventual în combinație cu mărgele. În celelalte cazuri, când piesele provin din tezaure, diademele sunt fără excepție piese de argint, argint aurit şi aur. Pe lângă metale, pentru decorul unor plăcuțe sau cercei se mai foloseau sticla colorată sau pietre semiprețioase (*Goranu, Covei, Gogoşu, Curtea de Argeş, Braşov-A, Olteni*). Din păcate, în multe cazuri, faptul că au fost folosite sticla colorată sau pietrele semiprețioase poate fi doar presupus, acestea lipsind din caboşoane.

Structura diademelor. Fiind podoabe compuse, diademele sunt formate, pe lângă plăcuțele de bază (1), din sisteme de prindere (2), pandantive (3), lănțişoare (4), cercei (5) sau ornamente ajurate. Acestea, la rândul lor, pot conține diverse motive ornamentale şi tehnici de execuție.

<u>1. Plăcuțele</u>

Constituie piesele de bază ale unei diademe, în afara benzii textile sau de piele, care în cele mai multe cazuri nu se mai păstrează. Tipologia acestor piese este realizată în funcție de forma exterioară a pieselor, motivele ornamentale şi accesoriile ataşate.

I. **Piese cilindrice. A**u fost executate din tablă de argint aurit. Provin din necropola de la *Cuptoare* (M. 214)[59]. Au fost descoperite pe frunte, dispuse pe două rânduri paralele, în asociere cu piese având aceeaşi funcționalitate, dar de formă semisferică[60]. Acestea au fost descoperite în asociere cu piese de diademă semisferice.

II. **Piese semisferice** (fig. 2/II) au fost confecționate din tablă de argint aurit, prin presare. Au orificii de prindere pe un suport textil. Au fost găsite în M. 214 de la *Cuptoare,* pe fruntea defunctului. În total au fost descoperite 16 piese[61]. Au mai fost descoperite în Ungaria[62], în necropola de la *Négyszállási* (M. 89, 160, 152, 180, 175, 185, 230, 237, 251, 277, 285, 293, 353, 392, 397, 400, 440). Datarea acestor tipuri de piese este foarte largă. Ele sunt cunoscute atât în necropole avare, cât şi în cele ale populației iasze târzii. Aceasta mă face să cred că ar putea fi vorba

[55] *Trifeşti, Hudum* 2, *Piatra Neamț*-Dărmăneşti, *Bedeháza, Izvoare*.

[56] *Hudum* 1, *Netezi, Şopotu Vechi*-Mârvilă, *Cuptoare*-Sfogea, *Nicolinț*-Râpa Galbenă.

[57] *Ostrovul Mare, Hlincea, Hudum* 1, *Trifeşti*, *Gogoşu*-Coasta Nucilor, *Cuptoare*-Sfogea.

[58] *Hudum* 1.

[59] Aceste tipuri de piese nu au fost publicate însoțite de un desen, iar fotografiile din revista Banatica 9/1987 sunt irelevante.

[60] I. Uzum, Banatica 9, 1987, p. 392, 393, fig. 2; D. Țeicu, Banatica 13/I, 1993, p. 233.

[61] I. Uzum, *op. cit.*, p. 392, 393, fig. 2; D. Țeicu, *op. cit.*, p. 233.

[62] L. Selmeczi, *A Négyszállási I. Számú Iasz Temető,* Budapesta, 1992, p. 105-121.

de o modă răspândită la anumite populații de stepă care au pătruns în bazinul carpatic în diverse momente. În cazul necropolei de la *Cuptoare*, apartenența pieselor la o necropolă avară este exclusă, de aceea ele trebuie datate cel mai probabil în secolul al XIII-lea, eventual la începutul secolul al XIV-lea. Piese similare de aceeaşi perioadă nu mai au fost descoperite în această regiune a bazinului Dunării.

III. **Plăcuțe pătrate**

III.1. **Din argint aurit, cu o protuberanță centrală** (fig. 2/III.1)[63]. La colțuri au câte patru orificii de prindere pe un suport textil. Piesele au fost executate prin ciocănire sau presare. Au fost găsite în zona frontală a craniului M. 225 de la *Cuptoare* (şase bucăți). Se asociază cu un cercel de tâmplă decorat cu o montură sferică ornamentată cu granule şi un inel cu montură de piatră semiprețioasă pe chaton şi granule. În anul 1993, D. Țeicu, republicând mormântul, nu mai aminteşte nici diadema şi nici cercelul, ci doar un inel[64]. Piese similare, din argint, provin din M. 63 de la *Vinča,* dar ca tehnică de execuție este menționată turnarea (!?). Piesele au fost datate în secolele XI-XII. [65]. Alte piese similare provin din necropolele de la *Brestovik*[66] şi de la *Kašić*-Mastirine[67].

III.2. Similare cu precedentele, dar pe margine au un chenar de formă pătrată, punctat. Provin din necropola de la *Cuptoare*-Sfogea (fig. 2/III.2).

III.3. Cu un chenar de aceeaşi formă din linii continue, iar în centru o perforație, au fost descoperite în necropola de la *Piatra Neamț*-Dărmăneşti (fig. 2/III.3). Piese similare nu s-au mai descoperit pe teritoriul actual al României, dar pe baza monedelor recuperate din necropolă, monede emise în timpul domniei lui Petru Muşat (1374-1391) şi a lui Alexandru cel Bun (1399-1432), ele se pot data din ultimul sfert al secolului al XIV-lea până în primele decenii ale celui următor.

III.4. Din bronz, cu un chenar din linii paralele. Câmpul plăcuței este împărțit în patru prin două registre de linii dispuse în cruce. Fiecare suprafață rezultată are câte o protuberanță. O astfel de piesă provine din necropola de la *Izâmşa* (fig. 2/III.4). Pe baza pieselor descoperite în complexele funerare, plăcuța a fost datată în secolele XII-XIII.

III.5. Decorată cu un chenar pătrat din linii continue, iar în centru o protuberanță în jurul căreia sunt dispuse în X patru flori de crin stilizate. Piesa a fost considerată ca aparținând secolelor XIII-XIV. Plăcuța provine de la *Araca* (fig. 2/III.5). Piese cu motive asemănătoare au fost descoperite la *Nosa*-Hinga, în Vojvodina[68].

---

[63] I. Uzum, *op. cit.*, p. 292, 293, fig. 2.

[64] D. Țeicu, *op. cit.*, p. 233.

[65] G. Marjanović-Vujović, G. Tomić, *Jewellery on the Territory of Serbia. From Mediaeval Necropolises from the 9th to the 15th centuries*, Beograd, 1982, p. 59 şi ilustrația.

[66] M. Čorović-Ljubinković, ArchIug 2, 1956, p. 135, fig. 4.

[67] D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole. Na području između rijeka zrmanje I cetine*, Split, 1963, T. LXIII/12.

[68] N. Stanojev, *Nekropolen aus dem 10.-15. Jahrhundert in der Vojvodina. 712 Katalogabschnitte. Katalog 1*, Novi Sad, 1989, p. 79, 83, fig. 427; p. 85, 86, fig. 448. Din păcate, aceste piese au fost recuperate din necropolă şi nu se pot face considerații privind ritualul de înmormântare.

III.6. Decorată cu un chenar pătrat (*Araca*). În interiorul şi exteriorul chenarului există câte un registru de linii paralele, perpendiculare pe linia continuă. Centrul plăcuței este decorat cu un cerc în mijlocul căruia sunt dispuse în cerc, şase mici protuberanțe în jurul uneia mici centrale. Între colțurile plăcuței şi cerc sunt dispuse în X patru flori de crin stilizate (fig. 2/III.6). Pe baza analogiilor de la *Vrcalo,* lângă *Ruma*, piesa se poate data în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Motivul central al plăcuței se găseşte şi pe una din matrițele descoperite la *Kapelin*, lângă *Vršac*[69] şi care se pot data în secolul al XIV-lea.

III.7. Decorate cu un cerc împărțit de o linie mediană în două semicercuri, cu o perforație centrală, provin de la *Doina*-Girov (fig. 2/III.7)[70]. Piesele au fost datate în secolele XIII-XIV de către autorii descoperirii, pe baza fragmentelor ceramice recuperate din teritoriul cimitirului.

IV. **Plăcuțe dreptunghiulare.**

IV.1.a. **Plăcuțe din argint, cu două protuberanțe, executate în tehnica *au repoussé* (tehnicile sunt diverse, inclusiv martelarea).** Au fost decorate cu două protuberanțe, iar în jurul lor este un chenar dreptunghiular împărțit în două registre din protuberanțe mai mici. La colțuri sunt patru orificii pentru prindere pe un suport textil. Astfel de piese au fost recuperate din M. 232 (o piesă), M. 327 (un fragment) de la *Cuptoare* (fără a se putea spune cu exactitate cărui mormânt aparțin piesele)*,* M. 4 de la *Nicolinț*-Râpa Galbenă (două piese; fig. 2/IV.1.a)[71] şi M. 2 (o piesă păstrată fragmentar) de la *Şopotu Vechi*-Mârvilă[72]. În toate cazurile piesele au fost recuperate din regiunea craniului[73] şi nu se asociază cu nici o altă piesă de inventar funerar. Piese similare au fost descoperite în necropolele de la *Vinča*[74], *Vajuga*-Pešak - M. 7[75], *Ljubičevac* - M. 270, datat şi cu monedă de la sfârşitul secolului al XII-lea şi începutul secolului al XIII-lea[76]. La *Hajdučka Vodenica* au fost descoperite în M. 15[77]. Datarea lor a fost destul de largă, în secolele XII-XIV. O sub-variantă o constituie exemplarele de **plăcuțe dreptunghiulare, din argint, cu trei protuberanțe, executată în tehnica *au repoussé*.** Astfel de piese (14 în total din care două sunt rupte) au fost descoperite în M. 4 de la *Nicolinț*-Râpa Galbenă. Piesele au fost prinse pe un suport textil, iar între ele prinderea s-a realizat

---

[69] D. Minić, *op. cit.*, p. 116, fig. 3.

[70] V. Spinei, M. Alexianu, V. Butnaru, *op. cit.*, p. 234, 235, 257, fig. 14/1-7, 258, fig. 15/1-8.

[71] D. Radu, D. Țeicu, CCA*,* 2003 p. 213. Mulțumim pe această cale Adrianei Radu şi lui Dumitru Țeicu pentru materialul pus la dispoziție provenit din necropola de la *Nicolinț*-Râpa Galbenă.

[72] D. Țeicu, Banatica 12/I, 1993, p. 240, 242, 263, fig. 6/13, 264, fig. 7/c, idem, *Banatul montan*…, p. 156, fig. 38/13.

[73] I. Uzum, *op. cit.*, p. 294, 293, fig. 2; A. Radu, D. Țeicu, *op. cit.*, p. 213.

[74] D. Țeicu, Banatica 12/I, 1993, p. 242.

[75] M. Vukmanović, ZbornikRadBeograd 17, 1, 2001, p. 353, 354, 369, fig. 11/8.

[76] S. Radoslavjević-Krunić, *Une nécropole médiévale à Ljubičevac*, în *Cahiers des Portes de Fer* 3, 1986, p. 328-341.

[77] S. Ercegović-Pavlović, ZbornikRadBeograd 9-10, 1979, p. 280, fig. 4.

prin sârme mici îndoite circular şi introduse prin orificiile din plăcuțe. Marginile pieselor par a fi fost decupate, fie pentru a se obține dimensiunea dorită, fie de pe o plăcuță mai mare. Dimensiunile lor sunt variabile în jurul următoarelor valori: L=30 mm, l= 13,5 mm, Gr=0,3 mm, H=4 mm. Datarea lor este aceeaşi cu a pieselor precedente. La sudul Dunării, plăcuțe de diademă similare au fost descoperite la *Hajdučka Vodenica,* în M. 2. Au fost încadrate foarte larg, în secolele XII-XIV[78].

IV.1.b. Un fragment a fost recuperat şi din necropola de la *Araca* (fig. 2/IV.1.b)[79]. Aceasta are chenarul din puncte de formă pătrată. Piesa aparține cel mai probabil secolelor XII-XIII, având în vedere execuția chenarului, asemenea pieselor de la *Izâmşa*.

IV.1.c. Plăcuțele decorate cu protuberanțe în formă de rozetă sunt încadrate într-un chenar dreptunghiular împărțit în două registre egale. Piesele sunt executate din argint aurit şi provin din necropola de la *Ostrovul Mare* (fig. 2/IV.1.c). Pe baza monedelor descoperite în cimitir, emise în timpul domniei lui Andronic al II-lea (1282-1328)[80], piesele se pot data în cursul secolul al XIII-lea. În aşezarea contemporană, monedele descoperite datează din cursul secolului al XIII-lea

Din punct de vedere geografic, aceste piese ocupă în teritoriul Banatului zona montană, din partea de SE, dar realitatea răspândirii lor poate fi şi efectul unui anumit stadiu al cercetării.

În nici unul dintre cazuri, piesele nu au fost descoperite în asociere cu monede. Datarea lor se poate face pe baza cronologiei relative.

IV.1.d. Piesele din tezaurul de la *Jidosița* (fig. 2/IV.1.d) au un chenar dreptunghiular. Două dintre ele au avut lipit pe margine şi sârmă filigranată. Câmpurile plăcuțelor au şi un chenar de granule, împărțit în două. În mijlocul fiecărei suprafețe există câte o protuberanță decorată cu un grup de patru granule. Din tezaur provin şi monede emise în a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

IV.1.e. **Plăcuțe** decorate în tehnica granulației şi filigranului. În partea superioară, pe exteriorul plăcuței sunt lipite nouă grupuri de granule. Pe plăcuță este un chenar dreptunghiular de granule de mici dimensiuni, iar în centrul său sunt dispuse liniar altele patru, mari. Aceste plăcuțe au ataşate în partea inferioară două verigi, iar pe ele au lănțişoare cu pandantive sferice. Piesa provine de la *Braşov*-D (fig. 2/IV.1.e) şi este datată după mijlocul secolului al XIII-lea. Piese asemănătoare provin din tezaurul de la *Banatsko Despotovac* şi *Streza Cârțişoara*.

IV.1.f. **Plăcuțe**, rotunjite la colțuri. Sunt decorate în tehnica filigranului şi a granulației, fiecare cu câte un chenar de sârmă filigranată. Fiecare plăcuță dreptunghiulară cuprinde trei registre orizontale, decorate cu cerculețe de sârmă (registrele exterioare) dispuse unele lângă altele. Registrul central este decorat cu granule (câte şapte pe fiecare plăcuță). Piesele sunt legate între ele prin balamale

[78] *Ibidem*, p. 279-280, fig. 2.

[79] D. Minić, *op. cit.*, p. 121, fig. 1/6.

[80] Conform autorilor cercetării, monedele din necropolă datează din anii 1282-1295.

mobile, formate din verigi circulare. Aceste plăcuțe au atașate în partea inferioară două verigi, iar pe ele au lănțișoare cu pandantive sferice. Piesa provine de la *Banatsko Despotovac* (fig. 2/IV.1.f) şi a fost găsită în asociere cu monede din secolele XII-XIV.

IV.2. **Plăcuțe dreptunghiulare**, din bronz, decorate cu motive geometrice şi cordiforme (*Hudum*-1).

IV.2.a. Pe margine sunt decorate cu un registru de linii paralele, foarte apropiate unele de altele. În interiorul acestui chenar este un altul, format din linii continue. Motivul decorativ din interiorul chenarului constă dintr-un S, flancat de două linii paralele. La exteriorul acestor linii paralele este câte un cârlig. Piesele provin din necropola de la *Hudum*-1 (fig. 3/IV.2.a), datată în a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi în prima jumătate a celui următor.

IV.2.b. Similare cu precedentele. Singura diferență constă în modul de execuție a chenarului, anume că liniile paralele, incizate care formează registrul sunt la distanțe mai mari între ele, iar decorul interior este realizat mai puțin îngrijit. Ele provin din aceeaşi necropolă (fig. 3/IV.2.b).

IV.2.c. Chenarul este similar cu cel prezent pe varianta anterioară. Motivul interior constă din linii drepte, dispuse în unghi de diverse dimensiuni, şi două linii cu un capăt curbat, aşezate în aşa fel încât formează un motiv cordiform. Piesele provin tot din necropola de la *Hudum*-1 (fig. 3/IV.2.c).

IV.3. **Plăcuțe dreptunghiulare**, decorate cu motive vegetale.

IV.3.a. **Plăcuțe** decorate cu motiv cordiform, în interiorul căruia este un altul vegetal. În partea superioară a motivului, pe exterior, sunt, de o parte şi de alta a sa, două cercuri. Piesa publicată are un chenar liniar care încadrează motivul decorativ. Piesa provine de la *Trifeşti* (fig. 3/IV.3.a), iar, pe baza inventarului recuperat din cimitir, a fost datată în secolul al XIII-lea.

IV.3.b. **Plăcuțe** cu decor asemănător celei precedente, dar cu chenar dintr-un registru de linii paralele. Piesele provin de la *Netezi* (fig. 3/IV.3.b).

IV.3.c. **Plăcuță** din bronz, decorată cu un chenar simplu, în interiorul căruia este un altul din mici pătrate, care încadrează un motiv vegetal format dintr-o rozetă şi două semirozete. Piesa provine de la *Izvoare* (fig. 3/IV.3.c) şi a fost datată generic în secolele XIV-XVII.

IV.3.d. **Plăcuță** din bronz, ruptă în două pe diagonală. Are un chenar din incizii de mici dimensiuni, în interiorul căruia sunt motive vegetale. Piesa provine de la *Bedeháza* (fig. 3/IV.3.d).

IV.3.e. **Plăcuțe** cu un chenar simplu, în interiorul căruia este un dreptunghi. Acesta are laturile lungi punctate, iar cele scurte simple. Pe laturile scurte, spre interior este câte o linie în formă de arc de cerc. În spațiul format de laturile scurte şi linia curbă menționată, este un motiv zimțat. Centrul plăcuțelor este decorat cu un motiv floral. Piesele au fost descoperite la *Hudum* - 2 (fig. 3/IV.3.e), fiind datate în a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi începutul celui următor.

IV.4. **Plăcuțe dreptunghiulare**, decorate cu motive zoomorfe.

IV.4.a. Decorată cu un chenar simplu, în interiorul căruia se află probabil un leu. Piesa provine de la *Hudum* (fig. 3/IV.4.a) şi a fost datată în secolele XIV-XV.

IV.4.b. Din argint aurit, decorată cu un chenar simplu, iar în centru un leu a cărui coadă este trilobată. A fost descoperită la *Hlincea* (fig. 3/IV.4.b) şi este datată în secolul al XV-lea pe baza analogiilor de decor cu cel de pe o brățară de la *Curtea de Argeş*. Necropola este datată şi cu ajutorul unor monede emise în timpul domniei lui Petru al II-lea (1444-1445, 1447, 1448, 1449) sau Ştefan al II-lea (1433-1435, 1435-1442).

IV.4.c. Cu chenar punctat, în interiorul căruia este un patruped cu coada trilobată. Piesele provin din necropola de la *Trifeşti* (fig. 3/IV.4.c).

V. **Plăcuțe trapezoidale.** Au fost descoperite în necropola de la *Izâmşa* şi în tezaurul de la *Jidosița*.

V.1. Din bronz (*Izâmşa*); chenarul şi linia mediană sunt executate similar cu cele de pe plăcuța pătrată de tipul III.4. Piesa este găsită în asociere cu cea menționată, deci au aceeaşi datare (fig. 3/V.1).

V.2. Din argint aurit (*Jidosița*); chenarul şi decorul sunt similare cu cel al plăcuțelor dreptunghiulare din tezaur. Această plăcuță este împărțită în două registre. Cel de la bază are două protuberanțe, iar cel din partea superioară doar una (fig. 3/V.2). Se poate data similar cu celelalte plăcuțe dreptunghiulare de tipul IV.4.

V.3. Decorul este similar cu al pieselor din tipul IV.1.e. În partea inferioară are însă doar un singur lănțişor cu pandantive, iar în lateral, pe latura scurtă are un tub. Piesa provine tot de la *Braşov*-D (fig. 3/V.3), şi face parte, foarte probabil, din aceeaşi diademă cu plăcuța prezentată la tipul IV.1.e.

VI. **Plăcuță pentagonală, alungită**, decorată în tehnica granulației şi filigranului. Piesa se monta orizontal pe suportul textil, dovadă în acest sens fiind şi veriga montată pe una din laturile lungi, de care se ataşa probabil un lănțişor cu pandantive. Marginea este decorată cu sârmă filigranată. În interiorul acestui chenar este un altul din mici granule, care la rândul lor înconjoară patru protuberanțe circulare. La capătul ascuțit al pentagonului este o granulă. Pe una din laturile lungi este prinsă o verigă într-un tub lipit de plăcuță. Piesa provine de la *Braşov*-C (fig. 4/ VI) şi face parte din o diademă din care s-au mai păstrat două fragmente de plăcuțe decorate similar şi de care mai atârnă câte un fragment de lănțişor. Maniera de execuție este foarte asemănătoare cu a pieselor găsite în tezaurul de la *Jidosița*.

VII. **Plăcuțe pentagonale, în formă de scut** sunt cunoscute în patru variante. Pe suportul textil au fost montate cu vârful în sus. Toate provin din tezaure. Toate sunt decorate în tehnica granulației şi filigranului.

VII.1. În partea superioară a pentagonului este lipită câte o granulă, iar de o parte şi de alta a ei, pe laturi, sunt alte două. În centrul scutului este un decor

circular, înconjurat de un cadru, probabil din granule. În partea inferioară sunt două tuburi prin care sunt introduse două verigi de care atârnă câte un lănțişor cu două pandantive sferice. Nici una dintre cele şase plăcuțe nu are păstrate balamale de legătură unele de altele. Piesele provin de la *Braşov*-E (fig. 4/VII.1).

VII.2. Provin tot de la *Braşov*-B (fig. 4/VII.2) şi sunt asemănătoare celor precedente. Ceea ce le deosebeşte este tipul de lănțişoare ataşate, faptul că sunt mai puțin înalte, au sistem de balamale cu tija decorată în partea superioară. Decorul central al plăcuțelor constă dintr-o protuberanță centrală care are patru granule în jur, dispuse în cruce. În total sunt şapte astfel de plăcuțe.

VII.3. Din tezaurul de la *Jidosița* (fig. 4/VII.3); în total sunt şapte astfel de plăcuțe, legate între ele cu balamale fixe. Decorul constă în trei grupuri de câte patru granule lipite pe marginea superioară a plăcuțelor (câte un grup în vârful fiecărei plăcuțe), iar un al patrulea grup este situat pe latura inferioară, curbată. Tot de latura inferioară atârnă de două verigi câte un lănțişor cu câte două pandantive semilunare. Decorul plăcuței constă dintr-un cadru şi un motiv floral, executat în tehnica granulației şi filigranului. Piesele sunt datate cu monede emise în a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

VII.4. Descoperite în localitatea *Olteni* (fig. 4/VII.4). Decorate asemănător pieselor de la *Jidosița*, dar latura inferioară este dreaptă şi fără decorul din granule în exteriorul câmpului. Balamalele de legătură dintre piese sunt decorate. Plăcuțele de la capete se termină cu un tub lipit de ele prin care a fost introdusă o verigă. De partea inferioară a fiecărei plăcuțe este fixată câte o verigă în câte un tub, iar de ea atârnă câte un lănțişor decorat la mijloc cu un pandantiv sferic, iar la capăt cu un altul triunghiular.

VIII. **Plăcuțe triunghiulare**, decorate în tehnica granulației şi filigranului, similare celor de tipul IV.1.f. Au fost descoperite la *Banatsko Despotovac* (fig. 4/tipul VIII) şi constituie plăcuțele terminale ale diademei. De ele atârnă câte un lănțişor decorat cu două pandantive sferice.

IX. **Plăcuțe dreptunghiulare, cu fleuron în partea superioară,** sunt cunoscute în patru variante:

IX.1. Decorate cu motive vegetale şi zoomorfe, în chenar dublu din linie continuă, care respectă forma piesei. Au fost descoperite la *Macovişte* (fig. 4/IX.1) şi sunt datate în secolele XIII-XIV.

IX.2. Decorate cu motive vegetale şi zoomorfe, în chenar dublu din linie continuă, respectiv punctată, care respectă forma piesei. Au fost descoperite la *Macovişte* (fig. 4/IX.2) şi sunt datate în secolele XIII-XIV.

IX.3. Executate din plăcuță de aur. Partea superioară este decorată cu o cruce. Piesele provin de la *Goranu* (fig. 4/IX.3) şi sunt datate la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul celui următor.

IX.4. Executată în mai multe tehnici (ciocănire, turnare, lipire, poansonare). A avut rol de decorare a plăcuțelor precedente, executate în tehnica ciocănirii, deoarece se montau sau erau cusute pe ele. Decorul constă în motive zoomorfe,

antropomorfe, vegetale, caboşoane (fig. 4/IX.4). Locul de descoperire este acelaşi cu al piesei precedente, iar datarea similară.

X. **Plăcuțe circulare**

X.1.Decorată în tehnica granulației în afara discului, cu un caboşon în partea centrală, dispus în două cercuri concentrice din sârmă filigranată. În lateral şi în partea inferioară are montate câte trei verigi pentru ataşarea de lănțişoare. Piesa este descoperită la *Covei* (fig. 5/X.1).

X.2. Decorată în tehnica granulației în afara discului, cu un motiv floral în centru, dispus în două cercuri concentrice din sârmă filigranată. Pe spatele plăcuței sunt lipite trei tuburi prin care trece câte un lănțişor. Această piesă mai apare pe aceeaşi diademă lipită de o alta similară. Piesa provine de la *Covei* (fig. 5/X.2).

X.3. Decorate în tehnica granulației pe exteriorul plăcuței, iar în interior cu trei cercuri concentrice de granule (*Curtea de Argeş*; fig. 5/X.3).

X.4. Decorată în exterior cu granule, iar pe disc cu cercuri concentrice care încadrează un pătrat. Sunt dispuse câte trei astfel de plăcuțe, în triunghi (*Curtea de Argeş;* fig. 5/X.4).

X.5. Ajurate, atârnă de plăcuțele tip X.3 (*Curtea de Argeş;* fig. 5/X.5).

XI. **Ornament poligonal**, executat în mai multe tehnici (ciocănire, ajurare, lipire). Decorat cu motive vegetale şi un caboşon pătrat. A fost descoperit la *Goranu* (fig. 5/XI) şi face parte din diadema cu plăcuțe de tipul IX.3 şi IX.4.

XII. **Diademă compusă din trei părți** legate între ele cu şarniere (vezi *Cotnari*).

În afara plăcuțelor, dar cu acelaşi rol se utilizau **nasturi** din foiță de bronz cu urechiuşă în partea superioară. Au fost descoperiți la *Portăreşti* (fig. 5) şi sunt datați în a două jumătate a secolului al XIV-lea prin monedele descoperite în necropolă. În necropola de la *Doina*-Girov, au fost datați în cursul secolelor XIII-XIV, pe baza ceramicii găsite izolat în teritoriul necropolei.

Tehnici de execuție a plăcuțelor

Pentru execuția plăcuțelor sunt înregistrate două procedee, anume ciocănirea sau turnarea.

Tehnici de execuție a decorului plăcuțelor de metal

Cea mai răspândită tehnică pentru decorarea unei plăcuțe de diademă este ciocănirea în negativ sau tehnica *au repoussé* (observabilă pe piesele de la *Jidosița, Izâmşa, Ostrovul Mare, Macovişte, Cuptoare*-Sfogea, *Nicolinț*-Râpa Galbenă, *Şopotu Vechi*-Mârvilă, *Araca*, *Hudum* şi *Trifeşti*). Toate piesele executate în tehnica aceasta au fost descoperite doar în complexe funerare, cu o singură excepție, anume piesele de la *Macovişte.* De altfel, piese asemănătoare cu acestea, descoperite la *Sibnica*[81] (Serbia) au făcut şi ele obiectul tezaurizării, probabil ca urmare a motivelor

[81] D. Minić, M. Tomić, Starinar 21, 1970, p. 164, fig. 1 şi 2.

ornamentale complexe şi a cantității de argint utilizat. Unele dintre ele au fost şi aurite. Materialul utilizat îl constituia foița de bronz, argint sau aur.

În anumite cazuri, în mod excepțional, astfel de plăcuțe mai erau decorate suplimentar, în tehnica granulației şi filigranului, ca de exemplu piesele de la *Jidosița.* Plăcuțele de la *Doina*-Girov, conform desenului prezentat, par să fi fost decupate (?).

Acestea sunt cele mai simple tehnici, iar lor li se adaugă perforarea pentru introducerea balamalelor sau pentru a putea fi cusute pe un suport de materie organică.

Podoabele mai complicate au fost decorate cu sârmă filigranată (*Braşov, Cârțişoara, Banatsko Despotovac, Covei, Gogoşu, Jidosița*) sau granule (*Jidosița, Curtea de Argeş, Olteni, Gogoşu, Covei, Banatsko Despotovac, Cârțişoara, Braşov*). Pe unele piese au fost montate caboşoane fie direct pe plăcuță (*Covei*) fie în decorul ajurat aplicat pe plăcuțele de bază. În această din urmă situație se află diadema de la *Goranu*, decorată suplimentar cu ornamente executate prin ajurare. Aceste trei piese de decor, asemenea plăcuțelor de bază, aveau perforații de aceeaşi dimensiune. Atât cele de pe plăcuțe cât şi cele de pe decorul suplimentar (n.n. perforațiile), au fost executate la aceleaşi distanțe, astfel încât ambele se suprapun pentru a putea fi cusute sau legate concomitent pe suportul textil sau de piele, în vederea susținerii. Numărul de perforații de pe plăcuțe este egal cu numărul perforațiilor de pe decorul ajurat. Aceasta sugerează faptul că cele din urmă trebuiau montate pe primele menționate. Prin aceste perforații se puteau introduce şi nituri. Faptul că acestea nu s-au găsit sugerează faptul că diadema fie nu a fost terminată, fie s-a optat pentru un alt mod de montare pe suportul de material organic.

Un alt argument în favoarea faptului că nu este vorba de două diademe, ci de un decor suplimentar este faptul că plăcuțele de bază au balamale fixe între ele. Nu acelaşi lucru se poate spune despre piesele ajurate, care au doar perforații pentru nituri. Faptul că este vorba de acelaşi ansamblu îl constituie două amănunte, de ordin stilistic şi tehnic. Primul, cel stilistic, îl constituie faptul că brațele cruciulițelor care constituie tija balamalelor (partea inferioară) sunt similare cu cele două tije aflate de o parte şi de alta a bazei fleuronului decorului executat prin ajurare. Decorul suplimentar este realizat în aceeaşi tehnică în care sunt executate şi cruciulițele ataşate în vârful fleuroanelor sau în partea superioară a balamalelor, anume turnarea.

Motivele ornamentale, în raport cu plăcuța, sunt dispuse în câmpul piesei, în exteriorul plăcilor, dar ataşate pe partea lor superioară (*Jidosița, Braşov* - B, C, D, E, *Covei, Olteni, Curtea de Argeş, Goranu*), inferioară (*Jidosița*) sau în afara lor, în fața plăcuțelor de bază (*Goranu*). În anumite situații, laturile plăcuțelor pot fi ondulate (*Doina*-Girov) sau în formă de fleuron (*Goranu, Macovişte*).

Cele aflate în câmpul piesei se întâlnesc pe toate plăcuțele de diademă. Excepție fac plăcuțele de aur din diadema de la *Goranu*, la care decorul în tehnica

au repoussé lipseşte. O altă situație aparte o constituie piesele metalice descoperite în M. 214 de la *Cuptoare*-Sfogea, datorită faptului că sunt fie nişte simple calote, fie tuburi.

Decorul aflat în exterior este de regulă lipit şi constă din granule.

În funcție de tehnica executării decorului, pot exista diverse motive ornamentale[82].

La piesele decorate în tehnica *au repoussé* sunt impresiuni circulare (*Nicolinț*-Râpa Galbenă, *Cuptoare*-Sfogea, *Şopotu Vechi*-Mârvilă, *Izâmşa, Araca, Doina*-Girov) sau dreptunghiulare (*Izâmşa, Araca*), de diverse dimensiuni, chenare liniare (*Piatra Neamț*-Dărmăneşti), punctate de forma piesei (*Nicolinț*-Râpa Galbenă, *Cuptoare*-Sfogea, *Şopotu Vechi*-Mârvilă, *Izâmşa, Araca, Macovişte*), chenare liniare de forma piesei (*Macovişte, Araca*), motive geometrice (*Macovişte, Trifeşti* ?), păsări (*Macovişte*), patrupede (*Hudum, Trifeşti, Hlincea*), motivul trifoiului (*Macovişte*), florale (*Ostrovul Mare, Araca, Macovişte*[83]), cruci (*Izâmşa*). Pentru piesele decorate în această tehnică, motivele sunt dispuse strict în câmpul plăcuțelor.

Mai rar se aplicau sârme filigranate cu rol de chenar şi granule pe protuberanțe (*Jidosița*). Deşi îmbogățite ornamental, aceste plăcuțe de diademă au decorul suplimentar tot în câmpul piesei. În anumite cazuri toată piesa era aurită în acelaşi scop decorativ (n.n. vezi supra).

Piesele turnate sau ciocănite, decorate în tehnica granulației şi filigranului permit o extindere a zonei de decor în exterior. Pentru zona interioară sau în câmpul plăcuței se constată motive circulare (*Covei*), în formă de scut, formând în acelaşi timp chenare pe plăcuță (*Braşov, Olteni, Curtea de Argeş*), piramidale (*Jidosița*) şi florale (*Olteni*). În exteriorul plăcuței, ornamentele constau în granule simple dispuse în jurul ei (*Curtea de Argeş, Covei*), în partea superioară a scutului (*Braşov*-B, E, *Jidosița, Olteni*) sau în partea superioară (*Braşov*-D).

În alte cazuri, este vorba de mai multe tehnici de decor pe aceeaşi plăcuță şi de mai multe motive ornamentale (*Braşov*-B, C, D, E, *Jidosița, Banatsko Despotovac, Olteni, Covei*). Un caz aparte îl constituie diadema de la *Goranu*, pe care se întâlnesc patru tehnici de decor (ajurarea, caboşoane, gravare, poansonare).

Sisteme de fixare a ornamentelor

Lipirea este tipică tuturor plăcuțelor decorate în tehnica granulației şi filigranului. O altă tehnică este nituirea, întâlnită pe plăcuțele diademei de la *Goranu*. Pe aceste piese, cruciulițele au fost fixate în partea superioară. Un alt sistem, probabil de fixare, la aceeaşi diademă, este legarea cu un fir textil, metodă

[82] Din păcate, în lipsa unei publicări mai amănunțite a pieselor de la *Braşov*, nu putem aduce precizări privind tehnicile decorative.

[83] Motivele florale de pe aceste plăcuțe de diademă au fost interpretate ca reprezentând arborele vieții de către I. Uzum în anul 1983. Un decor similar se află şi pe piesele de la *Sibnica*, unde s-a oferit aceeaşi interpretare de către D. Minić şi M. Tomić în anul 1972.

presupusă, deoarece nu s-au păstrat nituri sau resturi ale lor în orificiile lăsate pentru fixare.

Modul de dispunere a plăcuțelor a fost observabil şi publicat pentru M. 4 de la *Nicolinț*-Râpa Galbenă. Plăcuțele de metal erau aşezate pe orizontală. Situații similare se întâlnesc şi la *Ljubičevac*-Glamija[84] în Serbia. Foarte probabil că au fost dispuse similar şi plăcuțele din mormintele de la *Cuptoare*-Sfogea şi *Şopotu Vechi*-Mârvilă.

O situație particulară se înregistrează în cazul pieselor de la *Jidosița* şi de la *Izâmşa*, ceea ce a dus la interpretarea că piesele nu aparțin unei diademe, ci unor centuri[85]. Până în prezent, înhumări cu piese de centură de acest tip nu sunt însă cunoscute în mediul balcanic sau nord dunărean. În ambele cazuri nu a fost descoperită o cataramă de centură care să argumenteze faptul că nu sunt diademe. De asemenea, sistemul de prindere pe suportul textil, ca piese de centură, prin mici verigi, este puțin probabil. Existența plăcuțelor triunghiulare în ambele cazuri nu constituie un argument pentru a le considera aplici de centură. Astfel de piese, trapezoidale sau triunghiulare, au mai fost înregistrate şi la diadema de la *Braşov* ori la cele de la *Banatsko Despotovac* şi *Sibnica*.

În cazul pieselor de la *Braşov* se poate observa că este vorba de cinci seturi diferite. Pentru setul B şi E, piesele sunt dispuse regulat asemenea diademei de la *Olteni* sau a celei de la *Jidosița*. Setul A are analogii cu piesele de la *Olteni*. În ambele cazuri însă, sunt rupte. Seturile C şi D sunt asemănătoare cu diadema de la *Banatsko Despotovac* şi se termină cu plăcuțe trapezoidale.

Un alt tip de diademă este cea de la *Covei*. În centru se află o plăcuță circulară, care are montate pe verso şase verigi de la care pleacă în lateral câte trei lănțişoare. În dreapta sunt alte două plăcuțe circulare alăturate, montate pe lănțişoare, iar în stânga una singură. Aici este posibil ca una din plăcuțe să lipsească. La capete sunt montate prin verigi (pe reversul plăcuțelor sunt în număr de câte şase pe fiecare, dispuse în L), pe lănțişoare, alte două plăcuțe circulare. De acestea din urmă, au fost montate, tot prin verigile dispuse orizontal, alte trei lănțişoare lungi. Este posibil să fie însă doar o parte a unei diademe mai mari, deoarece pe spatele plăcuțelor terminale se mai află o verigă ataşată, iar pe cealaltă plăcuța de prindere a verigii.

Diadema de la *Banatsko Despotovac* are plăcuțele prinse între ele prin câte o verigă.

<u>2. Sistemele de prindere</u> înseamnă în primul rând elementele de legătură între plăcuțele diademei. Singurul sistem de prindere observabil este cel format din balamale. Acestea sunt de mai multe tipuri.

2.a. Balamale mobile. Cele mai simple sisteme de prindere sunt formate din verigi metalice. Ele constau într-o verigă de sârmă, îndoită circular şi petrecută prin

[84] M. Parović-Pešikan, Cahiers des Portes de Fer 2, 1984, p. 144, fig. 13/5; S. Radoslavljević-Krunić, *op. cit.*, p. 334, 338, fig. 1/7.
[85] L. Dumitriu, *op. cit.*, S. 127-128, Taf. 11/2-3.

orificiile din colțurile plăcuțelor. Acestea sunt observabile însă pe un număr limitat de piese. Pentru cele mai simple diademe, doar într-un singur caz, au fost surprinse aceste verigi din sârmă de argint, anume în M. 4 de la *Nicolinț*-Râpa Galbenă. În stadiul actual al cercetării, nu putem spune cu exactitate dacă şi alte plăcuțe de diademă se fixau similar între ele sau elementul de legătură l-a constituit banda textilă sau de piele pe care ele erau cusute.

2.b. Balamale fixe. Sunt de două tipuri:

2.b.1. Balamalele fixe simple sunt formate dintr-un tub fixat de plăcuță (ex. *Goranu*). Tubul poate fi format din prelungirea foiței de metal sau ataşarea unei plăcuțe îndoită în formă de tub (*Olteni, Goranu, Braşov*-B, *Covei, Curtea de Argeş*) sau prin răsucirea în formă de arc a unei sârme (*Jidosița*), aceasta din urmă lipită la rândul său de plăcuță. Fiecare plăcuță are pe una din laturi două tuburi, iar pe cea opusă unul, aceasta exceptând pe cele care formează capătul diademei. Capetele tuburilor de pe plăcuțe se suprapun între ele (2+1). Prin cele trei tuburi se introduce o sârmă sau tijă metalică. Capetele sârmei rămân în exteriorul tuburilor pentru a fi îndoite sau bătute în aşa fel încât formează un nit.

2.b.2. Sunt similare cu precedentele, dar tijele au fost decorate în partea superioară. Sunt cunoscute două cazuri: la diadema de la *Goranu* (tijele sunt ornamentale, executate prin turnare) şi la diadema de la *Olteni* (tijele sunt ornamentale, decorate în tehnica granulației).

2.c. Balamale cu sistem de prindere combinat. Am utilizat acest termen, deoarece pentru prindere sunt utilizate atât elemente ale sistemelor fixe, cât şi cele mobile, pe bază de verigă. Ele sunt formate dintr-un tub din sârmă spiralată sau foiță metalică îndoită în formă de tub. Aceasta se lipeşte pe o plăcuță a diademei, pe margine. Prin tubul format, se introduce o verigă care este introdusă apoi şi prin cel aflat pe plăcuța alăturată sau care urmează. Ele sunt întâlnite atât la capătul diademei (*Olteni, Banatsko Despotovac, Braşov*-B, D-?), cât şi între plăcuțele ce o compun (*Banatsko Despotovac, Covei*). Sistemul este folosit şi pentru ataşarea pandantivelor.

Lor li se mai adaugă şi alte piese de diademă al căror sistem de prindere nu este precizat sau observabil (*Braşov*-C, D, E).

3. Pandantivele (montate pe lănțişoarele de la plăcuțe)

Poziția este destul de diversă. Pot fi ataşate între lănțişoare (*Jidosița, Banatsko Despotovac, Olteni, Braşov*-B, D, E), pe lănțişoare (*Curtea de Argeş, Covei*) sau la capătul lor (*Streza-Cârțişoara, Jidosița, Banatsko Despotovac, Olteni, Braşov*-B, D, E) (fig. 6).

Tipologie. În funcție de poziție, putem spune că sunt două mari tipuri.

a. *Piesele dintre lănțişoare* sunt sferice, executate din două emisfere din foiță metalică. Pot fi simple (*Jidosița, Banatsko Despotovac*) sau decorate cu o sârmă filigranată (*Banatsko Despotovac, Jidosița, Olteni*). În toate cazurile, prin ele este petrecută o sârmă care are capetele îndoite în formă de buclă pentru ataşarea de lănțişoare.

b. *Piesele de la capătul lănțișoarelor* sunt cunoscute în mai multe variante:

b.1. executate din două semisfere, din foiță metalică, asemenea celor precedente. În partea inferioară pot avea (*Streza*-Cârțișoara, *Brașov*-B, D, E) sau nu, o granulă sau mai multe, de metal (*Banatsko Despotovac*);

b.2. triunghiulare, decorate în tehnica granulației și filigranului (*Streza-Cârțișoara*) sau doar a filigranului (*Olteni*);

b.3. în formă de semilună, decorate în tehnica filigranului (*Jidosița*);

c. atașate pe lănțișor, în formă de inimă (*Curtea de Argeș*) sau circulare, lipite câte două (*Covei*).

Un pandantiv sferic, decorat în tehnica granulației, atașat pe un lănțișor, provine de la *Streza-Cârțișoara*, dar nu putem spune dacă el reprezintă un pandantiv atașat pe plăcuța diademei sau este componentă a unui cercel cu pandantive care atârnau la diademă[86].

Tehnicile de execuție sunt diverse, în funcție de tipul căruia aparține fiecare pandantiv.

Poate cea mai des utilizată tehnică de execuție o constituie ciocănirea, utilizată la piesele din foiță metalică (*Banatsko Despotovac, Brașov*-B, D, E, *Olteni*).

Restul tehnicilor utilizate, anume trefilarea, filigranarea (*Streza*-Cârțișoara, *Curtea de Argeș, Jidosița, Olteni*), granulația (*Streza*-Cârțișoara, *Curtea de Argeș, Brașov*-B, D, E), ajurarea (*Curtea de Argeș* - ?), "împletirea" de lănțișor (*Curtea de Argeș*) constituie elemente auxiliare pentru decorarea sau legarea plăcuțelor de bază din care au fost realizate pandantivele.

Sisteme de prindere a pandantivelor la lănțișoare

1.Sistem de balama mixtă (*Jidosița, Olteni* - pentru pandantivele de la capătul lănțișoarelor; *Curtea de Argeș* - pentru pandantivele atașate pe lănțișor). De obicei, sistemul este utilizat la prinderea lănțișoarelor la plăcuțele diademei, dar poate fi utilizat și la prinderea pandantivelor aflate la capete (*Jidosița, Olteni*).

2.Verigi de sârmă (*Banatsko Despotovac, Brașov*-B, D, E, *Jidosița, Olteni*) pentru pandantivele dintre lănțișoare și pentru cele de la capetele lor (*Streza*-Cârțișoara).

4. Lănțișoarele

Au fost găsite doar la diademele din tezaure, excepție făcând doar piesele de la *Macoviște.* Invariabil au fost decorate cu mici pandantive sferice, circulare sau triunghiulare. O descriere exactă a lor este în acest stadiu al cercetării greu de realizat, dar este observabil faptul că suntem în fața mai multor modele de împletire. Nici o diademă nu are mai multe modele de lănțișoare, excepție făcând piesa de la *Curtea de Argeș.*

5. Cerceii atașați sunt, de obicei, piese complexe, realizate din câteva componente. Aceasta determină și mai multe tehnici de execuție. Astfel de cercei

[86] Piesele intrate în colecțiile MNIR au fost rearanjate, fără a urma o logică anume, decât poate aceea de a nu se pierde fragmentele, și conform imaginației restauratorului.

ataşaţi sunt cunoscuţi din descoperirile de la *Curtea de Argeş, Gogoşu, Braşov*-A, *Banatsko Despotovac, Olteni, Sâmbăteni,* piese descoperite în estul comitatului Maramureş (fig. 7). Ei pot fi prinşi cu verigi care au capetele unite sau pot fi verigi detaşabile. Toate piesele provin din tezaure.

De obicei, aceştia sunt formaţi din cinci elemente, anume veriga de prindere, plăcuţa ornamentală, balamalele, lănţişoarele şi pandantivele. Tehnicile de execuţie sunt la fel de complexe, asemenea plăcuţelor de diademă.

Veriga este cunoscută din piesele de la *Banatsko Despotovac, Curtea de Argeş* şi parţial de la *Gogoşu*. Fiecare piesă este diferită, de la caz la caz.

Piesele de la *Banatsko Despotovac* sunt circulare, decorate cu două sfere din foiţă metalică. Un capăt al verigii se termină cu o buclă. Cerceii se pot detaşa de diademă.

La piesa de la *Curtea de Argeş*, verigile sunt prinse direct pe plăcuţa decorativă, însă în lateral. Cerceii de la *Gogoşu* mai păstrează doar partea ornată a verigii (sârmă filigranată înfăşurată în jurul verigii, de o parte şi de alta a plăcuţei decorative; lângă sârma filigranată, în jurul verigii, au fost montate două cercuri de sârmă spiralată). Toate celelalte piese au verigile lipsă.

Plăcuţa ornamentală este executată de regulă în mai multe tehnici, deoarece constituie una din accesoriile cele mai frumoase ale diademei. Ele sunt pandantive ataşate pe veriga cercelului.

Din punct de vedere al formei se disting patru variante. Prima variantă constă din plăcuţe ovale[87], ornamentate în tehnica filigranului şi granulaţiei, cu pietre semipreţioase (*Braşov*-A, *Curtea de Argeş*, *Olteni*). În toate aceste cazuri, plăcuţele se mai prindeau foarte probabil de un pandantiv intermediar (*Olteni, Braşov*-A ?) sau de o altă plăcuţă mai mică (*Curtea de Argeş*). O altă variantă de plăcuţă o constituie cea de formă triunghiulară. Acestea sunt montate direct la verigă, cu baza în jos. Decorul este executat în tehnica filigranului (*Gogoşu*) şi granulaţiei (*Gogoşu, Banatsko Despotovac*), iar uneori sunt montate caboşoane (*Gogoşu, Sîmbăteni*). Cea de-a treia variantă de plăcuţă este de formă circulară, decorată în tehnica *au repoussé* şi a filigranului (piesele din comitatul Maramureş). Ultima este constituită de un exemplar descoperit la *Gogoşu* şi executat prin turnare. El constă din cinci trunchiuri de con şi o sferă. Ele sunt dispuse după cum urmează: două sunt cu bazele unite, urmează sfera, apoi alte două trunchiuri de con aşezate similar, iar la capăt este un ultim trunchi de con cu vârful în sus. Piesa este decorată în tehnica filigranului şi cu mici cerculeţe dispuse în registre.

Din păcate, în cazul pieselor de la *Braşov*-A, *Olteni* şi *Gogoşu*-B, ele sunt rupte de verigă sau de alte elemente de prindere. Piesa de la *Curtea de Argeş* sugerează o posibilă variantă de asamblare a lor. Acolo, caboşoanele sunt de formă ovală, similare cu piesele de la *Braşov*-A şi *Olteni*, şi montate în poziţie orizontală. Încadrarea pieselor de la *Olteni* în categoria medalioane este destul de dificilă, dat

[87] Uneori, apar sub denumirea de medalioane.

fiind sistemele de prindere, cu balamale alăturate, dar cu unghiuri diferite ale tuburilor. Acestea pot sugera mai degrabă faptul că o parte a pieselor au fost pierdute, ca de exemplu alte posibile piese asemănătoare, mai mici (ca la *Curtea de Argeş*) sau posibile lănțişoare (cum sunt la *Braşov*-A, *Curtea de Argeş*).

De obicei, de plăcuța cerceilor se ataşau lănțişoare, iar la capetele lor pandantive.

Pandantive au fost găsite la cerceii ataşați, proveniți din descoperirile la *Banatsko Despotovac, Curtea de Argeş, comitatul Maramureş* şi *Gogoşu.* Acestea sunt dispuse pe lănțişoare (*Banatsko Despotovac, comitatul Maramureş*) şi au formă sferică. În prima localitate sunt câte două de-a lungul lănțişorului, iar în cel de-al doilea caz câte unul. Acestea mai pot fi ataşate şi la plăcuța cercelului (sau medalion) şi sunt tot sferice (*Olteni, Braşov*-A).

Un alt tip de pandantive este reprezentat de cele ataşate la capătul lănțişorului. În funcție de formă se disting: pandantive triunghiulare (*Banatsko Despotovac*), circulare, probabil ajurate (*comitatul Maramureş*), în formă de semilună (*Gogoşu*), piriforme (*Gogoşu, Curtea de Argeş*). În cazul medalionului de la *Braşov*-A, spre capetele lănțişoarelor există câte un pandantiv sferic. Din cauza faptului că piesa este ruptă, este greu de spus dacă după ele mai urmau şi altele ori urmau lănțişoare, posibil cu alte pandantive.

Aria de răspândire şi cronologia

Piesele predomină în special în Peninsula Balcanică, atât în tezaure, cât şi ca descoperiri din necropole. Pe teritoriul actual al României, limita nordică de descoperire este Moldova nordică şi Maramureşul. În acest stadiu al cercetării se poate spune că ele lipsesc în Transilvania centrală şi Dobrogea.

Piesele de tipul **I** şi **II** sunt cunoscute doar pe teritoriul Banatului. Cele aparținând tipului **III.1, 2, 5, 6** sunt specifice aceleiaşi regiuni. În Oltenia (tipul **III.4**) şi Moldova (tipul **III.3**) nu sunt cunoscute decât două astfel de descoperiri. Din punct de vedere stilistic, piesele din Moldova nu au analogii în spațiul actual al României. Cele din Oltenia se aseamănă doar din punctul de vedere al execuției chenarului cu cele din Banat, descoperite la *Banatsko Despotovac.* Ele provin doar din complexe funerare.

Piesele din tipul **IV.1** au fost descoperite doar în Banat, Oltenia şi Transilvania sudică. Ele provin din complexe funerare (*Cuptoare*-Sfogea, *Şopotu Vechi*-Mârvilă, *Nicolinț*-Râpa Galbenă, *Araca, Ostrovul Mare*), dar şi din tezaure (*Jidosița, Braşov*-D, *Banatsko Despotovac*). Piesele din complexele funerare, în Banat nu depăşesc ca limită superioară începutul secolului al XIII-lea. În Oltenia ele sunt tipice secolelor XII-XIII, poate începutului secolului al XIV-lea (*Ostrovul Mare*). În tezaure ele sunt datate începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi în secolul al XIV-lea. Se poate observa că piesele care au constituit obiectul tezaurizării sunt lucrate în tehnica granulației şi filigranului, iar în cele mai multe cazuri sunt împodobite cu lănțişoare şi pandantive.

Tipurile **IV.2, 3a-c, d şi 4** au fost descoperite doar în necropolele din Moldova. Excepţie face piesa din tipul **IV.3.d** descoperită la *Bedeháza*, în estul Transilvaniei. Cronologic, aceste piese se circumscriu celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea, până în secolul al XV-lea. Nici motivele lor ornamentale nu se întâlnesc în alt spaţiu al României actuale, ceea ce ar putea să sugereze o pătrundere a lor din teritoriile actuale al Ucrainei.

Tipul **V** este specific Olteniei şi sudului Transilvaniei şi apare în asociere cu piese din tipul **IV.1.d** (*Jidosiţa*), tipul **III.4** (*Izâmşa*) şi tipul **IV.1.e** (*Braşov*-D). Cronologia lor este ceva mai târzie şi putem spune că sunt piese specifice celei de a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea şi începutului secolului următor.

Tipul **VI.** A fost descoperit doar în Transilvania sudică, într-un tezaur. Din punctul de vedere al execuţiei şi al modelului ornamental, piesa are analogii în Banat şi în mediul din Serbia estică. Este o piesă mai puţin pretenţioasă, probabil mai timpurie, din secolul al XIII-lea, având în vedere că plăcuţa de bază pare executată prin presare, iar apoi s-a aplicat decorul granulat şi filigranat.

Tipul **VII.1-4** este răspândit doar în Oltenia şi Transilvania sudică, fiind descoperit strict în tezaure. Piesele pot fi datate cel mai devreme la sfârşitul secolului al XIII-lea şi în cursul secolului al XIV-lea.

Tipul **VIII** se asociază cu plăcuţe din tipul **IV.1.f**. În acest stadiu al cercetării este vorba de o piesă singulară descoperită la diadema de la *Banatsko Despotovac*.

Tipul **IX.1-2** este cunoscut în Banat şi provine din tezaur. Piesa are bune analogii cu tezaurul de la *Sibnica*[88] din Serbia şi se poate data în secolele XIII-XIV. Variantele **3-4** aparţin altui tip de atelier sau meşter, cel mai probabil din zona central-europeană conform analogiilor[89]. A apărut doar în Muntenia şi este o descoperire singulară în teritoriul actual al ţării, fiind datată în secolele XIII-XIV.

Tipul **X.1-5** este cunoscut doar în teritoriul sud-carpatic. Ele aparţin unor ansambluri, pe fiecare fiind întâlnite între două şi trei tipuri de plăcuţe. Provin din tezaure sau din descoperiri de caracter neclar. Piesele sunt relativ târzii, din secolele XIV-XV.

Tipul **XI.** Se asociază cu tipurile **IX.3-4**.

Tipul **XII** este o descoperire unicat, din Moldova (*Cotnari*).

Nasturii fixaţi pe diademe sunt cunoscuţi din descoperirile din Moldova şi Ţara Românească. Datările sunt aproximativ identice, anume în secolele XIII-XIV în primul caz, respectiv secolul al XIV-lea pentru piesele de la *Portăreşti.*

Tipuri de diademe

Tipologia lor este dată de totalitatea pieselor care le compun (plăcuţe, pandantive, lănţişoare, cercei, sisteme de prindere). În acest mod se poate observa,

[88] D. Minić, M. Tomić, *op. cit.,* p. 164, fig. 1 şi 2. Autorii articolului consideră că piesele de la *Sibnica* aparţin din punct de vedre cronologic sfârşitului secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea.

[89] Pentru analogii vezi L. Dumitriu, *op. cit.* sau C. Anton-Manea, *op. cit.*

ca element auxiliar, care tipuri de plăcuțe sunt contemporane şi în ce combinații se utilizau la aceeaşi podoabă.

Cât priveşte asocierea de piese, putem deosebi câteva tipuri de diademe.

I. Benzi de frunte sunt acele diademe care sunt constituite doar din suportul textil, plăcuțe (sau nasturi, tuburi, mărgele, calote) şi sistemul de prindere.

I.a. Benzi simple din plăcuțe de acelaşi tip. Sistemul de prindere constă cel mai probabil în coaserea plăcilor pe suport.

I.a.1. plăcuță pătrată cu protuberanțe circulare simple (*Cuptoare*-Sfogea);

I.a.2. plăcuțe pătrate cu un chenar de aceeaşi formă, iar în centru o perforație (*Piatra Neamț*-Dărmăneşti);

I.a.3. plăcuță dreptunghiulară cu protuberanțe în formă de rozetă încadrate de un chenar punctat (*Ostrovul Mare*);

I.a.4. plăcuțe dreptunghiulare cu motive vegetale (*Netezi, Izvoare*), **zoomorfe** (*Hudum*-2), **în formă de inimă (cordiforme)** (*Hudum*-1);

I.a.5. plăcuțe dreptunghiulare cu motive geometrice (*Hudum*-2);

I.a.6. plăcuțe dreptunghiulare cu fleuron decorat cu motive vegetale şi păsări (*Macovişte*);

I.a.7. plăcuțe pătrate ale căror laturi au fiecare câte o adâncitură, cu decor circular în relief (*Doina*-Girov);

I.a.8. nasturi (*Portăreşti*, *Doina*-Girov).

Lor li se adaugă şi alte descoperiri, dar fără a putea spune dacă au fost descoperite în asociere cu alte modele de plăcuțe, pandantive, cercei sau mărgele, ca de exemplu descoperirile de la *Araca* (plăcuțele din tipul III.5, 6) şi *Bedeháza* (tipul IV.3.d).

I.b. Benzi simple din plăcuțe de două tipuri:

I.b.1. plăcuțe pătrate (cu o protuberanță) şi dreptunghiulare (cu două protuberanțe) - *Cuptoare*-Sfogea;

I.b.2. plăcuțe dreptunghiulare cu două, respectiv trei protuberanțe - *Nicolinț*-Râpa Galbenă;

I.b.3. plăcuțe pătrate cu patru protuberanțe despărțite de brațele unei cruci şi plăcuțe trapezoidale cu patru protuberanțe despărțite de o linie mediană - *Izâmşa*;

I.b.4. plăcuțe dreptunghiulare (cu două protuberanțe) şi plăcuțe trapezoidale (cu trei protuberanțe) - *Jidosița.*

I.c. Benzi simple din ornamente (tubulare+calotă) dispuse pe două rânduri (*Cuptoare-Sfogea*). Piesele sunt aurite.

I.d. Benzi ornamentate cu plăcuțe dreptunghiulare cu motive vegetale (*Hudum*-1 şi 2, *Trifeşti*), **zoomorfe** (*Hudum*-2, *Trifeşti*) **şi geometrice** (*Hudum*-2), la care se adaugă **şi mărgele.** Aceste tipuri de diademe sunt specifice Moldovei.

II. Diademe cu pandantive. Sunt cunoscute doar din descoperirea de la *Covei.*

III. Diademe cu pandantive şi cercei. Provin fără excepție din tezaure sau posibile tezaure (*Banatsko Despotovac, comitatul Maramureş, Gogoşu, Olteni, Curtea de Argeş*-diadema Sfintei Filofteia, *Sâmbăteni*).

Lor li se adaugă un lot de piese la care au fost descoperite pandantive sau sistemele lor de prindere pe plăcuțe. Astfel de piese provin de la *Braşov*-B, C, E, D, *Streza-Cârțişoara, Jidosița, Olteni*. Din păcate, toate aceste piese sunt mai mult sau mai puțin degradate. Aceasta face aproape imposibilă susținerea faptului că au avut sau nu cercei şi deci încadrarea lor în acest tip de diademe sau încercarea de a susține atribuirea altuia.

IV. Diademe tip coroană.

IV.a. Piesă descoperită la *Goranu*

IV.b. O a doua astfel de piesă este cea de la *Cotnari*

Concluzii

Utilizarea acestui tip de podoabe are propriile-i caracteristici, de la regiune la regiune şi din punct de vedere cronologic.

Cele mai timpurii piese, databile în special în cursul secolului al XII-lea şi începutul celui următor, se întâlnesc pe teritoriul Banatului, în regiunea sa montană. Un caz excepțional îl constituie piesele de la *Araca,* localitate situată în vestul acestei regiuni. Ele provin fără excepție din necropole şi sunt exemplare decorate în tehnica *au repoussé.* Moda însă nu s-a extins decât în anumite regiuni, în special acolo unde în perioada precedentă au fost descoperite în număr mai mare piese tipice, de tradiție provincială bizantină, dar care au aparținut culturii materiale a Primului Țarat bulgar (*Orşova*[90], *Pančevo*[91], *Banatska Palanka*[92], *Orešac*[93]) sau chiar piese bizantine (*Vatin*[94]).

Exemplarele târzii de aici sunt databile într-o perioadă cuprinsă între sfârşitul secolului al XIII-lea – secolul al XIV-lea. Ele aparțin unor tezaure, descoperite atât în regiunea de câmpie, cât şi în cea de deal. Tezaurul de la *Banatsko Despotovac* are similitudini cu cele descoperite în sudul Transilvaniei, pe când cel de la *Macovişte* în mediul sârbesc sud-dunărean.

La nordul Dunării, piesele din Oltenia, descoperite în morminte (*Izâmşa* şi *Ostrovul Mare*), şi cele din Moldova, din necropola de la *Hudum*-1, sunt databile în secolele XIII-XIV. Se poate observa faptul că acest obicei al înmormântărilor cu diademe este în uz în secolele XIII-XIV în teritoriile extra-carpatice, păstrându-se doar în mod excepțional în Banat. Faptul că apar piese şi în tezaurele din secolele XIII-XIV demonstrează faptul că ele au rămas în uz, dar nu mai se utilizau în

[90] Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapesta, 1991, p. 245

[91] L. Kovács, ActaArchHung., 43, 1991, p. 411; N. Stanojev, *op. cit.,* p. 89-90.

[92] Cs. Bálint, *op. cit.,* p. 208, fig. LIII.a.1, 7, 8, 10, 11, 17, 18; S. Barački, M. Brmbolić, RadVM 39, 1997, p. 211.

[93] Cs. Bálint, *op. cit.,* p. 106, fig. XXXIII.a.7, p. 224; L. Kovács, *op. cit.,* p. 419.

[94] Cs. Bálint, *op. cit,* p. 261; G. Fehér, K. Éry, A. Kralovánszky, *A közep-Duna-medence magyar honfoglalás-és kora Árpád-kori Sírleletei. Leletkataszter*, Régészeti Tanulmányok, II, 1962, p. 82; J. Hampel, ArchÉrt, 24, 1904, p. 446; L. Kovács, *op. cit.,* p. 422, 413, fig. 2/5-6.

practicile funerare decât în mod excepțional în Banat. Descoperirile de matrițe de la *Kapelin Breg*, lângă *Vršac*, vin pe de o parte să confirme acest fapt, iar pe de altă parte să sugereze că o serie din modelele mai vechi întâlnite în secolul al XII-lea, de exemplu, au continuat să fie utilizate şi mai târziu, fiind însă uşor îmbogățite din punctul de vedere al complexității decorului. Momentul în care ele încep să fie utilizate la Dunărea mijlocie coincide cu momentul recuceririi bizantine a teritoriilor pierdute din Balcani. La acel moment, diademele erau podoabe relativ comune, din moment ce apar în necropole rurale. Faptul că au pătruns inițial doar în zona de munte a Banatului, deci la granița sudică a Ungariei, coroborat de faptul că în necropolele de acolo sunt şi multe alte tipuri de podoabe de tradiție sud-dunăreană care au început să fie produse în special în momentul revenirii Bizanțului în regiune[95], demonstrează că acolo exista o populație aflată sub influența culturii materiale a Imperiului. Extinderea graniței maghiare în zona de munte a însemnat şi abandonarea unor practici rituale de înmormântare, în special cele legate de depunerea în morminte a unor piese fastuoase. În acest stadiu al cercetării, putem vorbi de două etape cronologice în utilizarea diademelor. Aceste obiceiuri, care în Banat s-au estompat în prima jumătate a secolului al XIII-lea, au continuat însă în Oltenia. Stilistic însă, piesele de diademă (*Izâmşa, Ostrovul Mare*) de aici sunt diferite şi se datează de regulă mai târziu.

Putem vorbi de două etape, una la nivelul descoperirilor funerare, iar o alta, la nivelul portului celor vii. Prima etapă este legată de descoperirile de caracter funerar şi se opreşte la începutul secolului al XIII-lea. Ea nu are un corespondent în planul tezaurizării acestor obiecte la nordul fluviului.

O a doua etapă, în planul descoperirilor de caracter funerar, poate fi plasată după primul sfert al secolului al XIII-lea şi continuă până în secolul al XV-lea, atât în Oltenia, cât şi în Moldova. Ea are un corespondent, şi din punctul de vedere al constituirii de tezaure, în teritoriul Olteniei, Munteniei, sudul Transilvaniei şi Maramureş. Spre deosebire de piesele care erau utilizate în practicile funerare, acestea constituiau piese valoroase atât prin metalul utilizat, prin cantitatea sa, cât şi prin tehnicile de execuție. Din punct de vedere stilistic şi ca mod de execuție, piesele din tezaure prezintă similitudini între ele, indiferent de regiunea în care au fost descoperite. Aceasta demonstrează că tradiția executării lor trebuie căutată în atelierele sud-dunărene, chiar dacă sunt produse ale centrelor ruseşti sau din Ungaria sudică.

---

[95] Acest tip de podoabe nu este întâlnit în perioada precedentă, anume în secolele IX-XI, pentru Transilvania şi Banat, în complexele funerare maghiare sau ale nomazilor turcici de aici. Aceeaşi situație se întâlneşte şi la sud şi est de Carpați. În acest sens, vezi V. Spinei, *Realități etnice şi politice în Moldova meridională în secolele X-XIII. Români şi turanici,* Iaşi, 1985; idem, ArhMold 13, 1990, p. 105-147; idem, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chişinău, 1994, idem, *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Iaşi, 1997, p. 133-188; idem, *Marile migrații din estul şi sud-estul Europei în secolele IX-XII,* Iaşi, 1999; A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali şi Dunărea inferioară în secolele XI-XIII*, Bucureşti, 2005.

Piesele utilizate în practicile funerare aparțin mai multor centre de producere. Se poate observa şi faptul că motivele decorative sunt tipice de la regiune la regiune. În Banat predomină piesele cu decorul în formă de calotă, care au o largă răspândire şi în spațiul Serbiei estice actuale. Se poate spune că au fost modele specifice acestei regiuni a Dunării de mijloc. Oltenia are modele asemănătoare, decorate tot cu aceleaşi motive ornamentale în formă de calotă, dar sunt piese mai elaborate, ceea ce le-ar putea plasa într-o perioadă mai târzie. Prezența acestui model a fost în uz pe tot parcursul secolului al XIII-lea şi a persistat în timp până în secolul al XIV-lea (*Vršac, Braşov*-B, C, E, *Jidosița*). Pe piesele elaborate, care au făcut obiectul tezaurizării, calotele au fost înlocuite cu granule de mari dimensiuni (*Banatsko Despotovac, Braşov*-D, *Streza-Cârțişoara*).

În Moldova, pătrunderea şi utilizarea acestor piese este mai târzie, cel mai probabil de la sfârşitul secolului al XIII-lea. Modelele decorative sunt mult mai diversificate (vegetale, geometrice, cordiforme, zoomorfe). Ele sugerează faptul că probabil sunt produse ale unor ateliere kievene. Aceeaşi situație se întâlneşte şi în Transilvania estică. Aparțin cronologic celei de-a doua etape de utilizare a lor în practicile funerare.

Interesant este faptul că în zona sud-carpatică şi în Moldova, pe lângă piesele utilizate în ritualul funerar, cele tezaurizate în mod curent, au fost descoperite două diademe în formă de coroană. Existența lor, alături de diademe bandiforme, sau a celor cu pandantive cu cercei ataşați, demonstrează în ambele cazuri existența unor centre de putere. Este puțin probabil ca piesele în cauză să mai fi fost simple obiecte de port ale populației de rând (chiar în eventualitatea de a fi fost purtate doar în anumite momente ale vieții, eventual căsătorie). Este mai plauzibil ca ele să fi aparținut de fapt unor persoane de rang înalt.

Dacă în secolul al XII-lea şi începutul secolului al XIII-lea, ele sunt tipice numai anumitor regiuni, de la granița bizantină, în special în spațiul ortodox, din a doua jumătate a aceluiaşi secol ele devin piese de port, pătrunzând şi în alte regiuni devenind bunuri de tezaur pe de o parte, iar pe de alta reflectând tendința unor nobili sau boieri de a imita moda bizantină. Tezaurele mai indică faptul că cel mai probabil aceste piese valoroase au început să aparțină unor elite, indiferent de apartenența religioasă sau de regiunea geografică din care provin. În mod normal, chiar în perioada mai târzie, ele rămân cunoscute în special în mediul ortodox (Banatul montan, Oltenia, Transilvania sudică, Moldova). Interesant este şi faptul că toate tezaurele, fără excepție, conțin piese de tradiție bizantină (diademe, cercei de tâmplă, inele lucrate în tehnica granulației şi filigranului etc.). Deşi inelele pot fi şi piese comune, fără a putea spune că aparțin unui spațiu cultural anume, aceasta demonstrează legăturile materiale şi culturale ale deținătorilor cu mediul balcanic de influență bizantină. Faptul că au fost descoperite doar în anumite teritorii, de regulă acolo unde în intervalul cuprins între sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul secolului al XIII-lea, au fost descoperite cele mai timpurii diademe, poate sugera o continuare a tradițiilor materiale (piese de port similare cu mediul balcanic şi relații

de schimb) şi culturale la populația din zonele respective (utilizarea de piese de port specifice, cu rol pentru unele ceremonii sau într-o anume etapă a vieții). Adoptarea lor de către o populație cu port şi practici funerare diferite este lipsită de sens, fiecare piesă având cel mai probabil un rol bine definit în îmbrăcămintea uzuală sau specifică unui anumit moment. Excepție pot face doar piesele târzii care deja aparțin unei mode extinse în bună măsură la nivelul anumitor elite.

Prezența diademelor în morminte, rolul lor de coroană (exemplarele mai elaborate din punct de vedere stilistic) şi faptul că au împodobit şi cruci relicvar (*Ploč*) ori crucea patimilor lui Isus (*Cracovia*)[96] demonstrează că aceste piese aveau multiple întrebuințări.

În teritoriile sud-dunărene, aceste piese au fost întâlnite drept piese ale costumului populației de rând, aşa cum demonstrează descoperirile arheologice. Piesele cu motive ornamentale mai elaborate au fost purtate în special de boieri în secolele XIII-XIV şi sunt reprezentate şi în pictura murală (regina Irena la *Kostur* sau despotul Doja la *Zemen*)[97]. Plăcuțe ornamentale au mai fost descoperite la *Biskupija*-Crkvina (M. 80, 16, 38)[98], *Benkovac*-Podgrađe[99], *Kašić*-Mastirine (M. 60)[100] în spațiul Croației actuale şi la *Krstevi*, lângă *Prosek* (*Demir Kapija*)[101]. Aici sunt şi cele mai timpurii piese semnalate până în prezent, fiind datate în secolele X-XI şi sunt legate din nou de influența bizantină, fiind considerate piese tipice ceremonialului legat de nuntă.

TIARA PLATES FROM ROMANIAN TERRITORY (12th-15th CENTURIES)

ABSTRACT

The purpose of the article is to discuss the finds of tiara elements from within the territory of present-day Romania and of Serbian Banat, dating back to the 12-15th centuries. The article begins analyzing the terminology employed by the archaeologists who discovered and studied such adornments. Next comes an enumeration of the discoveries, sorted by necropolises, treasures and items from settlements and production areas. After that, are studied the context of the finds, the structure of the tiaras – organized by types of component items found and preserved. The article goes on with the types of plates (typology, materials they are made out of, production techniques, decoration techniques, decoration motives, method for affixing the ornaments and the manner of arranging them on the textile or leather support), the method for attaching the plates, the pendants (typology, production

[96] C. Anton-Manea, *op. cit.,* p. 130.
[97] V. Neševa, ArheologijaSofia 18, 1976, 1, p. 23-39.
[98] D. Jelovina, *op. cit.,* XXV/1-3
[99] *Ibidem*, LIII/5-8.
[100] *Ibidem*, LXIII/12.
[101] E. Maneva, ZRNM 17/1, 2001, p. 404, fig. 1, 405-406.

techniques and the method of attaching them to the necklaces), the necklaces, the attached earrings (the component parts, namely of the chain links, the ornamental plates and the pendants).

An important approach is also dedicated to the diffusion area and to the chronology of the tiara plates.

Lastly, a typology of the tiaras was compiled, and conclusions were drawn about the periods in which these adornment items were worn by region and about their role.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. Finds of tiara elements from within the territory of present-day Romania and of Serbian Banat.

Fig. 2. Tiara elements types. **Type II**: Cuptoare-Sfogea (after. I. Uzum, Banatica 9, 1987, p. 293, fig. 2, second image). **Type III**: III.1 Cuptoare-Sfogea (after I. Uzum, Banatica 9, 1987, p. 293, fig. 2, third image), III.2 Cuptoare-Sfogea (after D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timişoara, 1998, p. 157, fig. 39/3), III.3 Piatra Neamț-Dărmăneşti (after V. Spinei, Danubius 6-7, 1972-1973, fig. 6/8), III.4 Izâmşa (after L. Dumitriu, *Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert*, Bucureşti, 2001, Taf. 92/2), III.5 Araca, III.6. Araca (after D. Minić, RadVM 37-38, 1995-1996, p. 121, pl. I/7, 8), III.7. Doina-Girov (after V. Spinei, M. Alexianu, V. Butnaru, MemAntiq 9-11, 1977-1979 (1985), p. 258, fig.15/6). **Type IV.1**: IV.1.a Nicolinț-Râpa Galbenă (artifacts from D. Țeicu's and A. Radu excavations), IV.1.b Araca (after D. Minić, RadVM 37-38, 1995-1996, p. 121, pl. I/6), IV.1.c Ostrovul Mare (after L. Dumitriu, *op. cit.*, Taf. 37/33), IV.1.d Jidosița (after L. Dumitriu, *op. cit*., Taf. 96/7), IV.1.e Braşov-D (after A. Lukács, SCIVA 49, 1998, 2, p. 154, fig. 5, stânga sus), IV.1.f Banatsko Despotovac (after D. Pîrvulescu, AnB 2, 1993, p. 234, fig. I/2).

Fig. 3. Tiara elements types. **Type IV.2**: IV.2.a Hudum (after V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chişinău, 1994, p. 464, fig. 30/25); IV.2.b Hudum (after V. Spinei, *op. cit.*, p. 464, fig.30/26); IV.2.c Hudum (after V. Spinei, *op. cit.*, p. 464, fig. 30/24). **Type IV.3**: IV.3.a Trifeşti (after I. Ioniță, Materiale 8, 1962, p. 737, fig. 6), IV.3.b Netezi (after L. Bătrâna, A. Bătrâna, SCIVA 36, 1985, 4, p. 310, fig. 6/3), IV.3.c Izvoare (after R. Vulpe, *Izvoare, Bucureşti,* 1957, p. 321, fig. 338/2), IV.3.d Bedeháza (after K. Horedt, Materiale 2, 1956, p. 31, fig. 17/4), IV.3.e Hudum (after V. Spinei, R. Popovici, ArhMold 12, 1988, p. 243, fig.5/4). **Type IV.4**: IV.4.a Hudum (after V. Spinei, R. Popovici, ArhMold 10, 1985, p. 79, fig. 4/14), IV.4.b Hlincea-Iaşi (after M. Petrescu-Dâmbovița, SCIV 4, 1954, 1-2, p. 244, fig. 6), IV.4.c Trifeşti (after V. Spinei, *op. cit.*, p. 464, fig. 30/16). **Type V**: V.1 Izâmşa (after L. Dumitriu, *op. cit.,* Taf. 92/3), V.2 Jidosița (after L. Dumitriu, *op. cit*., Taf. 96/7a), V.3 (after A. Lukács, SCIVA 49, 1998, 2, p. 154, fig. 5, dreapta sus).

Fig. 4. Tiara elements types. **Type VI**: Braşov-C. **Type VII**: VII.1 Braşov-E, VII.2 Braşov-B (after A. Lukács, *Țara Făgăraşului în Evul Mediu. Secolele XIII-XVI*, Bucureşti, 1999, p. 127, fig. 13), VII.3 Jidosița, VII.4 Olteni (after L. Dumitriu, *op. cit.,* Taf. 95/10, Taf. 41/5). **Type VIII**: Banatsko Despotovac (after D. Pîrvulescu, AnB 2, 1993, p.234, fig. I, fig. 2). **Type IX**: IX.1 Macovişte, IX.2 Macovişte (after D. Țeicu, *op. cit*., p. 157, fig. 39/1-2), IX.3 Goranu, IX.4 Goranu (after L. Dumitriu, *op. cit.*, Taf. 38/1, 3).

Fig. 5. Tiara elements types. **Type X**: X.1 Covei, X.2 Covei, X.3 Curtea de Argeş, X.4 Curtea de Argeş, X.5 Curtea de Argeş. **Type XI**: Goranu. Portăreşti (after L. Dumitriu, *op. cit.*, Taf. 24/1, Taf. 88, Taf. 38/4, Taf. 94/11).

Fig. 6. Pendants types. Pendants types on tiara chaines: Banatsko Despotovac (after D. Pîrvulescu, AnB 2 1993, p. 234, fig. I/2), Olteni, Jidosița (after L. Dumitriu, *op. cit*., Taf. 41/4, Taf. 95/10),

Brașov-E (after A. Lukács, *op. cit.,* p. 127, fig. 13, right bellow). Pendants types from tiaras: pendants attached on the edges (Covei, after L. Dumitriu, *op. cit*., Taf. 24/1), pendants with undeterminate position (Streza-Cârțișoara, after A. Lukács, *op. cit*., p. 146, fig. 1/1, 3).

Fig. 7. Earrings and earrings fragments from tiaras: Banatsko Despotovac (after D. Pîrvulescu, AnB 2, 1993, p. 233, fig. I/1a), Gogoșu, Curtea de Argeş (after L. Dumitriu, *op. cit*., Taf. 33/1, 2, Taf. 88), Brașov-A (after A. Lukács, *op. cit.,* p. 127, fig.13, stânga sus), Olteni (after L. Dumitriu, *op. cit*., Taf.41/7), ex department of Maramureş (after A. Lukács, SCIVA 49, 1998, 2, p. 151, fig. 3).

O INSCRIPȚIE RECENT DESCOPERITĂ LA CIOROIU NOU

DOREL BONDOC

Inscripția semnalată în materialul de față provine din nord-vestul fortificației de la mijlocul **sec. III.** Din inscripția realizată pe o placă de gresie s-au păstrat 5 rânduri fragmentare. Identificarea termenului **colonia** în inscripție permite emiterea unor interesante ipoteze ce urmează să fie verificate în cercetările ulterioare.

Săpăturile arheologice de la Cioroiu Nou, reluate începând cu anul 2000[1] de către semnatarul acestor rânduri, s-au soldat cu rezultate interesante. A fost pusă în evidență prezența unui detașament al legiunii VII Claudia[2], o *officina* aparținând producătorului Ambiurus[3], obiecte din bronz[4], instrumente medicale[5], precum și un lot semnificativ de ceramică romană pictată[6].

De la Cioroiu Nou provine și un mare număr de inscripții și piese sculpturale[7], ca urmare a descoperirilor întâmplătoare sau a celor făcute în timpul cercetărilor. Astfel, o nouă inscripție se adaugă la cele deja cunoscute din acest loc. Procedez în cele ce urmează doar la semnalarea sa, în vederea introducerii rapide a informației inedite în circuitul științific, urmând ca discuția să fie reluată cu altă ocazie.

Este vorba despre o inscripție fragmentară, realizată dintr-o placă de gresie. Piesa a ieșit la iveală ca urmare a lucrărilor agricole, în data de 19 octombrie 2006, după ce mi-a fost semnalată de localnicul Vintilă Macamete din Cioroiu Nou. Descoperirea a fost făcută în colțul de nord-vest al fortificației de la mijlocul

[1] L. Petculescu, D. Bondoc, în CCA. 2001, p. 69-70; L. Petculescu, E. Oberlander-Târnoveanu, D. Bondoc, CCA 2002, p. 104-105; L. Petculescu, D. Bondoc, D. Bălteanu, S. Răduță, în CCA 2003, p. 88-89; D. Bondoc, CCA 2005, p. 126-127; idem, în CCA 2006, p. 136-137.

[2] Bondoc, SCIVA 51, 2000, 1-2, p. 117-12; idem, *A Detachment of Legio VII Claudia at Cioroiul Nou (Dolj County, Romania)*, în *Die Archaologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 106-275 n. Chr. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (1.-4. Oktober 2000). Rumanisch-Jugoslawische Kommision fur die Erforschung der Region des Eisernen Tores* (Archaologische Abteilung IV), București, 2001, p. 177-182.

[3] Bondoc, *The officina of Ambiurus from Cioroiul Nou, Cioroiași Commune, Dolj County* în *Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, București, 2005, p. 107-117.

[4] Bondoc, *Some Roman discoveries from Cioroiul Nou, Dolj County*, Ephem Nap 11, 2001, p. 61-65.

[5] Bondoc, Drobeta 15, 2005, p. 138-147.

[6] Bondoc, *Roman painted pottery discovered at Cioroiul Nou, Dolj County, Romania*, în *Honorem Gheorghe Popilian* (ed. by D. Bondoc), Craiova, 2006, p. 128-141.

[7] IDR II, p. 81-85, nr. 141-151; Bondoc, *Inscripții și piese* sculpturale. *Muzeul Olteniei, Craiova*, Craiova, 2004, p. 9-36, nr. 5-39.10.

SCIVA tomul 58, nr. 1-2, București, 2007, p. 157–159

secolului III[8], unde probabil a fost reutilizată. Nu am săpat în această zonă a fortificației; planul publicat de către D. Tudor în anul 1962[9] arată un sondaj efectuat acolo de către eminentul cercetător al Olteniei romane şi de C. S. Nicolaescu-Plopşor, în anul 1938.

Din inscripție s-au păstrat 5 rânduri fragmentare, cu litere înalte de 4-4,5cm. Dimensiuni: 30 × 25,5 × 10cm. În prezent piesa se găseşte la Muzeul Olteniei Craiova, inv I 51994.

…………………
……… T V ……
…… C O L O …..
………L I M…….
………...T………

Identificarea literelor de pe primul rând păstrat al inscripției este riscantă în acest moment. Aceeaşi situație la începutul rândurilor 2 şi 5.

Negreşit însă, pe rândul al treilea, cele patru litere păstrate se referă la o *colonia*. Identificarea acesteia cu una dintre cele cunoscute (*Malva*, *Drobeta*, *Romula*, *Aequum* sau alta) rămâne o problemă de discutat. Ca de obicei, inscripțiile de la Cioroiu Nou sunt sparte şi rupte exact în locul în care interesează mai mult.

Foarte atrăgătoare ar fi ipoteza identificării coloniei din inscripție cu *Colonia Malvensis*, având în vedere descoperirile arheologico-epigrafice[10], precum şi ancheta întreprinsă în vederea depistării acestui enigmatic, important şi interesant obiectiv[11]. Dar aceasta este doar o ipoteză.

O discuție pe această temă, precum şi reluarea inscripției împreună cu o propunere de întregire, vor fi făcute cu o altă ocazie.

AN INSCRIPTION RECENTLY DISCOVERED IN CIOROIU NOU

ABSTRACT

The paper is about a new inscription discovered by chance in the autumn of 2006, in the north-eastern corner of the Roman fortification from Cioroiu Nou, Dolj County, Romania. Probably, it was reused during the building of the fortification. Surely, on the third line, the four preserved letters certify a *colonia*. It

[8] Despre fortificație, vezi D. Tudor, *Săpăturile arheologice de la Cioroiul Nou*, Materiale 8, 1962, p. 547-553; idem, *Templul şi statuetele romane de la Cioroiul Nou* în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 109-115; D. Tudor, I. Diaconescu, Gh. Popilian, Apulum 6, 1967, p. 593-605.
[9] Tudor, Materiale 8, 1962, p. 547, fig. 1.
[10] C. S. Nicolaescu-Plopşor, RevMuz 2, 1965, 3, p. 203-205.
[11] C.C. Petolescu, SCIVA 38, 1, 1987, p. 23-32.

is difficult to say what colonia the inscription reffers to: *Malva*, *Drobeta*, *Romula*, *Aequum* or others.

Here, I have just signaled the inscription, the discussion and the completing of the inscription will be retaken some other time.

CAPTION OF THE FIGURES

Fig. 1. The fortification from Cioroiu Nou, with the place where the inscription was discovered.
Fig. 2. The new inscription from Cioroiu Nou (photo).
Fig. 3. The new inscription from Cioroiu Nou (drawing).

O INSCRIPȚIE DE LA PĂCUIUL LUI SOARE

PETRE DIACONU

În vara anului 1993, pe şantierul arheologic din insula Păcuiul lui Soare, s-a descoperit o inscripție scrijelată pe fața unui bloc de calcar, spart din vechime[1]. Blocul are – în starea lui actuală – următoarele dimensiuni: lungimea laturii inferioare este de 0,60 m, lungimea laturii superioare de 0,40 m, înălțimea măsoară 0,50 m, iar grosimea blocului măsoară 0,38 m. Textul incripției este următorul:

CABY TPAI [- - -]
Δ H M H T [- - -]

Din inscripția inițială s-au păstrat doar două rânduri, în cuprinsul cărora figurează următoarele trei nume: *Savos*, *Traianos* (în rândul de sus) şi *Demetrios* (în rândul de jos). Numele sunt redate la genitiv, evident, în declinarea elină. Din păcate, din numele lui Traianos s-au păstrat doar primele patru litere, iar din cel al lui *Demetrios*, primele cinci litere. Adaug cu grabă că partea finală a acestor nume – *Traianos* şi *Demetrios* – n-a ajuns până la noi. Ea a căzut în ruptura blocului de piatră.

Judecând după ductul literelor, nu încape îndoială că inscripția datează din secolul al X-lea p. Chr. Literele sunt realizate prin săparea în piatră cu ajutorul unei dălți sau al unui cuțitaş; spațiul excavat a fost umplut cu mortar hidrofug care are o mare doză de cărămidă pisată. Aceasta-i şi explicația culorii roşii a literelor de pe piatra de la Păcuiul lui Soare.

Dar cine sunt personajele marcate în inscripție ? Credem că Sava, Traian şi Demetrios sunt numele a trei creştini care au suferit martiriul în epoca finală a Imperiului roman. Şi dacă lucrurile se prezintă întocmai, am tot dreptul să cred că prin inscripția de la Păcuiul lui Soare s-a încercat regenerarea, în veacul al X-lea, a amintirii unor martiri care s-au jertfit întru Hristos cu circa 600 de ani mai înainte de data inscripției.

Evident, ştim cine este şi unde a fost ucis Sf. Sava, după cum ştim cine este şi unde şi-a jertfit viața Sf. Dumitru, dar mai greu este de răspuns cine este martirul Traian.

---

[1] Blocul respectiv provine probabil din zidul de incintă al cetății bizantine insulare şi a fost descoperit pe "plaja" creată de apele Dunării în interiorul fortificației. Pentru informații privind situl arheologic Păcuiul lui Soare, vezi P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare – Vicina*, Byzantina 8, 1976.

SCIVA tomul 58, nr. 1–2, Bucureşti, 2007, p. 161–163

Că a existat un sfânt Traian, acesta-i deja un fapt cunoscut din izvoare literare. Oare Procopius din Cezareea, scriitor din secolul VI, nu pomeneşte între cetăţile sud-dunărene refăcute de Iustinian "o fortificaţie a Sfântului Traian" (froúrion toû ¡gíou Traianoû)?

Ei bine, acest sfânt Traian a fost asimilat de către mai mulţi savanţi cu împăratul Traian. Dintre ei, voi cita pe episcopul Gherasim Timuş[2], pe Horia Ursu, într-o lucrare intitulată ca atare[3] şi pe Înalt Prea Sfinţia Sa Nicolae Corneanu, Mitropolitul Banatului, care, citându-l pe Horia Ursu, scria următoarele în articolul său *Împăratul Traian şi Sfântul Traian*[4]: „Deşi prigonitor al creştinismului, românii l-au privit pe Traian ca pe unul de-ai lor" şi, imediat mai departe, adăuga, citându-l tot pe Horia Ursu: „Suntem singurii creştini…în tradiţiile şi obiceiurile cărora Traian e amintit cu aceeaşi veneraţie ca şi personajele biblice ori sfinte. Colindele şi mai ales urarea de Anul nou numită "Pluguşorul", oferă o pildă în privinţa aceasta".

La paginile 144-145 ale lucrării IPS Mitropolitul Banatului, Traian este prezentat ca un persecutor mai blând al creştinismului. Şi, în sfârşit, la p.145, nu exclude posibilitatea ca Traian să fi primit botezul creştin, sugerându-se totodată că şi alţi membri ai familiei sale, bunăoară Drosida, fiica sa, să fi primit botezul, fapt însuşit pe motivul că la 22 martie este cinstită o sfântă Drosida.

Toate aceste fapte îl îndrituiesc pe IPS Nicolae Corneanu (care avea cunoştinţă de un alt Traian, martirizat în Macedonia) să conchidă la p. 146 că "dincolo de adevărul istoric…, cinstirea Împăratului Traian ca sfânt demonstrează cât de mult suntem legaţi de el noi românii şi cât de vie a rămas prezenţa lui în conştiinţa tuturor celor care n-au uitat nici o clipă că se trag de la Râm".

Hyppolyte Delehaye, însă, a respins fără rezerve identificarea sfântului Traian din sintagma lui Procopius din Cezareea cu împăratul Traian. În cartea sa *Les origines du culte des Martyrs*[5], Hyppolyte Delehaye atrăgea luarea aminte că □gioß Traianóß (Sfântul Traian) nu putea fi împăratul Traian, fie şi numai pentru faptul că el a fost un persecutor al creştinismului. Învăţatul belgian atrăgea luarea aminte asupra unei informaţii aparţinând Sf. Vectrice, episcop al cetăţii Rothomagu, la răscrucea secolelor IV şi V p. Chr., informaţie potrivit căreia un anume Traianus, renumit prin putinţele sale de vindecător al celor bolnavi, a primit martiriul în veacul al IV-lea. Această ştire se află în *Patrologia Latină*, tomul XX, p. 354, col. a II.

În aceeaşi ordine de idei, s-a remarcat şi faptul că în *Martirologiul Hieronimian* se precizează că Sf. Traian taumaturgul este cinstit la 20 sau 21 august.

---

[2] *Dicţionarul aghiografic,* Bucureşti, 1898.

[3] Tipărită la Craiova în 1971.

[4] Apărut pentru prima dată în *Îndrumătorul bisericesc al Arhiepiscopiei Sibiului*, Sibiu, 1974, p. 30-40, ulterior cuprins în *Studii patristice, Aspecte din vechea literatură*, Timişoara, 1984, p. 144.

[5] H. Delehaye, *Les origines du culte des Martyrs*, Bruxelles, 1912, p. 277.

Aşadar, în ce ne priveşte, socotim că Traian din inscripţia de la Păcuiul lui Soare este Traian vindecătorul de boli, care a primit martiriul în Macedonia secolului al IV-lea.

Sigur, oricând se poate obiecta că nu suntem în posesia tuturor elementelor care să ne permită a afirma, răspicat şi fără rezerve, că inscripţia de la Păcuiul lui Soare este una martirică. Dar şi în acest caz trebuie să se admită că prin descoperirea de la Păcuiul lui Soare se certifică epigrafic, pentru prima dată, existenţa în veacurile de mijloc a numelui de Traian.

Că aceasta este o realitate pe care nu o poate nega nimeni, o demonstrează şi sursele literare ale vremii. De pildă, Skylitzes în a sa cronică[6] pomeneşte un *Traianos*, nepot al comitopolului Aaron, trăitor la începutul secolului XI. Acelaşi Traian, înregistrat de data aceasta sub forma *Troianos*, este amintit de cronicarul Nicephor Briennus în *Comentariile* sale[7].

UNE INSCRIPTION DE PĂCUIUL LUI SOARE

RÉSUMÉ

L'auteur présente un fragment d'inscription grecque (Xe siècle, d'après le caractère des lettres), gravée sur un bloc de pierre calcaire, mis au jour en 1993, provenant du mur d'enceinte de la cité byzantine de Păcuiul-lui-Soare (dép. de Constantza), mur détruit par les eaux du Danube.

L'inscription conserve partiellement trois noms: *Savos, Demetrios* et *Traianos*; selon l'auteur, il s'agit de trois martyrs du IVe siècle, dont la mémoire aurait été régénérée au Xe siècle par cette inscription. On insiste spécialement sur le nom de *Traianus*, un saint de Macédoine, attestée aussi par la mention chez Procope de Césarée (*De aedificiis* IV, 11) d'un froúrion toû ¡gíou Traianoû (voir Hypolite Delehaye, *Les origines du culte des Martyrs*, Bruxelles, 1912, p. 277).

[6] *Historiarum Compendium* II, Bonn, 1839, p. 468-469.
[7] Nicephor Briennus, *Comentarii*, Bonn, 1836, p. 106.

INTERPRETES ÎN LUMEA ROMANĂ

GABRIEL STOIAN

Desemnând intermediarii dintre două persoane pentru tranzacții comerciale, dar mai ales pentru traduceri, *interpretes* sunt atestați în lumea romană atât în mediul civil, cât şi în cel militar. Sursele narative şi epigrafice îi menționează atât la Roma, cât şi în provincii. Recrutați pe plan local, interpreții erau folosiți de autoritățile romane în cadrul relațiilor cu populațiile translimitane.

Termenul *interpres,* cu etimologie incertă*,* desemna în sens larg o persoană care servea ca intermediar, în special în sfera operațiunilor de vânzare-cumpărare, iar în sens restrâns un traducător[1]. Această dublă accepțiune a termenului se întâlneşte la Cicero, care îl menționează pe A. Valentius, *interpres* în Sicilia, angajat de Verres – dar nu pentru a traduce din greacă, ci folosit la „hoții si ticăloşii. Om fără conştiință, sărac, ajuns pe neaşteptate publican"; prin intermediul acestuia, Verres cere şase sute de medimne de grâu ca decimă pentru ogoarele sărace şi aride ale liparensilor[2]. În acelaşi context trebuie amintită o inscripție de la Carnuntum, care menționează, în a doua jumătate a secolului I p.Chr., pe *Q(uintus) Atilius Sp(uri) f(ilius) Vot(uria tribu) Primus, interrex* (sic) *leg(ionis) XV idem centurio negotiator*[3]. Centurion al legiunii *XV Apollinaris*, acesta îndeplinea un dublu rol: cunoscând limba populațiilor germanice servea ca interpret, dar în acelaşi timp se ocupa şi de controlul comerțului între Imperiu şi barbari.

O definiție concisă, dar foarte expresivă a termenului de *interpres* apare la Isidor din Sevilla: *inter partes medius sit duarum linguarum dum transferret*[4].

Serviciile administrative şi politice romane îi foloseau în special în cadrul relațiilor cu populațiile translimitane, interpreții fiind integrați în corpul de *apparitores* de pe lângă guvernatorii provinciilor, în special în cele de graniță[5]. Nu trebuie însă uitat faptul că o parte dintre aceştia activau şi la Roma, fiind utilizați în

---

[1] A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*[2]*,* Köln-Graz, 1967, p. 37; Klingmüller*, Interpres*, RE, IX (1916), col. 1708-1709; DE, IV (1926), p. 73; I. I. Russu, *Interprex Dacorum*, AIIN, 11, Cluj, 1946-1947, p 403-412

[2] Cicero, *In Verrem*, 3, 37-40,

[3] AnnÉp, 1978, 635. Prof. C.C. Petolescu, într-un articol inedit, consideră că personajul amintit în inscripție nu ar fi *interpres*, ci *interrex legionis* (aşa cum apare în inscripție).

[4] Isidorus, *Origenes*, 10, 123.

[5] Klingmuller, *loc. cit.*

SCIVA, tomul 58, nr. 1-2, Bucureşti, 2007, p. 165–169

momentul în care delegaţiile străine erau primite în Senat. Referiri la aceste uzanţe se întâlnesc la Macrobius („fiind introduşi în Senat, s-au folosit de senatorul Caelius ca interpret”)[6] şi la Valerius Maximus: („ [retorul Molo] fiind primul dintre toţi cei aparţinând altor neamuri ce a fost înţeles in Senat fără interpret”)[7]. De asemenea, Cicero face o comparaţie sugestivă între zeii ce nu sunt înţeleşi de oameni şi punii şi hispanii ce vorbesc în Senat fără interpret[8].

Mediul de provenienţă al interpreţilor îl constituia în majoritatea cazurilor cel local, fiind probabil recrutaţi dintre localnicii înrolaţi în provinciile respective, foarte probabil existând interpreţi pentru fiecare dintre populaţiile limitrofe.

Atestările narative ale interpreţilor sunt destul de numeroase, dar nu reuşesc întotdeuna să evidenţieze toate laturile activităţii acestora. Astfel, Cicero îl aminteşte pe interpretul Valerius, care îl avertizează cu privire la lipsa de loialitate a unuia dintre liberţii săi[9], iar Tertullian face referire la Marcus — *interpres et sectator* („interpret şi însoţitor”)[10].

Pliniu cel Bătrân consideră că Mithridates, vorbind 22 de limbi, a fost singurul suveran care nu s-a adresat niciodată supuşilor săi (de neamuri diverse) prin intermediul interpretului[11].

La Rufinus întâlnim corespondentul grec al termenului latin: ˘ρμηνεúß[12], iar în *Itinerarium Antonini* sunt amintiţi *interpretes singularum linguarum*[13]. În fine, alte atestări apar la Quintus Curtius Rufus[14], Orosius[15] şi Ulpian[16].

Mult mai revelatoare sunt însă informaţiile cuprinse în operele autorilor antici cu privire la utilizarea interpreţilor în cadrul operaţiunilor militare şi implicit în reliefarea tratamentului la care erau supuşi aceştia în exercitarea demersului diplomatic. Astfel, Titus Livius, în prezentarea duelului dintre Titus Manlius şi unul dintre conducătorii galli, afirmă că Manlius a fost provocat prin intermediul unui interpret[17]. La asediul Nolei, Hanno, unul dintre generalii lui Hannibal, cheamă la o întrevedere doi senatori şi discută cu ei tot prin intermediul unui interpret[18], iar înaintea bătăliei de la Zama, la întâlnirea dintre Hannibal şi Scipio, la discuţii au mai fost prezenţi doar interpreţii acestora[19].

---

[6] Macrobius, *Saturnalia*, 1, 5,16.
[7] Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, 2, 2,3.
[8] Cicero, *De divinatione*, 1, 64.
[9] Idem, *Ad Atticum*, 1, 12, 2.
[10] Tertullianus, *Adversus Marcum*, 4, 5.
[11] Plinius Maior, *Naturalis Historia*, 25, 3,2.
[12] Rufinus, *Hist*., 5, 8, 3.
[13] *Itinerarium Antonini*,. 37.
[14] Q. Curtius Rufus, *De gestis Alexandri Magni*, 6, 11, 4.
[15] Orosius, *Apol*., 8,1.
[16] Ulpian, *Digestae*, 45, 1,1,6.
[17] Titus Livius, *Ab Urbe condita*, 7, 26, 1.
[18] *Ibidem*, 23, 43, 9.
[19] *Ibidem*, 30 , 30, 1.

Sallustius, în descrierea războiului cu Iugurtha, menţionează că „Sylla a fost chemat în taină de către Bocchus. De amândoi sunt aduşi numai interpreţi credincioşi”[20].

Cele mai revelatoare informaţii provin însă de la Caesar. Pentru a discuta cu Ariovistus, acesta îl trimite pe C. Valerius Procillus, fiul lui C. Valerius Cabrus, „un tânăr plin de curaj şi foarte instruit, al cărui tată primise cetăţenia de la C. Valerius Flaccus: era un om loial, cunoştea limba gallilor, pe care Ariovistus o cunoştea bine fiindcă o folosea de multă vreme (…). Împreună cu el trimise pe M. Metius, care fusese oaspetele lui Ariovistus. [Caesar] le-a dat sarcina să asculte ce spune Ariovistus şi să-i raporteze”. Acelaşi autor înfăţişează şi pericolele la care interpreţii erau expuşi în mediul militar: „Când i-a văzut în tabăra sa, Ariovistus a strigat tare în faţa întregii armate: La ce aţi venit? Ca să spionaţi? Ei au încercat să vorbească, dar i-a oprit şi i-a pus în lanţuri(…)[21]. C. Valerius Procillus, pe care în fuga lor paznicii îl târau legat cu trei rânduri de lanţuri, a căzut chiar în braţele lui Caesar(…). Acesta spunea că în prezenţa sa au fost consultaţi de trei ori sorţii pentru a se şti dacă trebuia să fie ars imediat sau sa fie lăsat pentru altă dată. Datorită sorţilor a rămas în viaţă”[22]. Un alt interpret, Commius, este făcut rege peste atrebaţi de către Caesar, dar îşi desfăşoară în continuare şi activitatea diplomatică: „Commius (…), pe care Caesar îl aprecia pentru curajul şi inteligenţa sa şi îl socotea fidel, avea multă autoritate în aceste regiuni. Caesar îi porunceşte să meargă la cât mai multe triburi pe care să le îndemne să caute să fie loiale poporului roman şi să anunţe că în curând va sosi şi el (…). După ce debarcase şi pe când în calitate de sol le aducea la cunoştinţă ordinele lui Caesar, britannii au pus mâna pe el şi l-au aruncat în lanţuri. După luptă i-au dat drumul şi au cerut pace, aruncând asupra mulţimii vina prinderii lui”.

Pliniu cel Tânăr, referindu-se la Traian, care în 98 p.Chr. era prezent în Germania menţiona: „Portul divers al celor ce cereau dreptate, limbile lor diferite, vorbirile lor rareori înţelese fără interpret, făceau ca maiestatea judecătorului să apară mult mai impunătoare”[23].

Împăratul Iulian Apostatul, pregătind campania împotriva alamanilor, beneficiază şi el de serviciile unui interpret, *Hariobaudes*: „A trimis fără ştirea cuiva, sub pretextul unei delegaţii, pe Hariobaudes, tribun fără comandă atunci, dar cunoscut pentru curajul şi devotamentul său, la regele Hortarius, cu care atunci ne aflam în raporturi de pace, pentru ca de aici, ajungând cu uşurinţă la hotarele celor ce făceau pregătiri militare, să poată afla ce uneltesc, fiindcă ştia bine limba barbarilor”[24]. Hariobaudes era probabil de neam germanic, păstrându-şi cognomenul ca o marcă a originii sale. În sprijinul acestei afirmaţii vin numeroase exemple de

[20] Sallustius, *Bellum Iugurthinum*, 109, 4.
[21] Caesar, *De Bello Gallico*, 47,4-6.
[22] *Ibidem*, 53, 5-7.
[23] Pliniu cel Tânăr, *Panegyricus Traiani*, 56.
[24] Ammianus Marcellinus, 18, 2, 2.

interpreți ce-și păstrează numele tradiționale, fapt ce denotă recrutarea lor pe plan local: *Caius Valerius Procillus* (cognomen celtic), *Commius* (de asemenea celt), *Iosephus* (interpret al împăratului Titus pentru relațiile cu iudeii) etc.[25].

Dovezile epigrafice constituie alt argument pentru susținerea acestei teze. Astfel, o inscripție greacă îl amintește pe *Aspurgos,* fiul lui Biomasos, bosporan, interpret al sarmaților la Roma[26]. Pentru limba persană, în epoca Flaviilor, este atestat ca interpret *T. Flavius Arzaches, interpres Augusti*[27]. Alți doi, *Domitius Philetus, interpres Augusti*[28] și *C. Curtius Protus*[29] poartă *cognomina* de factură elină. Toate aceste exemple converg spre ideea recrutării pe plan local a interpreților. Evident, există și excepții. Astfel, se întâlnesc interpreți cu nume clasice romane, dar care probabil primiseră cetățenia romană: *C. Ianuarius Sextus*, interpret de la Rin (probabil barbar, deoarece folosește un *praenomen* pe post de *cognomen*[30]); *C. Val(erius) Valens*, originar din *R(emesiana?)* și *M. Ulp(ius) Martial(is)*, originar din *Scupi*[31], interpreți din legiunea VII Claudia de la Viminacium, a cărei arie de acțiune se afla în fața Banatului actual (servind probabil ca interpreți pentru dacii și sarmații din această zonă).

Unul dintre cele mai interesante exemple, îndeosebi pentru zona Dunării de Jos, rămâne însă cel al lui *Marcus Ulpius Celerinus,* atestat într-o inscripție de la Brigetio (Pannonia Inferior), un argument în favoarea prezenței dacilor până în Slovacia: *M(arco) Ulp(io) q(uondam) Romano mil(iti) praet(oriano) primoscrinio praeff(ectorum) qui vixit an(nos) XXXV; M(arcus) Ulp(ius) Celerinus sal(ariarius) legionis I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis) interprex Dacorum, vivus sibi et filio suo s(upra) s(cripta) carissimo f(aciendum) c(uravit)*[32]. *Praenomen*-ul și gentiliciul acestui personaj denotă faptul că era descendent dintr-o a doua generație de provinciali ce primiseră cetățenia de la împăratul Traian (inscripția este datată în timpul împăratului Caracalla). Dacii pentru care servea Celerinus ca interpret erau desigur grupul central al dacilor liberi[33], situați la nord și la vest de provincia Dacia. Probabil că el și-a exercitat funcția în contextul luptelor pe care romanii le-au purtat cu aceștia în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr. în timpul împăraților Aurelius Antoninus-Caracalla și Maximin Tracul, la care a participat și legiunea I Adiutrix. Termenul de

[25] Flavius Josephus, *Bellum Judaicum*, V, 360, VI, 124.
[26] CILVI, 5207.
[27] CIL VI, 8481.
[28] CIL VI, 487.
[29] CILVI, 33864.
[30] CIL XIII, 8773.
[31] CIL III, 14507 (= IMS, II, 53; IDRE, II, 308)
[32] L. Barkoczi, AÉ, 5-6, 1944-1945, p. 184-192; AnnÉp., 1947, p. 35; IDRE, II, 273. Vezi I. I. Russu, AIIN 11, 1946-1947, p 403-412; idem, *Daco-geții în Imperiul Roman,* București, 1980, p. 47.
[33] I.I. Russu, AIIN, 1947, p. 407.

salariarius arată faptul că era un angajat civil al legiunii[34]. De altfel, Th. Mommsen presupunea existența a numeroşi astfel de interpreți pe listele de plată[35].

Celerinus nu reprezintă, însă, singurul caz de interpret din Pannonia: la Aquincum sunt atestați M(arcus) Aur(elius) Flavus, *interpres Ge[rmanoru]m*[36] şi Caius, *interprex S(armatarum)*[37]. Primul pare a fi de origine germanică, după cum indică şi cognomenul său („blondul”), primind cetățenia în secolele II-III p.Chr. Asupra originii lui Caius, *interprex Sarmatarum*, nu se poate spune nimic, din cauza lecturii nesigure a inscripției. Se pare totuşi că există nume barbare în familia sa, probabil sarmatice: (Ulpia Homena ?, H[or]mus?)[38].

Aceste funcții se vor menține şi într-o perioadă mai târzie. Astfel, pentru secolele IV-V p. Chr., Notitia Dignitatum îi aminteşte pentru *pars Orientis* pe *interpretes diversarum gentium*[39], iar pentru *pars Occidentis* pe *interpretes omnium gentium,* aflați *sub dispositione viri illustris magistri officiorum*[40]. În secolele V-VI, datorită prezenței populațiilor migratoare, se pare că apar interpreți de limbă hunică, gepidică, avară.

Interpreții erau, aşadar, integrați în ansamblul funcționarilor în serviciul guvernatorului provinciei, fiind recrutați dintre localnici şi servind interesele romanilor în raportul cu aceştia. După cum se poate observa cu uşurință, în mediul militar, datorită mărturiei surselor narative, activitatea lor nu se limita doar la a traduce dintr-o limbă în alta, ci, cunoscând limba populațiilor barbare, puteau fi folosiți şi ca spioni. În legiuni, interpreții erau integrați în categoria celor scutiți de corvezi: *immunes*.

INTERPRETES IN THE ROMAN WORLD

ABSTRACT

Meaning an intermediary between two persons for commercial transactions and especially for translations, the *interpretes* are attested in the Roman world both in civil and military environment. The narative and epigraphic sources mention them in Rome and in provinces. Recruited on the local ground, the *interpretes* were used by the Roman authorities within the relations with the transboundary populations.

[34] Vezi CIL, III, 10988; IDRE, II, 272: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo), Ulpius Celerinus, salariarius leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis) Antoni(nianae).*

[35] Apud Klingmüller, *loc. cit.*

[36] CIL III, 10505.

[37] CIL III, 14349.

[38] I. I. Russu, *loc. cit.,* p. 410.

[39] *Notitia Dignitatum*, XI.

[40] *Ibidem*, IX.

ÎNSEMNĂRI EPIGRAFICE

SORIN OLTEANU

În această scurtă notă atenția noastră este reținută de o inscripție funerară descoperită în anul 1965 la Rasova (jud. Constanța), publicată mai târziu de Andrei Aricescu[1].

Inscripția nr. 191 din aceeași culegere provine de la Rasova şi a fost scrisă cu aproximație în sec. al IV-lea p. Chr.

[1] A. Aricescu, Pontica 7, 1974, p. 263-270, nr.2, fig. 2 (foto); reprodusă de Em. Popescu, IGLR, 1976, nr. 191.

SCIVA, tomul 58, nr. 1-2, Bucureşti, 2007, p. 171–175

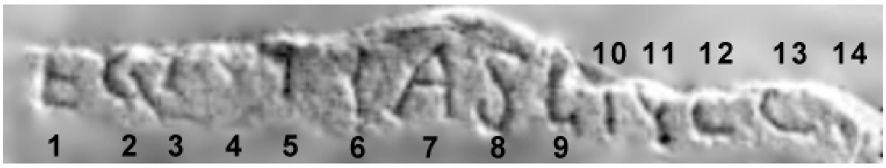
Literele neîngrijite, rândurile strâmbe, numeroasele greşeli şi omisiuni, ca şi starea avansată de deteriorare a câmpului scris au făcut ca citirea textului să devină o sarcină dificilă, fapt ce a condus la numeroase divergenţe între lecturile editorilor ei succesivi. Ultimul, Em.Popescu, s-a oprit la următoarea variantă:

Pro caritate<m>
[N]unc suss……………
……………..
egi vita(m) *sive* egrita? sepulc[ru-]
m INEGESI opserv[vo *sive* –vavi]
arcanum? podore(m)
sapientia mea
Fl(avius) Tatianus vix(it)
ann(is) LXI m(ensibus) V, d(iebus) VI
(h)or(is) VI et q(uae) an(nis) XV et
pos(t) morte(m) deco-
ra(vi)sti honore E[u]tucis? coiux

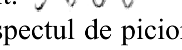
Revederea pietrei, aflată azi la MINAC, nr. inv. 4518, ne-a permis formularea câtorva sugestii pentru o mai bună explicare a câtorva dintre pasajele obscure ale textului.

Să observăm mai întâi că textul epitafului începe cu o formulă dedicatorie nouă, creştină, şi anume **Pro caritate<m>**, menită să înlocuiască pe cele păgâne şi idolatre ca *Dis Manibus* ori *Iovi Optimo Maximo*. Ea nu se leagă deci prin sens de ceea ce urmează, astfel încât textul propriu-zis începe cu rândul al doilea. Em. Popescu acceptă pentru acesta întregirea **[N]unc suss**…, fără îndoială datorită grupului de litere VNC, deoarece din prima literă, căzută în lacună, nu se distinge nimic. Cum însă cea de a patra este mai degrabă un T şi nu un S, lectura mai probabilă a începutului acestui rând, deşi cu nimic mai sigură, este **[F]unctus su[m]**, conjectură sprijinită de verbele la persoana I ce urmează (egi, gesi). La capătul rândului se mai vede încă restul unei bare oblice (aparţinând V-ului propus de noi), iar în spaţiul rămas până la margine este loc pentru M.

Din r. 4, cu excepţia mijlocului, unde citim cu claritate –TAS-, s-au păstrat doar jumătăţile inferioare ale literelor:

De mare folos într-o asemenea situaţie este analiza stilistică *în sistem* a literelor, metodă pe care o vom aplica în continuare.

Lectura SEPVLC[RV]M este din capul locului de respins din următoarele considerente:
-semnul nr.11 nu poate fi V întrucât acesta are în restul inscripției, fără excepție, unghiul rotunjit.
Dimpotrivă, aspectul de picior al unui Y se poate regăsi pe parcursul inscripției în formele lui N şi ale lui M (N în r. 7,8,9 şi M în 5,6,9 şi 11).

-semnul nr.12 nu poate fi un L, a cărui bară inferioară este peste tot oblică: (r. 8,9). Numai E are, în restul inscripției, unghiul inferior drept.

-la sfârşitul rândului nu este loc pentru grupul RV, cu atât mai mult cu cât V-ul are, în toate aparițiile sale, o deschidere mare a unghiului.

-presupusul **sepulcrum** ar face excepție de la constanța cu care este omisă, în restul inscripției, desinența –**m**, în virtutea grafiei fonetice vulgare întrebuințată de lapicid. Nici unul din acuzativele sigure nu are desinența clasică -**m**: r 4. *vita(m)* şi r. 11 *pos(t) morte(m)*. El apare însă la ablativul *Pro caritate<m>*, ca grafie hipercorectă.

-acceptând lectura SEPULC[RV]M, trebuie să acceptăm şi secvența lipsită de sens INEGESI, deşi pentru acest loc este mai plauzibil un ablativ în –**mine**, aşa cum propusese Hans Krummrey (v.comentariul de la pag. 202).

Cred, prin urmare, că trebuie găsită o altă lectură pentru acest pasaj, şi singura care răspunde tuturor valențelor contextului şi evită în acelaşi timp inconvenientele semnalate, este **sene cr[i]/mine gesi**, unde **sene** trebuie să fi fost o formă hipercorectă sau poate chiar fonetică a lui **sine** (vezi o situație asemănătoare în inscr. 208 din aceeaşi culegere: **setis** în loc de **sitis**=estis). Această lectură ar da şi un înțeles coerent pasajului: **vita(m) sene cr[i] / mine gesi** = *mi-am trăit viața fără păcat*. Dacă acceptăm această interpretare, trebuie să presupunem că **egi** de la începutul r. 4 va fi fost verbul ce încheia fraza introductivă, caz în care începutul acestei inscripții ar fi: **Functus sum** [ex. gr. **ego qui**]…**egi**, **vita**(**m**) **sine crimine gesi**. Observăm simetria verbelor la pers. I, puse la sfârşitul propozițiilor.

La începutul r. 6 A. Aricescu citea **arcanum**, lectură preluată – cu rezerve – şi de Em. Popescu. Acestei interpretări i se opun, deşi pasajul este din nou foarte greu lizibil, câteva argumente consistente:

-ar apărea din nou desinența –**m**, improbabilă, aşa cum am văzut mai sus;

-ar trebui să admitem că şirul **arcanum** este împărțit în două printr-un "blanc", când ar fi mai plauzibil ca acesta să despartă două cuvinte;

-fără să deslușească în nici un fel sensul frazei, această lectură, dimpotrivă, ar lăsa pe **opserv** din rândul anterior fără finalul aşteptat –**avi**.

Conformându-ne observațiilor de mai sus, propunem interpretarea următoare. Spațiul liber separă şirul de litere în două grupuri:

în care putem vedea tocmai finalul **–avi** al verbului **opservavi**, şi

ale cărui ultime litere trebuie să fi fost AMA (cu M uşor de recunoscut după piciorul unghiului), caz în care litera inițială nu poate să fi fost decât F, redat neîngrijit, dar nu de nerecunoscut, prin

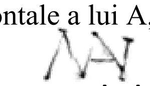
Obținem astfel din nou o frază inteligibilă: **opservavi fama(m) podore sapientia mea** = literal *am urmărit faima prin/cu modestie în înțelepciunea mea*. Conferind însă sensuri creştine acestor cuvinte, am putea traduce foarte bine prin: *în cumințenia mea am urmărit bunul-renume prin smerenie.*

La sf. rândului 9 Em.Popescu citeşte, fără îndoială dintr-o scăpare, **d(iebus) VI**, deşi pe piatră se vede clar **DES**, secvență ce trebuie transcrisă **d**(iebus) **se**[x][2].

În r.10, după ETQ, ne întâmpină şirul de semne încâlcit

simplificat de editor la **ann(is) XV**. La o privire mai atentă a traseului literelor putem însă constata că lapicidul scrisese mai întâi M pe care apoi, prin adăugarea unei haste verticale şi a barei orizontale a lui A, l-a transformat în MAN .

Nu este prea greu de înțeles ce s-a întâmplat în acest loc: scriind mai întâi **MXV** (**missus XV**), scribul a observat că a uitat abrevierea lui **annis**, fără de care textul s-ar fi abătut de la formula obişnuită, reparând greşeala prin această insolită ligatură. Reconstituind deci MANXV, prefer interpretarea **m(issus) ann(is) XV** şi nu **m(ilitavit) ann(os) XV** din două motive: pe de o parte fiindcă este mai puțin probabil ca la vârsta decesului său (61 de ani) Fl. Tatianus să fi făcut numai 15 ani de armată, iar pe de altă parte fiindcă dacă scădem din numărul anilor trăiți (61) pe cei 15 de când va fi fost lăsat la vatră (missus), obținem exact 46, vârsta la care se încheia junioratul în armata romană.

În r.-le 11-12 editorul citeşte **deco/ra(vi)sti honore**, deşi mai jos (p.203) recunoaşte că **h-** este posibil să fi căzut în această poziție. Cu siguranță că aşa s-a şi întâmplat, căci litera citită de d-sa **h-**, de forma, este un S, identic cu cel aflat trei poziții mai înainte. Cele două cuvinte devin astfel **deco/rastis onore** "l-ați împodobit cu cinste".

Reunind, în încheiere, toate corecturile propuse în rândurile de mai sus, restituim pentru această inscripție următorul text, care s-ar putea dovedi însemnat

[2] În lectura prof. Sluşanschi, într-o convorbire privată.

pentru istoria latinei acestor ținuturi şi pentru terminologia creştină a primelor secole:

Pro caritate<m>
[F]unctus su[m]
………………..
egi. Vita(m) sene cr[i]-
mine ges(s)i. Opserv-
avi fama(m) podore
sapientia mea.
Fl(avius) Tatianus vix(i)
ann(os) LXI, m(enses) V, d(ies) se[x]
or(as) VI(?) et q(ui) m(issus) an(nis) XV et
pos(t) morte(m) deco-
rastis onore ET?
TV? Cl(audia) …coiux.

NOTES ÉPIGRAPHIQUES

ABSTRACT

Le sujet de cette note est l'inscription funeraire découverte en 1965 à Rasova (jud. Constanța) et publiée par Andrei Aricescu.

50 DE ANI DE CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN SITURILE DE LA TÂRGŞORU VECHI ŞI PĂCUIUL LUI SOARE

OANA DAMIAN, ALEXANDRU NICULESCU, ANDREI MĂGUREANU

Poate nu întâmplător, vârsta cercetării în siturile arheologice de la Târgşoru Vechi şi Păcuiul lui Soare* este egală cu vârsta aniversată de Institutul de Arheologie. Anii 50 reprezintă epoca deschiderii marilor şantiere, aparţinând tuturor epocilor, ca şi vremea punerii bazelor arheologiei medievale româneşti, deziderat căruia cele două situri, unul situat în inima regiunii muntene, în jud. Prahova, la 9 km sud-vest de oraşul Ploieşti, pe ambele maluri ale pârâului Leaota, celălalt aparţinând jud. Constanţa, în colţul de sud-vest al Dobrogei, pe o insulă dunăreană, în dreptul km fluviali 356-357, în aval de Ostrov şi de Silistra, aveau să-i răspundă cu prisosinţă prin eforturile, iniţiate în 1956, ale unor colective de cercetători ai Institutului de Arheologie din Bucureşti.

Importantă aşezare orăşenească medievală, menţionată documentar pentru prima dată la 6 august 1413 într-un privilegiu dat de Mircea cel Bătrân braşovenilor, Târgşoru este cunoscut la începutul secolului al XV-lea şi sub denumirea Forum Novum. Oraşul şi centrul de aici, aşezate la răscrucea drumurilor care legau centrele din Transilvania cu cele de la Dunărea de Jos şi Marea Neagră, au jucat la vremea lor un deosebit rol comercial şi meşteşugăresc, ajuns la apogeu în secolele XVI-XVII, la acestea adăugându-se vestigii bisericeşti importante. Înregistrat de neobositul inginer topograf Pamfil Polonic, care nota pe o hartă a regiunii o serie de drumuri, valuri şi movile, semnalat la începutul secolului al XX-lea printre târgurile şi oraşele dintre Buzău, Târgovişte şi Bucureşti, complexul de monumente de la Târgşoru Vechi a devenit obiectul unor cercetări sistematice începând din luna iulie a anului 1956, când un colectiv de arheologi ai Institutului de Arheologie din Bucureşti, compus din Dorin Popescu, Gheorghe Diaconu, Dinu V. Rosetti, Sebastian Morintz şi Gh. Cantacuzino, susţinuţi de Nicolae I. Simache, directorul de atunci al Muzeului de istorie din Ploieşti, au iniţiat cercetările aici, preocupaţi în principal de

* Mulţumim colegului nostru, Mihai Vasile (Muzeul Naţional de Istorie a României), pentru realizarea ilustraţiei acestei contribuţii, locuinţe ale unor comunităţi din secolele VI-VII sau VIII-X, locuri de înmormântare ale sarmaţilor sau ale purtătorilor culturii Cerneahov-Sântana de Mureş, totul acoperit de complexul de monumente medievale de la Târgşor – aşezarea din secolele XI-XII, curtea domnească cu târgul din jurul ei, aparţinând secolelor XIV-XVII, şi mănăstirea secolelor XVII-XIX.

SCIVA tomul 58, nr. 1-2, Bucureşti, 2007, p. 177–181

vestigiile aparţinând evului mediu târziu. Cercetările arheologice au dezvăluit încă de la început, cu confirmările ulterioare, un sit de mare bogăţie şi complexitate, acoperind, desigur cu ponderi diferite, o perioadă cuprinsă între paleoliticul superior şi secolele XVIII-XIX. Straturi de locuinţe preistorice, un castru roman, ridicat de unităţi ale Legiunii XI Claudia Pia Fidelis, Cohors I Commagenorum şi, probabil, ale Legiunii I Italica, făcând parte din sistemul defensiv roman care controla, la începutul secolului al II-lea p. Chr., accesul dinspre şi spre interiorul arcului carpatic, o aşezare a dacilor liberi, datată în a doua jumătate a secolului al II-lea şi în prima parte a secolului al III-lea p. Chr.

În ceea ce priveşte "podul de piatră de la care după un ceas este Ostrovul, sat de 200 de case româneşti în dreptul Călăraşilor", formulă care definea zidul ce înainta în albia Dunării din nisipul insulei Păcuiul lui Soare în dreptul dealului Dervent, înregistrat pe hărţile nautice mai mult ca un obstacol în calea navigaţiei pe Dunăre, a fost nevoie de puterea de convingere a lui Niţă Anghelescu, directorul de atunci al Muzeului de Istorie Ialomiţa din Călăraşi, şi de eforturile, iniţiate în septembrie 1956, ale unui colectiv de cercetători ai aceluiaşi institut arheologic bucureştean, compus din Ion Nestor, Barbu T. Câmpina şi Petre Diaconu, pentru a scoate la lumină un monument insolit în peisajul de gen românesc, o cetate ridicată în ultimul sfert al secolului al X-lea de Imperiul bizantin, cu destinaţia de sediu al flotei protectoare a Dristrei, capitala themei recent înfiinţate la Dunărea de Jos, la adăpostul zidurilor căreia se va dezvolta o importantă aşezare de tip urban, semnificativă sub raportul producţiei meşteşugăreşti, al activităţilor comerciale, al circulaţiei monetare, al potenţialului rol religios, cu o existenţă prelungită până la începutul secolului al XV-lea.

Dacă prin apartenenţa sa deopotrivă la mileniile I şi II, situl de la Târgşoru Vechi se dovedeşte unul extrem de complex, acoperind prin vestigiile descoperite palierele arheologiei medievale într-un sens foarte larg, de la perioada migraţiilor la evul mediu târziu, pentru toata zona central sudică a României şi nu numai, cel de la Păcuiul lui Soare se constituie din punct de vedere arheologic ca un complex închis, definind o secvenţă importantă din istoria medievală dobrogeană.

Dincolo de coincidenţa începuturilor şi, parţial, de definirea prin apartenenţa la un anumit interval cronologic, cercetarea siturilor de la Târgşoru Vechi şi Păcuiul lui Soare s-a dovedit una cu multe trăsături comune, uneori complementare, fără a se pierde din vedere specificitatea fiecăruia.

Deşi coordonate iniţial de Dorin Popescu, respectiv de Ion Nestor, şantierele arheologice de la Târgşoru Vechi şi Păcuiul lui Soare îşi leagă numele, aproape fără putinţă de departajare, de numele cercetătorilor săi, Gheorghe şi Petre Diaconu. Reprezentanţi importanţi ai arheologiei româneşti postbelice, buni cunoscători ai perioadei post romane şi medievale de la Dunărea de Jos, prin implicarea profesională lucidă, dublată de cea sentimentală, s-au identificat cu siturile lor, dovedindu-se deopotrivă cei mai ataşaţi cercetători ai acestora şi incontestabili seniori ai locurilor.

Evident, nu au fost singuri în eforturile lor de descoperitori, fiind susţinuţi mereu, uneori în cadrul unor polemici mai mult sau mai puţin cordiale, de colective numeroase, compuse din arheologi de diferite specialităţi, colegi de generaţie sau mai tineri, din arhitecţi, geologi, numismaţi, istorici de artă, studenţi cu specializările cele mai diverse, o parte dintre ei rămânând în cinul arheologilor în genere - Florea Mogoşanu, Nicolae Constantinescu, Victor Teodorescu, Radu Popa, Dumitru Vâlceanu, Silvia Baraschi, Niculae Conovici, Radu Harhoiu, unii chiar în domeniul arheologiei medievale, atât în sens larg, cât şi restrâns, alţii amintindu-şi de Târgşor ori de Păcuiul lui Soare ca de una dintre cele mai frumoase poveşti ale tinereţii lor. Graba expunerii ar putea provoca omisiuni de neiertat, aşa că ne vom mulţumi a spune că probabil mai bine de jumătate dintre arheologii români ai anilor 50-80 ai veacului trecut s-au format, au trudit pe şantierele invocate şi chiar şi-au deschis de aici aripile spre alte situri. Este exemplul peste timp al unor şantiere-şcoală, atât în sensul ştiinţei şi practicii arheologice, cât şi într-un plan mai larg, uman, ştiut fiind faptul că un colectiv arheologic ţine loc, măcar pentru un timp, de familie. Începuturile, ca şi evoluţia celor două şantiere, s-au dovedit şi un exemplu de colaborare între o instituţie centrală şi muzeele judeţene în a căror sferă de competenţă se află siturile respective, Muzeul judeţean Prahova, Muzeul Dunării de Jos Călăraşi, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa.

Cercetătorii siturilor de la Târgşoru Vechi şi Păcuiul lui Soare au înţeles încă de la început, şi prin prisma unei seculare experienţe arheologice dobrogene în acest sens, nevoia de desfăşurare a cercetării arheologice într-un cadru aparte, cel al rezervaţiei arheologice, menit a asigura protecţia vestigiilor cunoscute şi a celor potenţiale, precum şi continuitatea şi dezvoltarea cercetării însăşi, pe termen lung, pe spaţii largi, cu posibilitatea prelucrării materialului arheologic, a înregistrării şi, eventual, a conservării situaţiilor, a valorificării rezultatelor obţinute. Dacă pentru situl de la Păcuiul lui Soare chiar situarea pe o insulă părea să rezolve situaţia prin izolarea naturală a vestigiilor, pentru situl de la Târgşoru Vechi realizarea vastei rezervaţii a fost un efort susţinut, în mai mulţi timpi, de la cercetarea incintei voievodale şi a necropolei complexe din secolele III-IV la dezvelirea celor trei aşezări, acoperind intervalul secolelor II-XI, un exemplu de perseverenţă, fermitate şi diplomaţie în relaţiile cu diferitele foruri, orientat şi spre realizarea unui proiect de refacere a ambientului zonei, de cercetare, conservare şi restaurare a monumentelor medievale târgşorene.

Cât priveşte existenţa de cinci secole a aşezării dunărene, a fost pusă tot timpul sub semnul apei, de la prezenţa impunătoare a unui debarcader, însemn al destinaţiei iniţiale de sediu al flotei bizantine, la toate aspectele vieţii de zi cu zi a locuitorilor ei. In funcţie de nivelul mereu fluctuant al apelor Dunării, cetatea de la Păcuiul lui Soare a fost când mai mare, când mai mică, când mai dispusă să-şi dezvăluie secretele, când mai ascunsă sub straturi groase de aluviuni depuse de fluviu. Destinul sitului de la Păcuiul lui Soare este unul paradoxal. Ceea ce nu ştim despre el din cauza distrugerilor provocate de apă este oarecum compensat de ceea

ce cunoaştem tocmai din pricina acestor distrugeri. Jocul apei, care a provocat distrugerea curtinei de nord, la vest de turnul poartă, a permis accesul cercetării la tehnica de construcţie de tip blocaj, folosită pentru înălţarea zidurilor. De asemenea, o modalitate de a construi veche de când lumea, fundarea pe piloţi, a fost accesibilă privirii şi înregistrării în toată desfăşurarea ei tocmai din pricină că masa enormă de zidărie care acoperă de obicei o substrucţie de lemn a fost înlăturată de cursul vijelios al Dunării. Sub semnul apei stă, inevitabil, şi cercetarea arheologică a acestui sit, parţial inundat, parţial chiar distrus de apele Dunării. De asemenea, conservarea şi punerea în valoare a unui monument spectaculos, dar supus mai multe luni pe an unui regim de imersiune, în condiţiile unor cicluri naturale tot mai agresive, implicând alternanţa unor ani foarte secetoşi cu alţii cu debite fluviale istorice.

Siturile de la Târgşoru Vechi şi Păcuiul lui Soare au fost gândite de la începuturile lor din perspectiva binomului şantier arheologic – bază arheologică, ultima imaginată deopotrivă ca spaţiu de cazare pentru specialişti, de depozitare şi prelucrare a materialului arheologic, de trai şi de studiu în acelaşi timp. Durate în anii 60 ai secolului trecut, în nu prea buna tradiţie a bazelor arheologice din România pe chiar situl arheologic, realizate cu trudă, dar şi cu acea largheţe în dotare a începuturilor de drum, bazele arheologice de la Târgşoru Vechi şi de la Dervent, putând fi considerate mici creaţii ale fraţilor Diaconu, evident ajutaţi, în afara propriei instituţii, de muzeele de la Ploieşti, respectiv Constanţa şi Călăraşi, au fost realităţi indisolubil legate de destinul siturilor arheologice pe care le-au slujit: ordonată în stil german, cu depozite citate ca exemplare pentru momentul amenajării lor, în cazul celei prahovene, pitorească şi plină de poezie în ceea ce-o priveşte pe cea aflată pe malul drept al Dunării. Din păcate, dintr-un regretabil exces de natură juridică, baza arheologică de la Târgşoru Vechi este doar o amintire, terenul pe care se afla fiind pierdut în favoarea bisericii ortodoxe, pe când cea de pe dealul Dervent, întreprindere temerară şi amenajare absolut necesară la începuturile ei, are un aer vetust şi decrepit în anii 2000, părând greu de conceput ca o comunitate, oricât de mică, de oameni ce lucrează în domeniul cercetării ştiinţifice, să poată funcţiona în absenţa dotării cu energie electrică şi a tot ce decurge de aici. Oricum, eforturile de întreţinere a acestor ficţiuni legislative şi bugetare care sunt bazele arheologice trebuie continuate, măcar prin prisma realizării unui muzeu al arheologiei româneşti, dacă nu ca puncte de plecare către situri învecinate celor pentru care au fost create.

Un sit în care se sapă de 50 de ani este, fără îndoială, o mare sursă de informaţie, dar, în egală măsură, şi una de uitare. Informaţie atât în sensul celei deja valorificate, sub forma zecilor de articole tematice ori a volumelor monografice, în sensul prelucrării vechilor cercetări, încă inedite, cât şi în acela al completării cunoştinţelor noastre prin utilizarea unor mijloace mai moderne şi mai rafinate de înregistrare. Uitare, pentru că problemele nerezolvate de decenii se acumulează, pentru că recuperarea informaţiei, chiar în condiţiile existenţei unei

arhive minuțioase, poate fi adesea greu de realizat în absența oamenilor care au întocmit-o. În aceste condiții, marcarea a 50 de ani de cercetări arheologice în siturile de la Târgşoru Vechi şi Păcuiul lui Soare reprezintă, fără îndoială, un moment aniversar, dar şi unul de cumpănă. Dacă în cazul sumei de situri arheologice adăpostite de Târgşoru Vechi, se pune problema continuării ample a cercetărilor şi valorificării atât a bogatei informații deja deținute, cât şi a potențialului deosebit oferit încă pentru multă vreme de situația arheologică de aici, în cazul sitului insular de la Păcuiul lui Soare prioritatea este cea a unui mare efort de recuperare a informației şi de valorificare a ei, întârziată, din păcate, de rațiuni diverse, nu în ultimul rând de ordin uman, de concentrare asupra salvării sitului prin cercetarea sa integrală, atât cât a mai rămas neafectat de cursul fluviului sau de uneltele îndeletnicirii noastre.

Nu trebuie uitat nici aspectul, esențial pentru timpul actual, al integrării acestor două situri în proiectele de dezvoltare durabilă a zonelor în care sunt amplasate. Dacă în anii 50 atât arheologia în general, cât şi arheologia practicată în aceste enclave care erau rezervațiile arheologice de la Târgşoru Vechi şi Păcuiul lui Soare, era percepută şi ca o minunată formă de evaziune, începutul mileniului III pune cu acuitate problema conservării şi punerii în valoare a acestor situri, a integrării lor în circuite turistice culturale, a măririi gradului de acces al publicului, a sensibilizării comunităților locale mai apropiate în spațiu în vederea protejării siturilor, cercetarea devenind aproape imposibilă în absența acestor coordonate.

ABREVIERI

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice, București
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	Acta Musei Musei Napocensis, Cluj
AIIACluj	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Cluj
AIIAIaşi	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologiei, Iaşi
AISÉE	Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
AJA	American Journal of Archaeology, Boston
AMA	Antičnyi mir i arheologija, Saratov
AnB	Analele Banatului, Timişoara
AnDobr	Analele Dobrogei, Cernăuți
AnnScArchAtene	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Orient, Roma
AnthropKorr	Korrespondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Braunschweig
ArchDelt	Archeologikon Deltion, Athena
ArchErt	Archaeologiai Értesitö, Budapesta
ArchIug	Archaeologia Iugoslavica, Belgrad
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArchKőzl	Archaeologiai Kőzlemények, Budapesta
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi
ArhMed	Arheologia Medievală, Reşița
ArheologijaSofia	Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej Sofia, Sofia
AthenMitt	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Athenische Mitteilungen), Atena
AUB	Analele Universității din Bucureşti, Bucureşti
AVA	Allgemeine und Vergleichende Archäologie des DAI, Bonn
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
BIAB	Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, Sofia (nr. 1, 1921)
BOR	Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române
CAB	Cercetări arheologice în Bucureşti, Bucureşti
CA	Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie, Bucureşti
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CCDJ	Cultură şi civilizație la Dunărea de Jos, Călăraşi
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, 17 vol., 1863 sqq

SCIVA tomul 58, nr. 1-2, Bucureşti, 2007, p. 183–185

CN	Cercetări Numismatice, Bucureşti
CNA	Cronica Numismatică şi Arheologică, Bucureşti
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta
Dacia	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti
DID	*Din istoria Dobrogei*, Bucureşti, 1965 - 1971
DIR	*Documente privind Istoria României*, 32 vol., Bucureşti
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, Bucureşti
EAZ	Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Berlin
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
FolArch	Folia Archaeologica, Budapesta
FontArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapesta
IAK	Izvestiija Imperatorskoj Arheologičeskoj Komissii, St. Petersburg
IBAD	Izvestiija na Bălgărski Arheologičeski Institut, 1915
IBE	Izvestija na Instituta za bălgarski ezik, Sofia
IG	*Inscriptiones Graecae*, Berlin
IPH	Inventaria Prehistorica Hungariae, Budapesta
IGB	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*, ed. G. Mihailov, 5 vol., Sofia, 1958 – 1997
IGLR	Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV - XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976
ISM	*Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti
IzvestijaSofia	Izvestija na Arheologičeski Institut, Sofia
IzvestijaVarna	Izvestija na Narodnija Muzej, Varna
JahresschriftHalle	Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle
JAMÉ	Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JRGZ M	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
KSIIMK	Kratkie Soobščenija Instituta Istorii Material'noj Kul'tury Akademii Nauk SSSR, Moscova – Leningraf (St. Petersburg)
Materiale	Materiale şi cercetări Arheologice, Bucureşti
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MIA	Materialyl i Issledovanija po Arheologii SSSR, Moscova – Leningrad (St. Petersburg)
MitrBan	Mitropolia Banatului, Timişoara
MNIR	Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
MuzIst	Muzeul de istorie, Bucureşti
MuzNaţ	Muzeul Naţional, Bucureşti
PAS	Prähistorische Archäologie Sudosteuropas, Berlin
PBF	Prähistorische Bronzefunde, , München
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin
RA	Revue Archéologique, Paris
RadVM	Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
RevBistriţei	Revista Bistriţei, Bistriţa
RevIst	Revista de Istorie, Bucureşti
RHSEÉ	Revue Historique du Sud-Est Européen, Bucureşti
RL	Revue Linguistique, Paris
RMM-M	Revista Muzeelor şi Monumentelor, Seria Muzee, Bucureşti
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti
SCIA	Studii şi cercetări de istoria artei, Bucureşti
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, Bucureşti
SCN	Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti

SDAW	Sitzungsberichte der Koniglich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin
SlovArch	Slovenská Archeógia, Nitra
SovArh	Sovetskaja Arheologija, Moscova
SMMIM	Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară, Bucureşti
StComSatu Mare	Studii şi Comunicări, Satu Mare
TIR	Tabula Imperii Romani
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Berlin
ZapOdessa	Zapsiski Odesskogo obsestva po istorii i drevnostej, Odessa
ZbornikRadBeograd	Zbornik (Radova) Narodnog Muzeja, Belgrad
ZKG	Zeitschrift für Kirchengeschichte, Stuttgart
ZSAK	Zeitschrift für Schweizerische Achäologie und Kunstgeschiehte, Basel
WDZ	Westdeutsche Zeitschrift, Berlin

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
TRACO-DACICA
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
ARHIVA GENEALOGICĂ
BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03 Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L., P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: mirceababes@yahoo.com et redactie_iab@yahoo.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

EUGEN COMŞA, GHEORGHE CANTACUZINO, **Necropola neolitică de la Cernica**, 2001, 254 p.

PETRE ALEXANDRESCU, **Histria VII. La zone sacrée,** 2005, 551 p. 124 pl., 75 fig., 15 pliante.

ADRIAN IONIŢĂ, **Spaţiul dintre Carpaţii meridionali şi Dunărea inferioară în secolele IX–XIII,** 2005, 228 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Inscripţii latine din Dacia (ILD),** 2005, 332 p.

MONICA MĂRGINEANU CÂRSTOIU, **Histria XII, Architecture grecque et romaine. Membra disiecta,** 2006, 490 p., 44 pl.

VASILE PÂRVAN, **Scrieri alese,** 2006, 722 p.

TRAIAN ALDEA, **Povestea smochinului,** 2006, 248 p.

ISSN 1220-4781